

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

PSALM. CXIX.

Et loquebar de testimonijs tuis in conspectu Regum, & non confundebar.

BALÁZS IMRE JÓZSEF
BENKŐ TÍMEA
BUZOGÁNY DEZSŐ
CSAPODY MIKLÓS
CSEKE PÉTER
FENYŐ ERVIN
GERÉB ZSOLT
HORVÁTH ANDOR
KARÁCSONYI ZSOLT
KELEMEN HUNOR
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF
KOVÁCS KISS GYÖNGY
KOVÁCS SÁNDOR
LACKFI JÁNOS
MARKÓ BÉLA
ŐSZ SÁNDOR ELŐD
PÉTER ÉVA
POMOGÁTS BÉLA
RIGÁN LÓRÁND

9

III. FOLYAM
2017.
SZEPTEMBER

REFORMÁCIÓ – 500

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVIII/9. • 2017. SZEPTEMBER

TARTALOM

GERÉB ZSOLT • Fél évszázados a nyugati keresztyén egyház reformációja	3
BUZOGÁNY DEZSŐ • Melanchthon Fülöp, az erdélyi református egyház ősatya	13
KOVÁCS SÁNDOR • Az unitárius reformáció nyomában	18
ŐSZ SÁNDOR ELŐD • Erasmus Johannis kolozsvári unitárius lelkipásztor könyvtárának Kálvin-köteteiről	27
GERÉB ZSOLT • Felsőcsernátoni Bod Péter egyházi író és irodalomtörténész emlékezete	32
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF • A megfontolt iskolaszervező, Backamadarasi Kis Gergely	38
PÉTER ÉVA • Zsoltáreklés Erdélyben	46
BENKŐ TIMEA • Járosi Andor és a liturgiareform	53
LACKFI JÁNOS • Hivatali hajnal (<i>vers</i>)	65
<i>IN MEMORIAM KÁNTOR LAJOS</i>	
KOVÁCS KISS GYÖNGY • ...és az utolsó kapu	69
BALÁZS IMRE JÓZSEF • Akinek eggyel több érzékszerve volt	71
CSEKE PÉTER • Az összmagyar szellemiség alakítója	73
RIGÁN LÓRÁND • Mint hal a vízben vagy mint a zen mesterek	77
MARKÓ BÉLA • Vigyázni a közörsre	79
POMOGÁTS BÉLA • A barátság tovább él	81
KELEMEN HUNOR • „Nem voltunk felkészülve a múlt időre”	83
HORVÁTH ANDOR • Tartás és ízlés	86
CSAPODY MIKLÓS • A mennyei kapu	87
KARÁCSONYI ZSOLT • Kántor Lajos, ahogy ismertem	89
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR • In memoriam Kántorék	90

■ TOLL	
GÖMÖRI GYÖRGY • Látogatás Don Salvadornál	91
■ MŰ ÉS VILÁGA	
FENYŐ ERVIN • Amit a gróf mesél a barokk keretből (I.)	93
■ FORRÁSKÖZLÉS	
SÜLI ATTILA • Nagy Sándor Mátyás-huszár visszaemlékezése a szabadságharc alatti tevékenységéről	113
■ TÉKA	
DEMÉNY PÉTER • A keserű mesélés (<i>Sasszé</i>)	121
■ TALLÓ	
BÁLINT KINGA-KATALIN • Ilyen élvezetes is lehet a történelem	123
■ ABSTRACTS	125
■ KÉP	
A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kurta József által rendezett kiállításának anyagából, BISZAK SZABOLCS fotói	

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: **KÁNTOR LAJOS** ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)
■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.
A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap,
a bukaresti Művelődési Minisztérium és a Kolozs Megyei Tanács.
■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com
■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;
a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-303-499-151, illetve e-mailen:
erno.toth.deb@gmail.com
■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk
(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)
■ ISSN: 1222-8338

GERÉB ZSOLT

FÉL ÉVSZÁZADOS A NYUGATI KERESZTYÉN EGYHÁZ REFORMÁCIÓJA

Európa történetében a reformáció meghatározó eseményt jelentett, melynek kezdetére 500 év távlatából emlékezünk. A reformáció nemcsak hitbéli megújulást váltott ki a keresztyén egyházban, hanem olyan kulturális és társadalmi irányváltást is indított el, mely kihatással volt az egész kontinens későbbi életére. A *Korunk* folyóirat ezért tartotta fontosnak, hogy teret biztosítson a fél évezredes évfordulónak. E bevezető tanulmányban az előreformációról, a reformáció központi eseményeiről és főbb szereplőiről, európai elterjedéséről, illetve azokról a hatásokról kívánunk beszélni, melyek a mai napig érezhető módon jelen vannak egyházi, kulturális és társadalmi életünkben.

Az előreformáció. A reformáció kezdőnapjának 1517. október 31-ét tartjuk, amikor Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes a wittenbergi vártemplom kapujára kiszegte a 95 tételét.¹ A manifesztum által elsősorban a bűnbocsátó cédulák árusítása ellen emelte fel szavát. A nyilvános tiltakozásnak meglepően nagy hatása volt. Bátor tettével rövid időn belül sok követőt és sok ellenséget szerzett magának mind egyházi, mind világi téren. Miben rejlett az erőteljes reakciónak a titka? Abban, hogy a római katolikus egyházban már azelőtt két-három évszázaddal megindult egy megújulási folyamat. A főpapság fényűző, világias életvitele ellen először a ferencesek és a domonkosok, majd a

Luther hatására a római egyházban is elindult egy megtisztulási folyamat, melynek legfőbb eredményeit a Tridenti Zsinat (1545–1563) foglalta össze. A személyes hit hangsúlyozása az egyéni felelősség megerősödését szolgálta.

valdensesk tiltakoztak (13. sz.). A társadalmi és politikai változások elindítását ezenkívül a nemzetállamoknak a római kúria adókvetésével való szembe fordulása is jelezte. A keresztes hadjáratok költségét a pápai intézmény csak úgy tudta biztosítani, hogy a nemzeti egyházak valamennyi parókiájára kötelező pénzbeli járulékot rótt ki. Ez ellen először Szép Fülöp (1285–1314) francia király tiltakozott, aki megtiltotta a nemesfémek kivitelét az országból. A konfliktus az avignoni pápaság (1309–1378) létrejöttéhez vezetett. A 70 évig tartó avignoni korszak idején tovább fokozódott a feszültség a pápai hatalom és a nemzeti királyságok között, amelyek akadályozták a pápai tizedek befizetését. A királyok az egyház urai akartak lenni. „A szekuláris (világi) államhatalom kialakulása szekularizálta a 14–15. századi életet, s ily módon előkészítette a 16. századi reformációt.” A pápai hatalmi igények erősödése a világi felsőbbség fölött a „két birodalomról szóló tanítás” megszületéséhez vezetett, melyet Johannes Quidort (†1306) francia dominikánus szerzetes dolgozott ki és W. Ockham (1285–1347) filozófus terjesztett el. A tanítás Istentől eredeztette a világi birodalom hatalmát, és azzal a feladattal ruházta fel képviselőit, hogy szükség esetén vegye át a hatalom gyakorlását az egyház életében. Ezáltal a világiak jogot nyertek arra, hogy reformokat hajtsanak végre az egyházban (kolostori reformok).

A római kúria pénzszerzési törekvése készítette John Wyclif (1320–1384) oxfordi professzort arra, hogy bírálat alá vegye a XXII. János pápa (1316–1334) anyagi és hitbeli intézkedéseit. Írásaiban az őskeresztyén szegénység életviteléhez való visszatérést követelte, hangsúlyozta a Szentírás tekintélyét a pápa és a skolasztikus tanításokkal szemben. Az angol nemesek támogatták őt a pápa és a püspökök elleni harcban. Emellett sürgette a nemzeti nyelv használatát az iszentiszteleti és hitéletben. A latin nyelvű Vulgata alapján lefordította angol nyelvre a Bibliát. Tanait az Oxfordban tanuló cseh- és morvaországi peregrinus diákok tették ismertté a prágai egyetemen. J. Wyclif reformtörekvéseit Husz János (1369–1415) prágai professzor folytatta, aki az evangéliumi szegénységre és szentségre szólította fel az egyház szolgálóit. Husz János tanítványai mesterük ösztönzésére kezdtek hozzá a Szentírás nemzeti nyelvre való fordításához (*Huszita Biblia*).

Az avignoni pápaság korszakában a nyugati egyház belső szakadásáról beszélhetünk. Egy adott időben (1378–1409) két-három pápa regnált egyszerre. A francia király az avignoni, a Német-római Birodalom a római pápát támogatta. A szétválás meggyengítette a keresztyénség legfelső hatalmát, ezért képtelen volt érvényesíteni követeléseit. Ez a megosztottság vezetett a reformzsinatok (1414–1449) összehívására, melyek fő célkitűzése egy általános egyházi megújulás (az egyház fejében és a tagokban) elindítása volt. A főpapokból és világi fejedelmekből álló zsinatok arra törekedtek, hogy érvényt szerezzenek a szinódus végzéseinek a pápai vétőjoggal szemben. A római kúria azonban nem fogadta el a többségi elvet, és továbbra is védelmezte a maga felsőbbségét mind hitbeli, mind szervezeti döntésekben. A világi fejedelmek válaszként megvonták támogatásukat a pápai kúriától, ily módon megerősödött befolyásuk az egyház felett saját királyságuk területén. Ez a folyamat a nemzeti egyházak kialakulásához vezetett.

Az előreformáció jelei a kegyességi élet területén is megmutatkoztak. Először a német misztika képviselői (Eckhart mester, 13. sz.), majd a németalföldi devotio moderna (modern lelkeség, 14. sz.) hívei szorgalmazták az egyéni hitélet elmélyítését, az Istennel való találkozás fontosságát, miközben mellőzték a hivatalos papság közreműködését. A reformációt előkészítő szellemi irányzatok kö-

zé tartozik a 14. században megjelenő humanizmus, mely nyíltan szembeszállt a skolasztikus teológia módszerével. Képviselői az antik források értelmezése rendjén a filológia, retorika és a történelem megközelítését alkalmazták a logika és a metafizika helyett. Ezáltal egy új hermeneutikát vezettek be az ókori szövegek értelmezése céljából. Figyelmüket nemcsak a pogány filozófusok művei felé fordították, hanem a Biblia felé is, melyet az eredeti nyelvek (héber, görög), illetve az egyházatyák írásainak a segítségével kívántak tanulmányozni. A humanisták sorából Rotterdami Erasmus személye emelkedik ki, aki 1516-ban Bázelen kiadta az Újszövetség görög szövegét. A humanisták közös törekvése az ideálisnak tartott ókori „aranykor” és a példaértékű apostoli keresztyénység helyreállítása (*simplicitas christianismi*) volt. Reformtörekvések azonban a társadalmi és politikai élet területén is mutatkoztak. Világi vonatkozásban a birodalmi rendek nagyobb beleszólási jogot követeltek a császári hatalom ellen. Emellett a városi és a falusi lakosság is kifejezte elégedetlenségét felkelések formájában, követelve a szociális állapotok megjavítását, melyeknek romlását elsősorban a népesség növekedése és a gazdasági életben jelentkező negatív változások okozták. Irodalmi formában ide sorolható a Luxemburgi Zsigmond neve alatt szerkesztett névtelen reformvízió (*Reformatio Sigismundi*, Bazel, 1439), amely a visszas állapothoz megújulására és a „rég, jó rend” visszaállítására nézett. A nemes cél megvalósulását abban látta, hogy véget vetnek az egyházi és világi tisztségek összefonódásának, eltörlik a kötelező papi nőtleniséget, megreformálják a kolostori életet, és nagyobb hangsúlyt fektetnek a hívek lelki gondozására a képzettebb papság szolgálata által. A reformtervezet szorgalmazta továbbá a jobbágy-ság felszámolását, valamint a kereskedelem, a gazdaság, az igazságszolgáltatás és az egészségügy területén jelentkező visszaállások megújítását. Mivel az uralkodó réteg elhatárolódott ezek végrehajtásától, a jóakarátú keresztyéneket, a kisembereket (közneemesek, birodalmi rendek tagjai) szólította fel az együttműködésre. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a középkor végén több megújulási tervezet született, több reformmozgalom bontakozott ki, melyek a régi jó állapotok visszaállítását sürgették. A változást egyes csoportok erőszakos eszközökkel akarták megvalósítani, mások egy apokaliptikus esemény bekövetkezésétől várták a fordulatot.

A reformáció kezdete és kibontakozása. Az egyházi megújulás kezdete Luther Márton nevéhez fűződik. Hogyan jut el Luther a 95 tétel megfogalmazásáig? Mint Ágoston-rendi szerzetes tanár sok más kortársával együtt arra a kérdésre kereste a választ, hogyan nyeri el Istentől bűnei bocsánatát. Célját a kolostori kegyességi gyakorlatok szigorú betartásával akarta elérni (imádság, böjt, aszkézis, gyónás). Emellett intenzíven tanulmányozta a Szentírást és az egyházatyák írásait, elsősorban Ágoston könyveit. Mint bibliatudós felhasználta a humanisták írásmagyarázati módszerét. Pál apostol Római levelét olvasva jutott arra a következtetésre, hogy Isten igazsága nem olyan tulajdonság, mely által követelményeket támaszt a bűnös emberrel szemben, hanem az ő megbocsátó kegyelmét jelenti, mellyel megajándékozza a hívő embert. E felismerés által érvényét veszítette az a középkori meggyőződés, mely szerint az ember hitbuzgó teljesítmények által kerül el Isten büntetését. Ebben állott Luther igei felfedezése. Az ember nem jócselekedetek alapján, hanem hit által jut el az üdvösségre. Ez a hit elfogadja Jézus Krisztus evangéliumát (örömhírét) Isten kegyelmes tettéről. Luther egy sor olyan kegyességi gyakorlat alól szabadította fel a hívők lelkiismeretét,

melyeket a középkori egyház követelt: bűnbocsátó cédulák vásárlása, böjtölés, kötelező imák mechanikus ismétlése, szentek és relikviák tisztelete, búcsúhe-lyek látogatása, zarándoklatokon való részvétel.

A reformációi tanítás tehát a középkori teológiával folytatott vitából született. Elfordult a skolasztika módszerétől, mely az arisztotelészi filozófia segítségével fejtegette ki a hittudomány rendszerét. A Wittenbergből kiinduló egyetemi és iskolareform (1518) a nyelveket és a történeti ismereteket tette a tanulmányozás alapjává. A filozófia tekintélye helyett a Szentírást fogadta el döntő zsinórmér-téknek. Egyben visszautasította a pápaság csalhatatlanságigényét. Kétségbe von-ta az isteni jogon alapuló papi hierarchiát, és az általános papság elvét hirdette, mely szerint minden hívő személyesen fordul Isten felé papi közvetítés nélkül. Ez azt is jelentette, hogy a pater familias adott esetben megkeresztelheti újszül-ött gyermekét. Radikális bírálatait kiterjesztette az egész egyházjogra azáltal, hogy 1520. december 10-én nyilvánosan elégette a kánonjogi törvényeket. E szimbolikus gesztus által érvénytelennek nyilvánította a fennálló egyházi rend-et. Merész tetteért a wormszi birodalmi gyűlésen (1521. április–május) kellett számot adnia V. Károly német-római császár és Bölcs Frigyes választófejedelem előtt. Luthert arra szólították fel, hogy vonja vissza a 95 tételt, és kövesse meg az egyház legfelsőbb előjáróit a pápai dekrétumok elégetése miatt. Luther nem ri-adt vissza a birodalmi kiközösítéstől. A Szentírásból nyert igazsága alapján visszautasította a császári felszólítást mondván: „Itt állok, másként nem tehe-tek.” Husz János sorsát azáltal kerülte el, hogy a menekülő reformátort Bölcs Fri-gyes titokban fogságba ejtette katonáival, és Wartburg várába vitette. Itt fordítot-ta le az Újszövetség szövegét Erasmus görög kiadása alapján, megteremtve ezál-tal az irodalmi német nyelvet.

A reformáció üzenete felszabadította a hívőket egy sor kegyességi gyakorlat, vallásos teljesítmény, a papi nőtlenség, szerzetesi fogadalom és egyházi járulé-kok terhe alól. Kétségbe vonta a világi hatalom egyházi szolgák általi betöltését, rámutatott az egyéni szabadságból és szeretetből fakadó cselekedetek útjára, re-ménységet ébresztett a társadalmi feszültségektől való szabadulás lehetőségére, serkentette az embereket a szociális ellenállásra. Luther abban látta a reformá-ció és a középkori reformtörekvések közötti különbséget, hogy az utóbbi csak az élet megújítását, ő pedig a tanítás megváltoztatását sürgette a Szentírás alapján. A humanistákkal együtt visszatért a keresztyénység forrásához, a Bibliához, és szorgalmazta az egyházi élet megtisztítását a középkori módosításoktól, hitéleti és szervezeti hagyományoktól. Nem törekedett az őskeresztyén egyház külső ke-reteinek a visszaállítására, és nem várakozott egy apokaliptikus esemény bekö-vetkezésére, amint azt egyes rajongó csoportok tették. Luther Isten eszközének tekintette magát, aki az egyház megújítását munkálja.

A reformáció üzenetének az elterjedése elsősorban a reformátorokkal való személyes találkozások által, valamint előadások, prédikációk, disputációk és levelezések útján történt. Ehhez különös segítséget nyújtott a Johannes Guten-berg által feltalált nyomtatási technika, mely egy egészen újszerű kommunikáci-ós lehetőséget biztosított. Röplapok segítségével az eseményekről szóló hírek gyorsan eljutottak távoli vidékekre is a kereskedők és diákok terjesztése által. Ezeket a kor találkozóhelyein – vásárok, vendégfogadók, malmok – olvasták fel és vitatták meg. Hatékonyak voltak a vándorprédikátorok igehirdetései, akik szé-les hallgatóság előtt szólták a megújulás eszméit. Meg kell említenünk a pereg-

rinus diákok hozzájárulását, akik a reformáció központjaiban tanultak, és hazatérve magukkal vitték Luther eszméit. A reformáció gondolatait a menekültek is terjesztették, akik a helyi hatóság zaklatása elől idegen országban kerestek biztos menedéket. Az új eszmék hatására sokan elhagyták a középkori kegyességi gyakorlatokat, nem vásárolták többé a bűnbocsátó cédulákat, elhagyták a szentek és az ereklyék tiszteletét, nem vettek részt a zarándoklatokon. Bátorságot nyertek arra, hogy szembeforduljanak a fennálló egyházi törvényekkel, nem ragaszkodtak többé a kötelező böjti szokásokhoz, elhagyták a kolostorokat, nem kérték a halottak emlékére mondott misék tartását. Egyes papok megszegték a cölibátusi fogadalmat, Lutherhez hasonlóan családot alapítottak. Sok gyülekezetben a lelkészek a latin nyelv helyett németül kezdték olvasni a misekönyveket. Az úrvacsora kiosztása alkalmával a laikusoknak is megengedték a kehellyel való élést, amit a konstanzi zsinat csak a papok számára biztosított (huszíták, kelyhesek).

A reformációi igehirdetés egy reformátori mozgalmat váltott ki, melyet evangéliumi mozgalomnak nevezhetünk. Ez akkor bontakozott ki, amikor a Római Egyházzal szembeni reformkövetelésekről a hangsúly az evangélium igazságára épülő egyház létrehozására helyeződött át. A hívek sokasága a falusi gyülekezetekből olyan városi egyházközségekbe áramlott, ahol az evangélium szerint hirdették az Igét. Ez a mozgalom azonban fordított irányú is lehetett – városról falura mentek – abban az esetben, amikor a világi hatóság megtiltotta az istentisztelet tartását az új rend szerint. Amikor a felsőbb hatalom képviselői elkezdtek az evangéliumi mozgalom visszaszorítását, az elkötelezett hívek és a prédikátorok körében megfogalmazódott az ellenállás jogának és kötelességének a gondolata.

A reformációi tanítás életbe léptetése a világi hatóság által történt. A folyamat azzal kezdődött, hogy megtűrték a reformátori iratok terjesztését, nem akadályozták az evangélium szerinti istentiszteletek tartását, megengedték a barátoknak a kolostorok elhagyását és a papoknak a házasságkötést. Az evangéliumi hitet követő lelkészek egyházi alkalmazását sok esetben a helység földesura, illetve a városi tanács szorgalmazta. A régi és az új tanítás közötti vitát a világi hatalom képviselője disputációk (hitviták) keretében döntötte el, ahol a Szentírást tekintette a mértéknek, és a reformáció képviselőit hirdette ki győztesnek. A reformáció életbeléptetése egy istentisztelet keretében történt, amikor az Úrvacsora szentségét két szín alatt osztották ki, azaz a világiak is részesültek a bűnbocsánatot hirdető kehelyből. Mindez a Római Egyház gyengülését, illetve a világi hatóság megerősödését jelentette az egyház életében. Meg kell jegyezni, hogy a reformációi tanok követői közül nem mindenki csatlakozott az evangéliumi tartományi egyházakhoz (Landeskirchen). Némelyek a kiválasztottak gyülekezetét akarták megalapítani, amelynek tagjait Luther rajongóknak nevezte. Ezek közé tartoztak Münzer Tamás követői, a spiritualisták, az újrakeresztelkedők (anabaptisták). Ma szabad egyházak néven ismerjük e csoportokat.

A reformációt támogató társadalmi rétegek. A reformáció történetének társadalomtörténeti, illetve marxista vizsgálói élénk vitát folytattak arról, hogy melyik társadalmi réteg, illetve osztály volt a reformáció fő támogatója. A marxista felfogás a reformációt korai polgári forradalomnak nevezte, és úgy tekintette, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, mely egy Róma-ellenes mozgalommal kezdődött, és mérsékelt reformációvá alakult, majd a német pa-

rasztfelkelésben (1525) teljesedett ki, melyet Münzer Tamás eszméi inspiráltak.³ Ezután következett a fejedelmek, illetve a világi hatóságok reformációja, amikor a városi tanácsok (magisztrátusok) vették át a vezető szerepet. E látásmóddal szemben a mai kutatás kimutatta a városok jelentős szerepét a reformáció történetében. E városok a korabeli kommunikáció központjai voltak, és ezért segíthették a lutheri gondolatok elterjedését. Ezenkívül a polgári lakosság jelentős befolyást gyakorolt a városi tanácsok döntéseire (pl. a tanácsstagok választása által), de hatással voltak a választófejedelmek egyházpolitikai lépéseire is, akik kezdeményezték a reformáció bevezetését, illetve gyakorlatba ültetését. Rendkívüli szerepet játszottak a birodalmi városok, ahol a reformáció elfogadását megelőzte egy közösségi határozat, melynek meghozatala alkalmával a vallási, szociális és politikai követelések egybefonódtak.⁴ A birodalmi városokban (szabad királyi városok) a vallási élet átalakulása együtt járt az erkölcsi és szociális téren végbement változásokkal. A városi reformáció modelljével szemben Peter Blinckle a gyülekezeti reformációról beszél, szerinte a dél-németországi és svájci falvakban az egyházi megújulásban a parasztok aktív szerepet játszottak, mivel nagyobb beleszólási jogot nyertek a köz ügyeinek az intézésébe. Ezekben a falvakban a reformáció beépült a helyi önkormányzati rendszer (kommunalizmus) átalakításának a folyamatába.⁵

Lehet-e a reformációt forradalomnak nevezni? A kérdésre nemleges választ kell adnunk, hiszen a reformáció nem vezetett az uralkodó társadalmi rétegek, illetve osztályok eltűnéséhez. Ennek ellenére említésre méltó az a tény, hogy azokon a területeken, ahol a reformáció érvényre jutott, hatályon kívül helyezték a pápai és a papi hierarchia jogrendjét, megszüntették a püspökök és apátok világi fennhatóságát, szekularizálták az egyházi vagyon nagy részét, átszervezték a betegek és a szegények gondozását, átformálták a teológiai oktatást és a kegyességi élet gyakorlását. Mindezek az intézkedések szociális következményekkel is jártak. A reformáció értelmezése során akkor járunk el helyesen, ha szem előtt tartjuk azt a célkitűzést, hogy vallási megújulás kívánt lenni, egy *kegyes*, illetve lelki forradalmat akart elindítani Isten Igéje által.⁶ Ehhez a megújuláshoz az emberek vallási okokból minden társadalmi rétegből csatlakoztak, ez mind a társadalmi, mind a politikai életet annyira áthatotta, hogy a késő középkori fejlődést részben akadályozta, részben támogatta.⁷ A reformáció megítélése céljából azért nem lehet egy általános értelmezési mintát találni, mert a kegyességi élet igen sokszínű volt, a politikai, a társadalmi, a gazdasági élet is különböző célokat követett. A megújulási mozgalom vezetői is gyakran eltérő motivációk szerint haladtak, ebből következett, hogy a folyamat iránya sokszor változott. (Például Luther először támogatta a Münzer Tamás által vezetett parasztfelkelést, később a fejedelmek oldalára állt.)

A reformáció európai elterjedése három központhoz köthető: Wittenberg, Zürich, Genf. Wittenbergben Philipp Melanchthon vette át a vezető szerepet Luther wartburgi fogsága alatt. A humanista műveltségű professzor tanársága kezdetén az újszövetségi könyveket magyarázta hallgatóinak, majd összefoglalta a reformáció tanítását a *Loci communes rerum theologicarum* című hittani művében (1521). Az Úrvacsorát először 1521 szeptemberében osztotta ki két szín alatt tanítványainak a városi templomban. Újító lépése élénk visszhangra talált a város Ágoston-rendi szerzetesei között, akik közül többen elhagyták a kolostort két hó-

nap leforgása alatt. Ugyanabban az évben karácsony ünnepén Andreas Karlstadt városi lelkész már liturgikus papi ruhák nélkül olvasta a mise szövegét latin nyelven, és az Úrvacsorát szintén új formában az ostya és a kehely színe alatt szolgáltatta ki. Újítása a környékbeli gyülekezetekben hamar követőkre talált. A következő évben Andreas Karlstadt kiadta a Wittenberg város életére néző rendszabályt, mely magába foglalta az egyházi életben végbement fontos változásokat.

Zürichben a reformációt Ulrich Zwingli készítette elő azáltal, hogy 1519-ben elkezdte Máté evangéliumának a magyarozatát a Grossmünster egyik oldalhajójában, amelyet Prophezeinek neveztek, mivel a városnak nem volt egyeteme.⁸ Zwingli nyilvánosan a reformációhoz néhány évvel később, 1522-ben csatlakozott, amikor demonstratív módon megtörte a húsvéti nagyböjtöt. Provokatív tétét a szabadságról szóló prédikációjában indokolta meg. Reformátori nézeteit 67 tételben foglalta össze, melyek igazságát egy év múlva (1523) a városi tanács által kiírt két nyilvános disputáció alkalmával védte meg több száz résztvevő előtt. Zwingli elsősorban az Ige elsőbbségét hangsúlyozta az egyházi hagyományokkal szemben. Javaslatára a városi tanács több változtatást hajtott végre az egyház életében. Az intézkedéseket azonban nem tekintették a katolikus egyháztól való elszakadásnak, csupán az Ige alapján végbevitt reformoknak. Mivel az egyházi tisztségek közül csak a lelkipásztori szolgálatot ismerték el (a pápa és a püspökök helyett), megtörték a hagyományos egyházi struktúra alapjait.

Wittenbergből és Zürichből néhány évtized leforgása alatt elterjedt a reformáció, először a Német Birodalomban, majd a német nyelvű svájci kantonokban. Az új eszmék hamarosan átlépték a német nyelvterület határait. Luther írásainak latin nyelvű gyűjteménye (1518. október) Spanyolországba is eljutott a kereskedők által. A wittenbergi megújítási törekvések erős hatással voltak a közép-német és északnémet tartományokra, a skandináv és balti országokra, Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa országaira (Lengyelország, Szilézia, Csehország, Morvaország, Magyarország, Erdély), valamint a Habsburg Birodalom területére (Ausztria, Németalföld). A zürichi reformáció főleg a délnyugat-németországi és elzászi tartományokban, a német nyelvű svájci kantonokban talált visszhangra (kivéve Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern és Zug kantonokat). Ez a hatás a kappeli csata után meggyengült (1531), amikor Zwingli életét veszítette.

A *svájci reformáció* történetében nagy fordulatot jelentett Bern (1528) és Genf (1536) városok új hitre térése. Amikor Genf városa elnyerte politikai és egyházi függetlenségét, Guillaume Farel francia származású reformátor Kálvin Jánoshoz fordult segítségért, hogy tanítói és egyházkormányzati feladatokat lásson el.⁹ Kálvin szolgálata révén Genf rövidesen a reformáció harmadik önálló központjává vált. A városi tanács kérésére először a *Genfi Kátét* (1541), majd a város erkölcsi életét szabályozó *Egyházi Rendszabályt* (1541) adta ki. Megalapította az oktatás két alapvető intézményét: a középfokú Kollégiumot, majd a felsőfokú Akadémiát (1559), ahol a város lelkészeit készítette fel az evangélium szerinti igehirdetésre. Fő műve a *Keresztyén Vallás Rendszere* (1559), melyben összefoglalta reformátori gondolatainak legfontosabb tételeit. Kálvin tanításának a hatása főleg Nyugat-Európába sugárzott ki (Franciaország, Hollandia, Skócia), ezenkívül Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa országaiba (Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország), de egyes német tartományokba is.

Az *angliai reformáció* VIII. Henrik nevéhez fűződik, aki először elutasította a megújulási mozgalmat (1521), később azonban szakított Rómával (1534), mivel a pápa nem hagyta jóvá első feleségétől való elválási kérelmét. A pápa nemleges válasza után VIII. Henrik önmagát nevezte ki az angol nemzeti egyház fejévé (Anglikán Egyház), és ezáltal lehetővé tette a különböző reformatori irányzatok befogadását (Luther, Zwingli, Kálvin, Martin Bucer).

A *magyarországi és erdélyi reformáció*. Luther írásai még a mohácsi csata előtt eljutottak Magyarországra (1526). Az egyház megújulására néző gondolatok elsősorban a városi lakosság körében találtak élénk visszhangra. A reformatori iratok mellett a humanista eszmék is befogadást nyertek bizonyos körökben. Az evangéliumi szabadság üzenetét különösen a prédikátorok hirdették. A reformáció elterjedése ellen mind a római egyházi, mind a királyi hatalom megtette a védekező lépéseket. A mohácsi csata után megkritikáltak a megújulási mozgalmak jelei. A nemzeti levertség rövid évei után a prédikátorok hirdették a reformatori gondolatokat Isten megbocsátó kegyelméről. A mozgalom 1531 után élénkült meg újra, amikor az egykori wittenbergi, illetve krakkói diákok álltak a lelki megújulást sürgető törekvések élére. Közülük Dévai Bíró Mátyás, Ozórai Imre és Batizi András emelkednek ki. Ők szerkesztették az első vitairatokat, hitvallásokat és egy énekeskönyvet. Dévai Bíró Mátyás először Krakkóban tanult, majd Wittenbergben három évig volt Luther tanítványa mint római katolikus lelkész (1529–1531). Hazajövele után lelkesen terjesztette a reformatori tanításokat, ezért először az egri, majd a bécsi püspök elé hurcolták kihallgatásra. Miután többszöri börtönbüntetést szenvedett, folytatta prédikatori és tanítói működését a Dunántúl, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl térségében. Írásai közül a latin nyelvű *Disputatio* című irata jelent meg Nürnbergben 1537-ben, és a magyar nyelvű *Kathechismus* Krakkóban 1538-ban. A magyar reformáció terjedésére az jellemző, hogy a lelkészek, egyetemi hallgatók, földesurak és városi tanácsosok támogatták, miközben sem az egyházi, sem az állami felsőbbség képviselői nem álltak a mozgalom mellé.¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy csak 1540 után alakult ki olyan összefüggő földrajzi térség, amely befogadta a reformáció tanait. Az első protestáns zsinatot 1545-ban tartották a Szatmár megyei Erdődön öt szabad királyi város (Bártfa, Eperjes, Kassa, Lócse, Kisszeben) egyházi képviselőinek a részvételével, akik elfogadták az Ágostai Hitvallást, az ún. *Confessio Pentapolitanát*.

Az *erdélyi reformáció Szászföldön* kezdődött Brassó és Nagyszében központtal.¹¹ Brassó reformátora Honterus János, kiváló humanista tudós volt. A reformációi eszmékért vívott harcában az egykori wittenbergi diák Valentin Wagner segítette. Ők szerkesztették 1547-ben német és latin nyelven a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transilvania* című iratot. Egy évvel később Luther *Kis-Kátéját* adták közre. Ez a két irat, valamint a szász gyülekezetek superintendenciája képezte az erdélyi német reformáció alapját. A következő negyedszázadban heves vitákat vívtak a reformáció helvét irányzatú képviselőivel, de végül 1572-ben az *Ágostai Hitvallást* fogadták el egyházuk és hitük alapokmányának, melyhez a mai napig ragaszkodnak. A reformáció helvét hatása érvényesült abban, hogy a genfi presbiteri rendszert hamarabb átvették, mint a magyar református gyülekezetek, mivel ez megfelelt a világi közösségek autonóm szervezeti formájának.

Az erdélyi magyar lakosság körében a helvét irányú reformáció honosodott meg.¹² Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy politikailag az önállóvá vált Erdélyi Fejedelemség a török fennhatóság alá tartozó tiszántúli országrésszel ápolta szoros kapcsolatát, amely az egyházi megújulási mozgalomnak a Zwingli és Kálvin általi tanítását követte. Tiszántúl központjában, Debrecenben Kálmáncsehi Sánta Márton és Méliusz Juhász Péter voltak a helvét irányzat fő képviselői. Az 1567-ben tartott zsinaton elfogadták a *Második Helvét Hitvallást* mint a református egyház alapokmányát. A zsinaton részt vett a reformációt támogató nagyváradi és szatmárnémeti lelkészek küldöttsége. Ezt a döntést azonban megelőzte a Kolozsváron zajló hitvita (1556–57) az erdélyi szász lutheránusok és a helvét irányt követő magyar reformátusok között, melynek fő témája a Jézus Krisztus jelenléte volt az Úrvacsora szentségeiben. A reformátusok szóvivője Kálmáncsehi Sánta Márton volt, aki a szimbolikus jelenlét elvét védelmezte. Kolozsvár lutheránus lelkészei csak Kálmáncsehi halála után (1557) csatlakoztak a helvét irányzathoz. A teológiai disputát Szegedi Gergely és Méliusz Juhász Péter debreceni lelkészek folytatták. Az úrvacsoráról szóló tanításukat először a marosvásárhelyi (1559), majd a nagyenyedi (1564) zsinaton fogadták el. 1565-ben Kolozsváron bevezették a *Heidelbergi Káté* használatát. Ezáltal véglegessé vált a két erdélyi protestáns egyház különválása.

Az erdélyi reformátusok nemcsak a lutheránusokkal, hanem az *unitáriusokkal* is sok vitát folytattak, elsősorban a Jézus Krisztus isteni természetét illető kérdésben. Az antitrinitáriusok fő képviselői *Heltai Gáspár és Dávid Ferenc* voltak.¹³ Kezdetben mindketten a szász lutheránus irányhoz tartoztak. Heltai Gáspár humanista műveltségű író, bibliafordító és nyomdász volt, Kolozsvár reformációjának jeles egyénisége. Dávid Ferenc a lutheri egyháztól először a református, majd a Szervét Mihály eszméit követő antitrinitárius (a Szentháromság-hitet elvető) irányzathoz tért. Ő volt az erdélyi református egyház első püspöke. Áttérése után az erdélyi unitárius egyház mértékadó teológusa és superintendense lett. A keresztyén egyházak (római katolikus, lutheránus, református, unitárius) szabad működését a 16. századi Erdélyben a tordai országgyűlésen (1567) kimondott vallásszabadság biztosította, mely János Zsigmond fejedelem toleráns egyházpolitikájának volt köszönhető.

Végül megemlítendő, hogy a reformáció eszméit az erdélyi román nyelvű lakosság körében mind a szász lutheránus, mind a magyar református teológusok terjeszteni kívánták. Valentin Wagner irányításával Brassóban először egy román, majd egy görög nyelvű evangélikus kátét adtak ki (1544, 1550). Gyulafehérváron Johannes Alsted professzor kezdeményezésére a *Heidelbergi Káté* rövidített változatának román fordítását (1634), később az Újszövetség román nyelvű tolmácsolását adták közre I. Rákóczi György fejedelem támogatásával (1648). Ezeket a próbálkozásokat a Román Ortodox Egyház Moldvában tartott zsinata (1642) prozelita (hittérítő) tevékenységnek minősítette.

A reformáció legfontosabb eredménye, hogy hozzájárult az egyházi élet megújulásához mind lelki, mind szervezeti vonatkozásban. Luther hatására a római egyházban is elindult egy megtisztulási folyamat, melynek legfőbb eredményeit a Tridenti Zsinat (1545–1563) foglalta össze. A személyes hit hangsúlyozása az egyéni felelősség megerősödését szolgálta. Az egyetemes papság elvének a hirtetése a laicizálódás folyamatát segítette elő. Társadalmi szempontból elindította az európai nemzetállamok kialakulását, hozzájárult a különböző szintű auto-

BUZOGÁNY DEZSŐ

MELANCHTHON FÜLÖP, AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ ŐSATYJA

Első lelkészi stációm idején, a reformáció-
ónak szentelt emlékünnepen Kálvinról
beszéltem, említvén a gyülekezet előtt,
hogy francia származású volt, és genfi reformá-
torként működött, neve pedig Jean volt. Az is-
tentisztelet és emlékbeszéd végeztével a gyüle-
kezet néhány tagja őszinte szent felháborodással
fordult hozzám, és valami ilyesmit mondott: Ve-
lünk már aztán ne próbálja meg elhiteni tiszte-
letes úr, hogy Kálvin János nem magyar ember
volt... Igazuk volt. Akiket református népünk
megszeret és szívébe fogad, azt megajándékozta
névének magyar változatával. Van már Luther
Mártonunk és Kálvin Jánosunk. Én most itt vé-
dőbeszédet kívánok mondani eredeti nevén
Philip Melanchthon személye mellett, legyen ő
a mi Melanchthon Fülöpünk vagy Fülöp meste-
rünk, ahogyan őt eleink is nevezték. Teszem ezt
annak tudatában, hogy összekötő kapocs volt ő
Luther és Kálvin között, és református egyhá-
zunkat voltaképpen neki köszönhetjük. Remé-
lem e néhány oldalnyi előadás után ez a különös
mondat megszeli, és egyértelművé válik.

Alig hiszem, hogy például reformációi em-
lékünnepen valaki is foglalkozott volna
Melanchthon Fülöp személyével. Sokan talán
egyáltalán nem is hallották még ezt a nevet. Pe-
dig beletartozik ő az első reformátori nemzedék
csapatába, méghozzá a csatársor tagja, élvonal-
beli játékos, Luther kedvelt lelkészértársa és bar-
rátja, munkatársa és segítője abban a küzdelemben,
amelyet a reformáció idején felvállalt.

...kerüljön be az erdélyi
reformátori panteonba
Philip Melanchthon
személye is az őt
megillető helyre Luther
és Kálvin közé,
Melanchthon Fülöpként.

Melanchthon nélkül aligha sikerült volna neki számos kérdést megoldania. Ki volt hát ez a személy?

A lexikonok így emlékeznek meg róla – a Wikipédiát idézem –: eredeti neve *Philipp Schwartzerdt*. Pfalz választófejedelemség területén, Brettenben született 1497. február 17-én, és Wittenbergben tért örök nyugalomra, 1560. április 19-én. Német teológus, reformátor, Luther munkatársa. Eredeti nevét görög fordításban használta. Heidelbergben és Tübingenben tanult, ahol már 1514-ben előadásokat tartott az arisztotelészi bölcselet és a klasszikusok köréből, 1518-ban a görög nyelv és irodalom tanára lett Wittenbergben. Itt csakhamar Lutherhez csatlakozott, tiszta gondolkodást és világos kifejezési módot adott Luther eszméihez, dialektikai ügyességéhez és exegetikai jártasságához. Szelíden mérsékelni igyekezett Luther heveskedő kitöréseit. 1521-ben adta ki *Loci Communes Rerum Theologicarum* című művét, amely az első nagy protestáns munka a dogmatikai teológia területén, s mely a szerző életében több mint 50 kiadásban jelent meg. Az ágostai hitvallás készítésében (1530) rendkívül fontos szolgálatot tett a protestantizmus ügyének. 1541-ben Wormsba és csakhamar ezután Regensburgba ment, hogy az ottani értekezleteken védje a protestantizmus érdekeit, de míg engedékenysége kárba veszett a pápai követnél, a saját pártját is maga ellen ingerelte engedményeivel. Luther halála után még inkább elvesztette a lutheránusok bizalmát mind a római katolikusoknak a békesség kedvéért tett engedményeivel, mind az úrvacsoratanban a kálvini irányhoz való közeledésével. Élete végéig folytonos teológiai vitákba bonyolódott, amelyek rendkívül bántották békés lelkületét. Kora tanárként nagyra becsülte, a „Praeceptor Germaniae“ jelzőt adományozták neki. Európa minden részéből özönlöttek hozzá a hallgatók. Írt görög és latin grammatikát, kommentárokat adott ki több klasszikus íróról, a Septuagintáról, bibliai könyvekről; írt erkölcsi irányú műveket; szerkesztett hivatalos okmányokat, nyilatkozatokat, értekezéseket, válasziratokat; széles körű levelezést folytatott barátaival és kora vezetőivel. Összes műveit Gottlieb Bretschneider adta ki *Corpus Reformatorum* című nagy munkájában (28 kötet, 1834-60).

Eddig az enciklopédia, amely, szó se róla, igen tömören és a lényegre tekintve foglalja össze mindazt, amit életéről, alapszinten tudnunk kell. Az alább ismertetett összefoglaló rávilágít tudós egyénisége két igen jellegzetes és egyaránt fontos összetevőjére, amelyet nem lehet egymástól különválasztani: humanizmusára és reformátori habitusára. Így lett belőle a kor igen érdekes és eredeti tudóstípusa, amelyet így lehetne e két szóban meghatározni: humanista reformátor. Nézzük meg külön-külön ezeket a személyiségi összetevőket.

Melanchthon, a humanista

■ Melanchthont is úgy tartja számon az egyháztörténelem mint *humanista reformátort*. Többnyire pontos képünk van arról, hogy mit jelentett személyére nézve az utóbbi, a reformátori jelző, hiszen a róla szóló egyháztörténeti munkák többnyire reformátori arcélét rajzolják meg. Szép számmal születtek humanista tudományosságát és képzettségét feldolgozó munkák is. Érdemes tehát elidőznünk néhány pillanatra Melanchthon személyiségének humanista összetevőjénél, hiszen reformátori munkájának igen jelentős támaszát kapta a humanista tudományosság területéről, mely képzettség hozzásegítette ama nagyarányú teljesítményhez, amelyre a mai napig büszke – joggal – a lutheránus egyház: máig érvényben lévő hitvallása, az *Ágostai Hitvallás* szinte ötszáz esztendeje dicséri

kiváló rendszerező képességét, gondolkozása szisztematikus fegyelmeztségét, éles dialektikai látását. Mindez elképzelhetetlen lett volna humanista műveltség, közelebbről a dialektika (logika) és a retorika terén szerzett jártassága nélkül.

Melanchthon a lutheri reformáció lelkes híve, de ez nem jelentette azt, hogy idegenkedett a klasszikus (pogány) tudományosság azon diszciplínáitól, amelyeket a középkori és a korabeli tudományosság a *hét szabad művészet* gyűjtőnév alatt emlegetett. E tudományágakhoz neveltetése jellegéből adódóan természetesen kapcsolódott. Tette mindezt úgy, hogy közben nem maradt hűtlen Istennek a reformáció idején újra felfedezett ígéjéhez. Lehetőséget és segítséget látott viszont azokban Isten ígéje megértési folyamatában, és eszközt az új egyházi tan továbbadására. Tudomásunk szerint a reformáció első generációjához tartozó tudósok között ő volt az első, aki alkalmassá tette e diszciplínákat arra, hogy a protestáns tanrendszer kiépítésében hasznos eszközökké váljanak. Különösen a trivium (grammatika, dialektika és retorika) tárgyaiban látta meg a protestáns hermeneutika és ígéhirdetés alkalmas eszközeit. Folió nagyságú 28 kötetben újra kiadott életműve minden kétséget kizáróan meggyőz erről.

De legalább ennyire bizonyos az is, hogy a klasszikus szellemi örökség tette őt a reformáció egyik igen jelentős újkori gondolkodójává és rendszerező elméjévé. Módszerének, és nyugodt lélekkel kimondhatjuk: protestáns keresztyén filozófiájának (az arisztotelészi rendszerezési elmélet zártsága miatt) természetesen megvannak a korlátai. De hadd tegyük fel a retorikai kérdést: mi lett volna Luther dinamikus, értelemes és kezdetben pillanatnyi igényekre válaszoló reformátori gondolatainak és írásmagyarázatainak a sorsa, ha azokat Fülöp mester nem szorította volna be a tudományos rendszer keretei közé? Semmiféle szétszórtságot nem akarunk számon kérni Luthertől, tudomásunk szerint ilyen nem volt. Csúncsak több figyelmet szeretnénk kérni a mai hallgatóságtól Melanchthon személynéne, aki, véleményünk szerint, érthetően de méltatlanul került a háttérbe, Luther árnyékába. Humanista műveltsége összetevőinek alapvonásai fénycsóvaként világítanak rá éles elméjére és képzettségére, melyet a reformátori tudományosság szolgálatába állított. A tudományos világ kizárólag utódát, az ugyancsak kiváló protestáns gondolkodó Petrus Ramust tisztelte meg az „*usuarius*” jelzővel, amiért minden tudományos, elsősorban pedig dialektikai rendszerével használni akart. Megítélésünk szerint a jelző legalább annyira talál Melanchthonra is, és hajlunk azon feltételezés felé, hogy a melanchthoni gyakorlatias gondolkodásnak köze volt a Ramus-féle keresztyén dialektika megszületéséhez. Kiváló gyakorlati érzékkel ugyanis Melanchthon teremtette meg a Biblia eredeti szövegének vizsgálatára (egzegézisére) alapozott, világos, áttekinthető szerkezetű, precíz fogalmazású prédikációírási gyakorlatot és írásmagyarázatot. Meggyőződésünk, hogy egyedülálló képzettségére és gyakorlatiasságára, szelídségére és szívós munkájára, egyszerűen igazi humanista tudós jellemére akart utalni maga Luther is, amikor úgy beszélt róla, mint aki csendesen lépegetve a nyomában járt, és keze nyomán szilárd meder mélyült az egyház megújulását szolgáló mennyei tannak. Ezért illesse őt a kései utód őszinte csodálata és elismerése.

Melanchthon, a reformátor

■ Nem szokásom meghökkentő kijelentéseket tenni, de úgy érzem ez alkalommal mégis meg kell tennem: ha nincs Melanchthon Fülöp, talán el sem jutunk Erdélyben a református egyház megalakításáig, vagy ha arra egyáltalán sor ke-

rül, csak későbbi időpontban történt volna meg, megalakulása esetén pedig, ismerte a század második felének viharos és zűrzavaros politikai/teológiai életét, létszámában mindenképpen kisebb lett volna, mint volt. A diákoknak leegyszerűsítve azt szoktam mondani, hogy Erdélyben reformátussá válásunk egyszerű, mindennapi, sőt banálisnak is nevezhető dolgon múltott: Wittenbergben az erdélyi magyar diákok egyetemi tanteremválasztásán, vagyis jó néhányan nem a Luther órájára jártak, hanem másik tantermet választottak, azt, ahol Melanchthon tartotta az órát. Miért történhetett ez így?

Természetesen a reformáció legmarkánsabb, legeredetibb és persze a legnagyobb alakja Németországban Luther volt és marad. Mint ilyen igen nagy hatást gyakorolt kora valamennyi tanulni vágyó diákjára, és őket Wittenbergbe vonzotta; az erdélyieket is. A Transzilvániából oda sereglő fiatalok között két náció is volt: igen tekintélyes a szász ifjú peregrinusok, vagyis egyetemlátogatók száma, de mellettük tekintélyes erdélyi magyar jelenléttel is számolhatunk. A szászok érdeklődése érthető, hiszen Erdélybe költözésük óta eltelt néhány száz esztendő alatt nem szakadt meg a nyelvi és kulturális kapcsolat az anyaországgal, előnyük az erdélyi magyarokhoz képest az volt, hogy anyanyelvük egyezett a Lutherével. Természetesnek kell tehát tekintenünk, hogy elsősorban Luthert hallgatták. Magyar diákjaink sem vetették meg a nagy reformátort, és rendszeresen eljártak órájára, hallgatták és csodálták őt, és csak akkor kezdtek el értetlenül egymásra nézni, amikor Luther a latinul tartott órát megszakította, és a heves magyarázat lendületében, a bibliai igazságok felfedezésével járó intenzív élmény hevében németül folytatta gondolatmenetét. Az erdélyi magyarok közül pedig igen kevesen ismerték Luther anyanyelvét, hiszen a korabeli erdélyi iskolákban csak latint tanultak (több éven át, igen alaposan, el is sajátították azt a legfinomabb részletekig). Egy idő után tehát átpártoltak Fülöp mesterhez, aki ifjú korában, nagybátyja, Reuchlin és Erasmus mellett, alapos humanista műveltségre tett szert, tehát igen választékosan beszélt mind latinul, mind görögül. Emellett aztán a teológiai tárgyak mellett szívesen tanultak volna egyebet is, olyan diszciplínákat, amelyek műveltségüket erősítették, ezeket pedig igen alaposan elsajátíthatták Melanchthon óráján. Nem beszélve arról, hogy lakásán, ma így neveznénk: bibliaórát tartott nekik, többen családi asztalánál kaptak élelmezést. Az átpártolásnak kezdetben szinte semmi jelentősége nem volt, és csak ártatlan dolognak tűnt. Akkor vált érdekessé, és persze egyházunk megalakulására nézve meghatározóvá, amikor a reformáció századának második harmadában felerősödött Erdély-szerte is a kor teológiai köreit igen nagy izgalomban tartó második úrvacsoravita. Az úrvacsoraviták első felében protestáns teológusaink azt próbálták meg tisztázni, hogy milyen formában van jelen Krisztus az úrvacsora jegyeiben, illetve a jegyek kiszolgáltatása során. Zwingli, a svájci reformátor azt mondta, hogy Krisztus az úrvacsorában csak lelkileg van jelen, Luther pedig azt, hogy testileg is. Ebben az első korszakban Melanchthon tanítása egyezett a Lutherével. A második úrvacsoravita idejére megváltozott a helyzet. Az első, nagyobb változást az jelentette, hogy közben Luther 1546-ban eltávozott az élők sorából. A másik az volt, hogy az úrvacsoráról vallott két álláspontot néhány korabeli teológus megpróbálta közelíteni egymáshoz, ők voltak a *media sententia*, vagyis a közvetítői álláspont képviselői, és érdekes módon valamennyien jól képzett, rugalmas és nyitott gondolkodású humanisták voltak. Tanításuk, sajnos, nem került be mélyen az európai protestáns gondolkodásba, mindazonáltal mégis jelentős volt a református tanfejlődés szemszögéből nézve. Közéjük tarto-

zott Johannes Oecolampadius (1482–1531) svájci teológus, Martin Bucer (1491–1551) és Wolfgang Capito (1478–1541) Stassburgból, de e csoport legnagyobb formátumú gondolkodója talán mégis Melanchthon volt. Ők nem vallották minden részletében a testi jelenléteket az úrvacsora jegyeiben, de nem fogadták el csak a pusztá lelki jelenlét tanát sem, mert ez a sákramentum objektivitását veszélyeztette.

Melanchthon hagyatékában több mint 7000 magánlevél található. Jó néhány évvel ezelőtt azzal a reménységgel fogtam hozzá végigolvasni a levelezését, hogy e műfajban személyesebben reagál a körülötte zajló eseményekre, tehát az úrvacsorával kapcsolatos vitákra is, hiszen gyönyörű hitvallásokká csiszolt kiadott könyveiben hiába keresünk részletkérdéseket. Egy-két ilyen témájú levéllel megismerkedve azzal a sejtéssel olvastam tovább a terjedelmes levelezést (a reformátorok szellemi hagyatékát újraközlő *Corpus Reformatorum* csaknem 9 fél ívrétű kötete néhány ezer hasábjáról van szó), hogy talán több érdekes megállapítás is meghúzódik a levelekben. Sejtésem beigazolódott: a remélnél jóval gazdagabb anyagot találtam az úrvacsoratan részletkérdéseiről. Ezek alapján egy mondatnyi megállapítást nyugodt lelkiismerettel leírhatok: Melanchthon úrvacsoratan történeti fejlődése során elhajolt a Luthert követő lelkészek *corporális prezenciát* valló kései tanításától, és tanbeli fejlődése második korszakában a reálprezenciának sem részleteit, sem következményét nem vállalta és nem vallotta.

Persze a saját álláspontját nyíltan is vállalta, bár nem tudott akkora publicitást szerezni neki, mint Luther a magáénak. Megmaradt szűk körű baráti társasága keretei között, és ezt csak valamivel nőtte túl később filippistáknak nevezett követői révén. Nos álláspontját tanári munkája során nyíltan hirdette, ezzel tehát az óráján megjelent erdélyi magyar diákok megismerkedhettek. Ennek is csak később lett jelentősége, amikor már itthon, Erdélyben vállaltak szolgálatot egyik-másik gyülekezetben. A század második felében felerősödött a svájci reformatori teológia hatása Erdélyben is, különösképpen Bullinger Henrik (1504–1575) írásai folytán. Ekkor a Melanchthon közvetítői tanításával korábban már megismerkedett magyar ajkú reformátoraink meglepetten kapták fel fejüket, és örömmel nyugtázták, hogy a második generációhoz tartozó svájci reformátorok tanítása mennyire hasonlít arra, amit Fülöp mestertől tanultak. A terepet tehát Melanchthon korábban előkészítette, és a befogadó közeg ráhangolását végezte első szinten Bullinger, aztán Kálvin tanítása befogadására.

Következésképpen erdélyi református egyházunk kialakulásának körülményeit vizsgálva a döntő korszakot Melanchthon befolyása felerősödésének az időszakában határozzuk meg, és korabeli erdélyi teológusainknak a svájci tanok irányába tett legelső határozott lépését az ő tanításából kiérződő közvetítői bátorításnak kell tulajdonítanunk. Erdélyben reformátussá válásunk kulcsa tehát Melanchthon. Őszinte meggyőződésből táplálkozó közvetítői magatartása és toleranciája tette őt alkalmassá arra a szerepre, amelyet mindig következetesen vállalt, és amellyel a szétszakadt protestantizmus részegyházainak a közeledését szolgálta. Reformátusokként is közünk van tehát hozzá, mégpedig elég sok, megérdemelte hát megemlékezésünk néhány mondatát és a hallgatóság pár percnyi idejét és türelmét. Legyen e megemlékezés és kiállítás egyben névadó alkalom is, erdélyi református népünk naivan is megkapó gyakorlata szerint: kerüljön be az erdélyi reformatori panteonba Philip Melanchthon személye is az őt megillető helyre Luther és Kálvin közé, Melanchthon Fülöpként.

KOVÁCS SÁNDOR

AZ UNITÁRIUS REFORMÁCIÓ NYOMÁBAN

„[...] Bátran immár írjanak, kiáltsanak, és minden szidalmat verjenek fejemhöz, tudom kinek hittem, miért kedig, hogy hittem az ő igéjének igazságát, el nem titkolhattam, hanem szólnom kellett [...]”

18

■ A reformáció 500. évfordulóján helyénvaló megemlékezni arról a mozgalomról is, amely a 16. századi Európa antitrinitárius, majd unitárius közösségei közül egyedül érte meg a 21. századot. A Magyar Unitárius Egyház méltán tekinti önmagát a reformáció radikális ágának, hiszen az öreg kontinens különböző pontjain elszórtan és mindvégig üldözött kisebbségként fel-feltűnő radikális, spiritualista-anabaptista-antitrinitárius közösségek csak a vallási toleranciájáról híres Lengyelországban és Erdélyben szerveződhetek egyházzá.

A radikális reformáció szakkifejezés az amerikai tudós, George Huntston Williams kutatásai nyomán honosodott meg a kora újkori művelődéstörténeti szakirodalomban.¹ Williams a reformáció során jelentkező különböző vallási irányzatok és jelenségcsoportok tanulmányozása során a katolicizmustól, az anglikán egyháztól, illetve az evangélikus és református egyháztól eltérő áramlatokat illette a „radikális” jelzővel. Tulajdonképpen a magisztrátus által támogatott és államegyházi pozícióba került felekezetekkel állította szembe az ún. radikális csoportokat és személységeket. A terminus technicus nem illik maradéktalanul az unitarizmus erdélyi elterjedésére, közismert, hogy Kolozsvárott a magisztrátusnak fontos szerepe volt az unitarizmus meghonosításában.² A radikális reformáció terminus mégiscsak pontosabb és helyesebb a korábban, különösen magyar nyelvterületen és a

Az erdélyi unitárius reformáció előzményei, Miguel Servet életpályája

■ Közismert, hogy az antitrinitárius bibliafilológia előszeretettel használta Erasmus Újtestamentum-fordítását. Az erasmista filológiából bőségesen merítő kelet-közép-európai antitrinitáriusok másik mestere a spanyol Miguel Servet⁴ volt. 1511. szeptember 29-én Villanouvában látta meg a napvilágot, és tizennégy éves koráig Spanyolországban tanult. Apja ekkor felsőbb stúdiumokra a toulouse-i egyetemre küldte jogot tanulni. Servet a jog mellett teológiát tanult, és Juan de Quintana⁵, V. Károly gyóntatójának szolgálatába szegődött. 1530 februárjában Bolognában részt vett a császár koronázási ünnepségén. Májusban kilépett Quintana szolgálatából, és Bázélbe utazott, itt Johannes Oecolampadius⁶ vendégszeretetéét élvezte, s arról akarta meggyőzni vendéglátóját, hogy a szentháromságról vallott nézetei tévesek. Az alig 20 esztendőes Servet hatalmas erudícióval látott hozzá a kereszténység niceánum után kikristályosodott dogmájának bírálatához. Természetes, hogy a protestantizmus vezető egyéniségei kivétel nélkül elutasították. Erasmus még csak szóba sem állt vele, ezért elhagyta Bázelt, és Strasbourgba ment, de itt sem sikerült meggyőzni igazáról sem Martin Bucert⁷, sem Wolfgang Fabricius Capitót⁸. A sorozatos elutasítások kudarca után Servet 1531 júliusában Haguenauban megjelentette első művét, *A szentháromság tévelygéseiről (De trinitatis erroribus libri septem)*. A könyvet mind a katolikusok, mind a protestánsok eretneknek nyilvánították. Tévtanait lett volna hivatott visszavonni második, *A szentháromságról írott dialógusok (Dialogorum de trinitate libri duo)* címmel 1532-ben ugyancsak Haguenauban megjelent könyvében, de visszavonás helyett még inkább megerősítette az első könyvében foglaltakat. Az inkvizíció és a német földön várható üldözés elől Franciaországba menekült. Nevét megváltoztatva Michael de Villanouve álnéven iratkozott be a párizsi egyetemre. Matematikát tanult, és közben korrektornak szegődött a lyoni Trechsel fivérek nyomdájába. Gaspard és Melchior Trechsel felismerték a tudós elme értékét, és a franciává lett jövevényre bízták Ptolemaiosz Klaudiosz *Geográfia*jának kiadását. A geocentrikus világgéppel dolgozó görög matematikus és csillagász földrajzának javított kiadását Servet mindenki meglegedésére végezte, és jó hírnevet szerzett magának. 1534-ben ismét Párizsban találjuk, ezúttal medicinát tanult az egyetemen. Zsenialítására vall, hogy felismerte a kisvérkört, igaz, hogy felfedezését csak húsz évvel később, egy teológiai műben tette közzé, de ez semmit nem von le érdeméből. Praxisát 1538-ban Charlieu-ben kezdte, majd a dél-franciaországi Vienne-be költözött. Új patrónusa, Pierre Palmier érsek környezetében az orvostudománynak szentelhette volna minden idejét, csakhogy 1541-ben a lyoni nyomdászok Santes Pagnini Bibliájának új kiadását bízták rá. Újabb munkája indíthatta arra, hogy a szentháromságról vallott heterodox nézeteit közzétegye. Ezúttal a genfi reformátort, Kálvint akarta megnyerni ügyének. Levelezésük 1546-ban udvarias hangnemben kezdődött, de egy esztendő sem kellett ahhoz, hogy a hangulat kettőjük között elmérgesedjen. Kálvin Servet okítására elküldte az *Institutiót*.⁹ Emez, az *Institutiót* a legkülönfélébb megjegyzésekkel teleírva, saját, immár *Restitutio Christianismine*k címzett kéziratával együtt visszaküldte Genf reformátorának.

Hét esztendővel később, 1553-ban, a *Restitutio Christianismi* ezer példányát nyomtatták ki titokban a franciaországi Vienne-ben. A spanyol orvos 734 oldalas, nyolcadrét könyvére Guillaume de Trie levelei hívták fel a francia inkvizíció figyelmét, és az álnéven bujkáló Michel de Vilaneuve-öt 1553. április 4-én bebörtönözték. Három nappal később Servet megszökött vienne-i börtönéből, és eltűnt üldözői elől. Június 17-én a vienne-i törvényszék halálra ítélte, és *in effigie* megégeztette. Servet augusztus 13-án Genfben bukkant fel, ahol Kálvin parancsára börtönbe vetették. Pere hosszú hónapokig tartott, a halálos ítéletet október 26-án mondta ki a genfi tanács. A testben és lélekben megtört tudóst vallásos meggyőződéséért máglyahalálra ítélték, és október 27-én Champel mezéjén könyveivel együtt elégették.

Servet teológiai rendszere a modalisztikus szentháromsági mintát követi, és rokonságot mutat Szabelliosz¹⁰, Noetus¹¹, Praxeas¹² tanaival. Kozmogóniájának kiindulási alapja a Gen 1,3: *Isten szólt, legyen világosság, és világosság lett.* Ez a világosság vagy fény a legfőbb princípium. Servet azt állította, hogy az Ige (verbum), amelyben minden valóság benne foglaltatik, *fény*. Minden e fény útján létesül, ez a világosság az, ami a dolgoknak lételt ad, és így a fény vagy világosság a dolgokat megalakító erő. A lelkünkbe sugárzó isteni fényből lesz a jellem, a lelki alak, a Napnak világosságából a testi alak. E kétféle fénynek a forrása az Ige. Ezt másként isteni észnek, *ratio divinának* nevezik. Ez az isteni ész volt a legelső, az ún. ősfogalom. Ez az öröktől fogva létező Logosz Isten megnyilatkozási formája. E koncepció szerint volt olyan idő, amelyben csak a Logosz, a *ratio divina* létezett, de még semmi sem volt megteremtve. Ebben az *ante creationem*, vagyis teremtés előtti időben a később teremtett dolgok a teremtés sorrendjében voltak elrendezve. A *Restitutió*ban a Logosz az isteni bölcsesség érzékileg megragadható kiáramlása, minden létező dolog eszméjét magában foglaló világelv, amely így magában foglalja az ember Jézus Krisztus testének eszméjét is. Servet szerint a teremtéskor az isteni őserő legelőször az anyagot vetítette ki önmagából. Ebben a sorrendben az első dolog Krisztus, ezt Servet az *anyag* első megnyilatkozási formájának tekinti, és a Krisztus terminust erre a megnyilvánulási módra is alkalmazza. Az anyag a benne levő erő által annyi apró teremtményre osztott, amennyi létezik és létezni fog. Minden ilyen teremtmény Krisztus által, vagyis az ősananyagból nyerte létezését. Ez tehát azt jelenti, hogy ami van, Krisztus által, Istentől van. Az első teremtésben tehát Krisztus csak másodlagos szereppel bír, és itt kerül Servet rendszerébe a történeti Jézus.

A bűneset miatt Ádám és Éva megfosztott az üdvösségtől, hosszú nemzedékek sora után Isten azonban megkönyörült az emberiségen, és elküldte az „*ősanyagot*”, hogy formálja újra az emberiséget. Ez a második teremtés, amit nem lehetett úgy végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett, éppen ezért ez a teremtés nem a testre, hanem a lélekre irányult. Az isteni szellem választott egy nőt, Máriát, aki minden emberi közreműködés nélkül, a Szentlélek ereje által anyjává lett Jézusnak. Ezzel a megtestesüléssel a Logosz (Ige) res (valóság) lett. Csak ebben a második fázisban beszélhetünk Servet szerint az Igéről mint Fiúról. Az Ige öröktől fogva létezik az Atyával, a Fiú azonban nem. Jézus Istennek igaz és természetes fia, az ő lényegéből született. De mi mindannyian Isten fiai (és leányai) vagyunk – áll Servet gondolatrendszerében –, csakhogy a mi fiúságunk az örökbefogadásnak és kegyelemnek fiúsága. Servet egy sajátos krisztopanteizmust tanított. Érvrendszere az 1560-as években meghatározóan fontos volt az erdélyi unitárius teológia kimunkálásában. Közismert tény, hogy

az erdélyi unitáriusok előszeretettel kölcsönöztek szentháromság-ellenes argumentumokat a spanyol orvos-teológus fegyvertárából.

Dávid Ferenc (1520?-1579) élete és reformátori munkássága¹³

■ Az Erdélyben meghonosodó unitarizmus Servet tanai mellett az Erasmus műveiből táplálkozó evangéliumi racionalizmus talajában gyökerezik. A felekezeti formálódást (konfesszionalizálódást) jelentékenyen befolyásolták az anabaptista és spiritualista irányzatok is.¹⁴ A 19. század Jakab Elek¹⁵ által képviselt romantikus és Kanyaró Ferenc¹⁶ nagyon apologetikus történelemszemléletét tiszteletben tartva, de attól mégiscsak eltávolodva¹⁷ azt látjuk, hogy az unitarizmus erdélyi elterjedésében az autochton elem mellett jelentékeny szerepet játszott az olasz emigráció néhány jeles képviselője is.¹⁸ Az unitárius felekezet Dávid Ferencet tekinti alapítójának. A kolozsvári születésű, szász nemzetiségű Dávid édesapja keresztnéve után nevezte magát *Franciscus Davidis*nek, azaz Dávid Ferencnek.¹⁹ Tanulmányait Kolozsvárott kezdte, és feltehetőleg Gyulafehérvárott, a káptalani iskolában folytatta. Talán őt azonosíthatjuk azzal a *Franciscus Colosvariusszal*, akit 1545-ben matrikuláltak Brassóban.²⁰ 1548-tól 1551-ig a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Hazatérése után iskolamesteri és prédikátori feladatokat látott el, 1551-ben Besztercén, 1552-ben Petresen, majd az esztendő végétől szülővárosában, Kolozsváron. Tekintélyének súlyát igazolja az, hogy 1555-ben a kolozsvári szászok plébánossá választották,²¹ 1557-ben pedig az erdélyi magyar protestánsok püspöki székébe emelték. Erdélyben az 1550-es évek végén két területi-nemzeti alapon szervezett protestáns szuperintendencia működött. Az egyikhez, Szeben központtal, a szász székek, a másikkhoz, Kolozsvár központtal, a magyarok lakta területek tartoztak, függetlenül attól, hogy a reformációnak melyik irányzatát fogadták el. Dávid 1559-re a helvét reformáció hatása alá került, és szakított korábbi lutheránus álláspontjával. Ez természetesen magával vonta a szuperintendensi tisztségről való lemondását is. Az 1560-as évek úrvacsoravitáit az évtized második felében a szentháromságdogma kritikája váltotta fel. Giorgio Biandrata,²² János Zsigmond fejedelem udvari orvosa és diplomatája hatására Dávid fokozatosan szembefordult egykori harcostársaival – a legjelentősebb kétségkívül Melius Juhász Péter²³ debreceni püspök -, és új álláspontját védelmezte.²⁴ 1566-tól Dávid és Biandrata voltak az unitárius hitviták főszereplői.

Trinitárius és unitárius küzdelem

■ Már a reformáció korai szakaszában voltak olyan szerzők, akik bírálták a niceai (325), illetve konstantinápolyi (381) zsinaton elfogadott dogmát. A szentháromságtan legjelentősebb 16. századi bírálója, a fentebb említett Miguel Servet művei Biandrata közvetítésével Erdélybe is eljutottak, és a helvét iránytól fokozatosan elszakadó antitrinitáriusok a spanyol gondolkodó főművéből, az 1553-ban megjelenő *Restitutio Christianismiből* merítették a szentháromságot bíráló érvekészletüket. A hatvanas évek végére Servet platonikus spekulációktól sem idegen krisztológiáját ötvözték a Lelio Sozzini-féle krisztológiával. Ennek lényege az, hogy a János evangéliumában szereplő Logosz csupán metaforikus elnevezése a Máriától született ember Jézusnak, aki korábban nem létezett, tehát nem a szentháromság második személye, hanem a Szentlélektől fogantatott,

isteni adottságokkal felettebb megáldott ember.²⁵ Ez az antitrinitárius álláspont ütközött az 1566 és 1571 között rendezett nyilvános hitvitákon – Torda, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Nagyvárad stb. – a trinitárius felfogással.²⁶ Az Isten egységét és/vagy háromságát első ízben az 1566. április 24–27. között, a fejedelem és tanácsosai jelenlétében Gyulafehérvárott tartott zsinaton vitatták meg. Itt Dávid Ferenc és társai elvetették az istenfogalommal kapcsolatos olyan skolasztikus kifejezéseket, mint *essentia*, *substantia*, *persona*, *natura*, mert ezeknek nincs bibliai alapjuk, ugyanakkor megígérték, hogy a bibliai terminológia helyreállításán túl minden további újítástól tartózkodnak. Az egyezséget lehetetlen volt betartani, és ezzel évekig tartó szellemi csatározás vette kezdetét. A második gyulafehérvári hitvita 1568. március 8-án kezdődött, és tíz napig tartott, legjelentősebb eredménye a fejedelem és a rendek nagy részének unitárius vallásra való áttérése volt. Az 1569-ben Nagyváradon tartott hitvita során megindult a partiumi unitárius misszió. A magyar nyelven zajlott hitvita irodalmi emléke a *Debreceni disputa* (*Válaszúti-komédia*) soraiban öltött testet. A hitviták küzdelmei nyomán kristályosodó teológiai értekezésekben a markáns antitrinitarizmus mellett, ha tompított éllel is, de jelen van a radikális reformációt meghatározó anabaptisztikus-spiritualisztikus gondolatvilág. Dávid Ferenc és munkatársai teológiai rendszerük kidolgozása során nem követték lengyel hitsorsosaiak szociális elgondolásait, nem követelték híveiktől az eskü megtagadását és a világi hivatal elvetését. A gyermekkeresztséget ugyan bírálták, de nem foglaltak állást abban a kérdésben, hogy mikor kell megkeresztezni.

János Zsigmond fejedelem toleráns valláspolitikája²⁷ tette lehetővé, hogy a Nyugat-Európában üldözött szentháromság-tagadó teológusok Erdélyben találjanak menedéket. A kolozsvári városi iskolánál elhelyezkedő teológusok – Johann Sommer²⁸, Jacobus Palaeologus²⁹, Matthias Vehe-Glirius és Christian Francken³⁰ – hatására Dávid újlag felülbírálta krisztológiáját, és az ún. nonadorantista felfogás hirdetője lett, mely Jézusnak semmiféle istenségét nem ismerte el, és azt tanította, hogy nem szabad őt sem imádni, sem segítségül hívni.

Az 1570-es évek elejére Erdély magyarlakta falvaiban és városaiban otthonra talált az új eszméket hirdető felekezet. Az unitarizmus hatása alól, a sikeres hitvitáknak köszönhetően, a Partiumban és Baranyában élő közösségek sem tudták kivonni magukat.³¹ A Király-hágón túli területek első unitárius reformátorai közül a Melius Juhász Péterrel vitázó köröspeterdi Arany Tamás (+1561 után) debreceni és Egri Lukács (+1574) egri prédikátor nevét kell kiemelniük.³² Az 1569-ben tartott nagyváradai hitvita után Basilius István (1549–1581) és munkatársai (Óvári Benedek, Jászberényi György, Válaszúti György, Alvinczi György stb.) vezetésével jelentős szellemi központok alakultak Nagyváradon, Belényesen és Pécsen. A baranyai unitárius egyházközösségek a 17. század végéig fennmaradtak. Eszmetörténeti szempontból tanulságos következményekkel járt az 1574. évi tragikus végű nagyharsányi hitvita. A Veresmarty Illés hercegszőlősi református püspökkel vitatkozó Alvinczi György unitárius prédikátort a hitvita végeztével halálra ítélték, és felakasztották. Pécsen zajlott le 1588 augusztusában a legjelentősebb dunántúli református-unitárius hitvita, melynek írásos szövege *Pécsi disputa* címen teljes egészében fennmaradt.³³

Az 1571-ben megváltozott politikai viszonyok következtében az Unitárius Egyház 1576-ban önálló egyházi struktúra szervezésére kényszerült.³⁴ A protestáns egyházalkotmány mintájára szervezett zsinatkonzisztóriummi jellegű közös-

ségeik 13 egyházkört alkottak, élükön a választott esperesekkel. Az egyház élén a zsinat választotta püspök állt, az igazgatás a lelkészek kezében volt. A liturgikus élet nem volt egységes, a szertartások – keresztség és úrvacsora – tekintetében a hetvenes évek közepén nagyon éles viták zajlottak.

Az 1560-as évek végének, a hetvenes évek elejének unitárius nemzedékéből nem hallgathatjuk el a szász vállalkozó, nyomdász és író Heltai Gáspár nevét, aki német anyanyelvű létére a magyar kultúra és irodalom egyik legnagyobb hatású alakja. Nyomdájából – kezdetben Georg Hoffgreff társaként, majd 1559-től önálló vállalkozásként – több mint 80 kiadványt ismerünk. Vallásos művek (ágenda, katekizmus, imádságoskönyv, disputáció) mellett írt elbeszélő prózát, világi témájú novellát, históriásének-gyűjteményt stb.³⁵ A zsoltárszerző és verselő unitárius teológus Bogáti Fazakas Miklós haláláig kitarított Dávid Ferenc radikális nézetei mellett. Teológiai művei mellett a szombatos körökben igen népszerű zsoltárparafrazisai jelentősek.³⁶ De ehhez a körhöz tartozott az író, nyomdász és unitárius lelkész Karádi Pál is. Teológiai főműve az 1580-ban írt, máig kéziratban maradt magyar nyelvű *Apokalipszis-kommentár*, de legalább ilyen jelentőséggel bír az 1569 novemberében Abrudbányán megjelentetett *Komédia Balassi Menyhárt árulatajáról* című mű is.³⁷

Az unitárius egyház megalakulásától kezdve felkarolta az oktatás és nevelés, szélesebb értelemben a művelődés ügyét, és azt tehetős tagjai révén bőkezűen támogatta. A felekezet kisebb iskolái mellett Tordán, Gyulafehérváron, Désen, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden felsőbb fokú, Kolozsvárt pedig szemináriumi rangú iskolát működtetett. A kolozsvári óvári iskola hazai és külföldi tanárai által nemcsak Erdély, de Kelet-Közép-Európa egyik legszínvonalasabb teológiai és filozófiai műhelye lett.³⁸

Dávid Ferenc elítéltetése és az ellenreformáció kezdetei

■ Magyarország választott királya és Erdély első fejedelme, János Zsigmond 1571-ben bekövetkezett halála után a katolikus vallású Báthory család tagjai követték egymást Erdély trónján. István (1571–1576) után testvére, Kristóf (1576–1581), majd, kisebb-nagyobb megszakításokkal annak fia, Zsigmond (1588–1601). A család valláspolitikája a katolikus egyház restaurációjának kedvezett.³⁹ Báthory István ugyan erőszakkal nem lépett fel az unitáriusok ellen, de fejedelemmé választása után egy sor intézkedése meggyengítette azok pozícióit. A leg súlyosabbnak a vallásos munkák cenzúrája és az 1572. évi innovációs törvény bizonyult. Ez vezetett Dávid Ferenc tragédiájához is. A püspök a hetvenes évek közepén krisztológiájában eltávolodott korábbi álláspontjától, és azt hirdette, hogy Jézus ember volt, ezért őt nem illeti imádat; ezzel egyidejűleg elvetette a gyermekkeresztség gyakorlatát is. Biandrata úgy látta, hogy Dávid végzetes hibát követett el azzal, hogy a Sommer, de főként Palaeologus nyomán kialakított álláspontját a zsinat elé vitte. Az olasz orvos és politikus szerint Dávid veszedelmbe sodorta az unitáriusok nehezen kimunkált egységét, ezért Fausto Sozzini Erdélybe hívásával próbálta visszatéríteni egykori harcostársát az 1571-ben elfogadott hittételekhez.⁴⁰ A remélt kompromisszum 1579-ben kudarcba fulladt, ezért Biandrata Dávid Ferencet az innovációs törvény megsértésével bevádolta a fejedelemnél. Az ügy a gyulafehérvári országgyűlés elé került, ahol 1579. június 3-án a súlyosan beteg püspököt vallásújításért várbörtönre ítélték, Déva várába zárták, ahol 1579. november 7-én meghalt.

A felekezet új vezetője a Dávid perében is jelentős szerepet játszó Hunyadi Demeter (1545?–1592) lett, aki egy olyan hitvallást fogadtatott el papjaival, amely visszakanyarodott az 1568-ban vallott mérsékelt antitrinitárius nézetekhez. Hunyadi egységesítési törekvései ellenére a kívánt tanbeli egység nem valósult meg, a felekezeten belül dúló dogmatikai útkeresés pedig jó ürügyül szolgált a másként gondolkodók akár erőszakos elhallgattatására is. A Dávid pártján álló nonadorantista csoportok egy része már az 1580-as évek elején szombatos irányban hajlott, és a 16. század végére teljesen a „zsidó doktor”, Matthias Vehe-Glirius pfalzi hebraista hatása alá került.

Az erdélyi reformáció utolsó és legradikálisabb ágaként jelentkező szombatoság vagy zsidózás egyik ideológusát Dávid Ferencben látja a felekezeti történetírás. Az unitárius püspök munkássága utolsó szakaszát összekapcsolják az ún. szombatos mozgalommal, és Dávidot szombatosként állítják be. Nem vitatjuk, hogy Dávid utolsó értekezéseiben merített a zsidózók alapforrásának számító, a kolozsvári kollégiumban tanító Matthias Vehe-Glirius tollán megszülető, *Mattanjah* című német nyelvű műből, ez azonban nem jelenti azt, hogy azonosult az egyébként is csak az 1620-as évek után meghonosodó szombatos gyakorlattal.⁴¹ A *Mattanjah*ban a szerző azt fejtegeti, hogy Jézus nem módosított az ótestamentumi törvényen, ezért Isten törvényeit megismerni és értelmezni egyedül az Ótestamentum alapján lehet, mi több, a híveknek – a körülmetélkedés kivételével – az Ótestamentum rituális törvényeit is be kell tartaniuk.⁴² Tudomásunk szerint egyetlen hitelt érdemlő feljegyzés sem igazolja, hogy Dávid Ferenc ótestamentumi rituálét gyakorolt volna.

Hunyadi püspöksége idején Báthory Kristóf fejedelem jezsuitákat telepített Kolozsvárra, Váradra és Gyulafehérvárra. A jezsuiták, az országgyűlés tiltó rendelkezései ellenére, nemcsak tanítottak, de térítettek is a protestánsok körében. Működésükkel vette kezdetét az ellenreformáció Erdélyben. A kolozsvári unitáriusok részéről Hunyadi Demeter püspök volt a protestáns-jezsuita viták legkiemelkedőbb harcosa.⁴³ Az unitarizmus századvégi történetének kiemelkedő alakja Enyedi György (1555-1597) unitárius püspök, egyházi író és széphistoriaszerző volt.⁴⁴ Élete fő művében, a több kiadásban is megjelent *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című könyvében filológiai és bibliakritikai érvekkel világítja meg azokat a bibliai helyeket, amelyekre a szentháromság dogmája épül.

Az unitárius egyház számarányát tekintve eltörpül a nagy keresztény felekezetek mellett, a kereszténység nagy családja ma sem tudja, mit kezdjen a reformáció ezen radikális ágával. Sokak szerint vadhajtás, azért minden törekvésük az, hogy lemessék a kereszténység családfájáról. 450 év során az unitáriusoknak volt idejük elsajátítani a túlélés művészetét, ahogy az alapítójuk, Dávid Ferenc írta 1569-ben *Rövid útmutatás* című munkájában: „Köszönöm kedig az én ellenkező társaimnak, hogy oly kiáltásokat tőnek ellenem, és mindenütt és mindenütt úgymint eretneknek hamisan az ő ítéletek szerént kikiáltanak, mert ha ezt nem művelik vala, talám mind eddig is az Istennek az ő igazságát én magamban eltemettem volna. [...] Bátran immár írjanak, kiáltsanak, és minden szidalmat verjenek fejemhöz, tudom kinek hittem, miért kedig, hogy hittem az ő igéjének igazságát, el nem titkolhattam, hanem szólnom kellett [...]. Bízom kedig az Istenben, az mi unrunk Jézus Krisztusnak szent Atyjában, hogy az ő áldott szent Fiának ígretit megtekélje énbennem, és énvelem, nyomorult szolgájával kegyelmessége szerint cselekedik. [...] Az dicsőségnek Atyja adja minekünk az megje-

lenésnek és értelemnek lelkét, az ő áldott szent Fiának az Jézus Krisztusnak igaz esméretire, hogy az igaz hitben állhatatosan mindvégig megmaradhassunk, és az örök boldogságnak fiai lehessünk. Ámen.”

■ JEGYZETEK

1. George Huntston Williams: *The Radical Reformation*. Philadelphia, 1992³.
2. Szegedi Edit: *A reformáció Kolozsváron*. KerMagv (Keresztény Magvető) 1997. 39–51.
3. Lásd Balázs Mihály *radikális reformáció* szócikkét a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* középkor és kora újkor IX kötetében. (Balassi Kiadó, Bp., 2009.)
4. Balázs Mihály: *Kálvin és Szervét*. In: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8.) Kvár, 2016. 85–96.
5. Juan de Quintana (+1534) ferences szerzetes, V. Károly császár gyónatója, Servet tanítója és egyik mestere.
6. Johannes Oecolampadius (1482–1531) svájci reformátor.
7. Martin Bucer (1491–1551) német reformátor, Owen Chdawick szerint „a protestánsok egyik legokosabb és legműveltebb hittudósa”.
8. Wolfgang Fabricius Capito (1478–1541) német reformátor.
9. Az *Institutio* először 1536-ban jelent meg latinul, Kálvin valószínűleg ezt a kiadást küldte el Servetnek.
10. Szabelliosz (+222 után) antitrinitárius teológus, minden valószínűség szerint Rómában fejtette ki tevékenységét.
11. Noetus, Szabelliosz kortársa, az ún. modalisztikus monarchianizmus vagy patripasszionizmus tanának egyik megalkotója. A monarchianusok szerint Jézus Krisztus csupán isteni erejű ember vagy Isten egyik megjelenési formája, tulajdonképpen azt vallották, hogy Jézusban maga az Atya szenvedett.
12. Praxeas, a 2. század végén, a 3. század elején tevékenykedő monarchianus tanokat hirdető teológus.
13. Az újabb magyar összefoglalók közül Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja*. In: *Reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, összeállította Kovács András. Kvár, 2008. 176–210.
14. A kérdéskör iránt érdeklődőknek ajánljuk az 1980-tól *Bibliotheca Dissidentium...* címen folyamatosan megjelenő bibliográfiai sorozatot. A magyarul is megjelent tanulmányokat lásd André Séguenny: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szerk. Balázs Mihály és Keserű Gizella, ford. Balázs Péter, Keserű Gizella, Schaffer Andrea. Szeged 2008.
15. Jakab Elek (1820–1897) unitárius történész, művelődéstörténész, levéltáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
16. Kanyaró Ferenc (1859–1910) a kolozsvári unitárius gimnázium tanára, irodalomtörténész, egyháztörténeti tanulmányai egy része erős polemikus hangnemben íródott.
17. Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára*. Bp., 1879; Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*. Kvár, 1891; Uő: *(Servet és Kálvin)* Kvár, 1895.
18. A legfontosabb összefoglaló tanulmányokat lásd: Antal Pirnát: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961; Pirnát Antal: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlatja az 1570-es évek elejéig*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987, 9–59; Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. (HumRef 14.) Bp., 1988; Domenico Caccamo: *Eretici Italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611)*. Firenze–Chicago, 1970. 5–34.
19. Binder Pál: *Dávid Ferenc családja; a kolozsvári Hertel nemzetség*. KerMagv 1979. 104–124.
20. Szabó Sámuel: *Honnán indult el Dávid Ferenc reformátori útjára?* KerMagv 1979. 125–128.
21. Jakab Elek: *i. m.* 26–39.
22. Giorgio Blandrata (Blandrata György 1515–1588) saluzzói születésű orvos, Izabella és János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa, tanácsosa, az antitrinitárius reformáció jelentős képviselője.
23. Melius Juhász Péter (1532–1572) református püspök, egyháztudós, a magyarországi reformáció legnagyobb vezéregyénisége.
24. Dr. Kathona Géza: *Méliusz Péter és életműve*. In: *A II. helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica 2.) Bp., 1967. 161–174.
25. Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus...* 24–50. Lásd még *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Ford. Péter Lajos, a bev. tanulmányt írta Balázs Mihály. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) Kvár, 2002. 9–27. 228–244.
26. A korabeli hitviták propagandisztikus kommunikációs eszközök voltak, a hitvitázók legtöbb esetben nem dialógust folytattak, hanem a megfelelő retorikai fogásokkal ellenfeleik lejáratására törekedtek. A hitviták több esetben meghílették a kortársak/résztevők irodalmi fantáziáját is.
27. Balázs Mihály: *A hit... hallásból lészön. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Bp., 2002. 51–73; Uő: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. In: *Hitújítás és egyházalapítás között...* 33–60.
28. Johann Sommer (1542–1574) humanista író, Dávid Ferenc veje, a kolozsvári unitárius kollégium tanára.
29. Jacobus Palaeologus (1520–1585) görög-olasz környezetből származó domonkos szerzetes, szabadgondolkodó. Fontos szerepe volt az antitrinitárius teológia nonadorantista (Krisztust nem imádó) irányzatának kialakulásában.
30. Lásd Lech Szczycki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)* Bp., 1980. (HumRef 9.); Pirnát Antal: *Die Ideologie...* 17–116; Róbert Dán: *Matthias Vehe-Glirius*. Bp.–Leiden, 1982.
31. Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei)* (HumRef 25.) Bp., 1998. 33–114.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

ERASMUS JOHANNIS KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS LELKIPÁSZTOR KÖNYVTÁRÁNAK KÁLVIN-KÖTETEIRŐL

■ A 16. század végére Erdélyben megszilárdult a négy bevett vallás rendszere. Így kezdetben csak a reformáció nyomán létrejött és klasszikus egyházszervezetet öltött három felekezet, a lutheránus, a református és az unitárius hívei gyakorolhatták hitüket szabadon, 1595-ben pedig ezt a jogot kiterjesztették a római katolikusokra is.¹

Ez a szabadság menedékhelyé tette a fejedelemséget. A 16. század második felében európai disszidensek egész sora fordult meg az országban – képzett, elismert humanistáktól (Pl. Johann Sommer) fantasztá-kaladorokig. Az „imigránsok” elsődleges célállomása Kolozsvár volt.²

Erdély „kincses városa” már a 16. század elején gazdasági központnak számított. A szabad királyi várost ekkor fele-fele arányban lakták magyarok és szászok. Reformációját 1544-től számoljuk, ugyanis a tanács ebben az évben hívta meg elsőpapjául a Wittenbergben tanuló Heltai Gáspárt. A század derekától Kolozsvár az európai unitarizmusnak nemcsak bölcsője, hanem szellemi központja is volt. A 16. század utolsó évtizedeiben a város teljes mértékben unitárius vallásúnak tekinthető. Lakói nemzetiiség szerint két gyülekezetbe szerveződtek, egyikben magyar, a másikban német lelkész szolgált.³

A német gyülekezet bizonyult elsősorban befogadó közegnek a külföldi menekültek számára. Egyrészt a német ajkú vagy németül is tudó külföldi disszidensek jóval könnyebben el-

Beszédes, hogy éppen annak a Kálvinnak a műveiről van szó, aki vehemensen támadta a szentháromságtagadók tanítását, a történeti köztudat pedig az ő hallgatólagos beleegyezéséhez köti Miguel Serveto megégését is.

helyezkedtek itt. Másrészt a kolozsvári volt Erdély egyetlen német ajkú unitárius gyülekezete, így a hazai utánpótlás lehetősége igencsak beszűkült. Ezért kényszerültek arra, hogy nemcsak befogadják a menekült német ajkú értelmiségieket, hanem meg is hívjanak ilyeneket Kolozsvárra.

E Kolozsvárra került értelmiségiek közé sorolható Erasmus Johannis is. Életrajzát Dán Róbert foglalta össze. 1550 körül született a szászországi Salzwedelben, 1570-től a lipcsei egyetemen tanult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, majd 1579-ben Frankfurt am Mainban dolgozott nyomdai korrektorként. Ezután Genfben ment, ahol kapcsolatba került Béza Tóddal. Ezután Antwerpenben (1581–1583) működött rektorként, majd 1583-tól Leidenben élt családjával. Innen szentháromságtagadó írása miatt 1584-ben távozni kényszerült, Krakkóba menekült. 1590-ben Bernhard Jacobinus innen hívta Kolozsvárra. 1590. július 21-én már Erdélyben volt, de a német gyülekezet lelkészi állását csak 1593-ban foglalhatta el. 1593-ban Béza Tódor levelet írt neki, amelyben szemrehányást tett neki, amiért csatlakozott a szentháromságtagadókhöz. 1601. április 17-én halt meg. Teológiai nézetei meglehetősen sajátosnak mondhatók. Helytelenített mindenféle egyházi hierarchiát, a világi hatóságot a sátn képviselőjének tartotta. Ezek alapján az antitrinitarizmus radikális vonalába sorolhatnánk. Krisztológiája viszont a mérsékelt szentháromságtagadóknál is konzervatívabb volt, ugyanis Krisztus preexisztenciáját (földi születése előtti létét) is hitte. Csak úgy választották meg kolozsvári lelképásztorrá, ha ezt a tanítást visszavonta.⁴

Az Erdélyben őrzött kora újkori Kálvin-kiadások kutatása⁵ során három olyan kötetre akadunk, amelyek egykor Erasmus Johannis birtokában voltak. Kettőt közülük ma a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őriznek, egyet pedig a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában (egykor az Unitárius Kollégium bibliotékájának volt része). Jelen tanulmányban ezt a három Kálvin-művet szeretnénk bemutatni, különösen odafigyelve arra, hogy a széljegyzetek milyen új adatokkal gazdagítják a Kolozsvárra menekült unitárius teológus életrajzát.

A legtöbb kéziratos bejegyzést az az *Institutio religionis christianae*-nak 1568-as kiadásában találunk. Ezt egykor a Fogarasi Református Egyházközség könyvtárában őrizték, majd az 1970-es években az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárba, onnan 1990 után a Teológiai Intézet könyvtárába került.⁶

A kötet első tulajdonosa Erasmus Johannis volt, 1574-ben vásárolta, valószínűleg lipcsei tanulmányai alatt, ugyanis Wittenbergben, Frobenius Hempel műhelyében kötötték be.⁷

A kötetből dokumentálni tudjuk Johannis olvasási szokásait is, ugyanis 39 helyre bejegyezte, hogy mely időpontban tartott a megfelelő passzusnál. Az előzéklapokat, a címlapot, a hátvédlapot, valamint a tartalomjegyzék és az index körüli üres helyeket is teleírta, 21 bejegyzést keltezéssel is ellátott. A bejegyzések többsége teológiai tartalmú, nagy részük latinul, kisebb részük németül íródott, de találunk héber szavakat és egészen hosszú görög passzusokat is.

A datált bejegyzések alapján megállapíthatjuk, hogy kétszer is alaposan végigolvasta Kálvin főművét. A legkorábbi keltezett bejegyzés 1575. március 29-éről származik, a legkésőbbi 1601. február 6-áról. Valószínűleg 1589 előtt egyszer végigolvasta a művet, ugyanis 1589. október 20-án azt írta a tartalomjegyzék legelejére, hogy újból elkezdte olvasni (*denuo incepit*), és 1590. július 21-én már a III. rész (ún. *könyv*) végén tartott. Ekkor forgatta talán legintenzívebben, ugyanis 19 keltezett széljegyzet és tíz egyéb bejegyzés származik ebből az idő-

szakból. A III. könyvet újraolvasta 1590. szeptember 4. és 1591. március 18. között, a IV. könyvet pedig az 1592. május 26. és 1594. június 9. időszakban. Későbbi, datált széljegyzeteket nem találunk, csupán a kötet végén levő tiszta lapokra jegyzett egészen 1601 februárjáig.

A tartalmi vonatkozású széljegyzetek részletes elemzése túlmutat jelen írás keretein, így csupán néhány összefoglaló megjegyzést fűzünk hozzájuk. A margináliák helyenként tartalmi összefoglalóként értelmezendők, másutt pedig hosszú kommentárt fűzött egy teológiai gondolathoz. Néhol azt is pontosította, hogy Kálvin éppen melyik egyházatyára vagy klasszikus szerzőre hivatkozott. Van olyan hely is, amely mellé nemes egyszerűséggel bejegyezte, hogy nem érti (*non intelligo* – pl. p. 361.).

A teológiai tartalmú jegyzetek mellett találunk önéletrajzi témájú margináliákat is. Ezeknek a vizsgálata pontosítja az érdekes sorsú német életrajzát is.

Jakab Elek úgy vélte, hogy a berethalmi származású, 1574-től a kolozsvári unitárius iskolában tanító Bernhard Jacobinus hívta meg Erasmus Johannist a kolozsvári iskolába 1588-ban vagy 1589-ben.⁸ A széljegyzetek egyikét 1590. április 9-én még Krakkóban keltezte, majd beírta *Institúciójába*, hogy ugyanazon hónap 19-én küldöttség érkezett hozzá, amely Erdélybe vitte. Az eseményhez hárommondatnyi megjegyzést is fűzött, reménykedett, hogy sorsa itt jobbra fordul. (*19 Apr [15]90. venerunt ex Tr[ansylvania] Crac[oviae] te abductum. Iam de tua vocatione nullum dubium, iam serio bonus tandem esse incipe. Sensi statim aliquam in animo[?] meliorem mutationem. Dominus hanc conservet et incrementum quotidianum addat.* – p. 191.) A kincses városba 1590. július 21. előtt érkezett, ugyanis ekkor már Kolozsváron jegyzett könyvébe. Valószínűleg itt sem fordult jobbra a sorsa, hiszen gyakran költözött egyik lakásból a másikba. A III. könyv végére beírta, hogy 1590. október 16-án bizonyos Pull vagy Pulacher úr házába költözött (*Migro in domum d. Pull[acher?] Ao [15]90 16 Octob. in tentationibus.* – p. 389), majd innen 1592 pünkösdje előtt az iskola melletti házba. (*Migro in hanc domum prope scholam circa Georgii ante Pentecostem.* – p. 389.)

Családi életéről egyetlen bejegyzést olvasunk a kötet hátsó tábláján: 1598. november 17-én jegyezte el harmadik feleségét. (*Tertiam veram uxorem mihi desponsavi Ao 1598. 17. Nov. donum Dei.*) Dán Róbert szerint első felesége 1583-ban Leidenben meghalt, így csak gyermekeivel menekült Krakkóba.⁹ Feltételezzük, hogy itt lépett második házasságra. Ez az asszony Kolozsváron halhatott meg, és itt lépett újabb frigyre csaknem ötvenesztendőskorában.

Utolsó bejegyzése 1601. február 6-án kelt, valószínűleg nem sokkal halála előtt, ugyanis ebben az évben már hivatali utóda, az egykori tekei lutheránus lelkipásztor (aki 1598-ban unitárius hitre tért, és Kolozsvárra költözött), Georg Deidrich (†1606)¹⁰ örökölte a kötetet. A 17. század végén Marosvásárhelyen gróf Béli Kelemenhez került, majd a 18. században Pánczél István vásárolta meg. Az ő utódaitól került a Fogarasi Református Egyházközség birtokába.¹¹

Erasmus Johannis másik két Kálvin-kötete más teológiai műfajhoz tartozik: bibliamagyarázat, teológus szaknyelven kommentár. Egyikük Ezékiel könyvének első 21 részét, a másik a tizenkét ún. kispróféta könyvét magyarázza. Egyiket szintén a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában találjuk,¹² a másikat a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára, államosítás után a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára őrzi.¹³ Előbbit 1571-ben Thomas Reuter wittenbergi műhelyében kötette.¹⁴ Az utóbbit 1570. november 9-én vásárolta, ám csak 1572-ben köttette be, valószínűleg ezt is Wittenbergben.

A bibliai kommentárookban jóval kevesebb a széljegyzet, mint az Intitúcióban, ám azért érdemes őket számba venni, mert utalhatnak arra, hogy miről prédikált élete különböző szakaszaiban. Az Ezékiel-kommentárban két datált bejegyzést találunk 1590. szeptember 9-ről és 29-éről. Mikeás próféta könyve 6. és 7. részének magyarázatát 1587. február 13-án, Habakuk próféta könyvének 2. részét 1593. március 17-én forgatta.

Mindkét kötetet Johann Broser (+1622) vásárolta meg, aki 1599 és 1603 között a kolozsvári unitárius iskola tanára, majd 1603-tól haláláig a német gyülekezet lelkipásztora volt.¹⁵ Az Ezékiel-kommentár bizonyos Krassói K. Bálint tulajdona lett 1648-ban, tőle Albisi Istvánhoz került, a 19–20. század fordulóján ismeretlen úton az újonnan alakult Református Teológiai Fakultás könyvtárába. A kispapok könyve magyarázatának 17. századi tulajdonosainak neve csak töredékesen olvasható, 1778-ban Körmöczy János (1762–1836) későbbi unitárius püspök vásárolta meg még kollégiumi diákként, majd a 19. század elején tőle került a Kolozsvári Unitárius Kollégiumba.¹⁶

Erasmus Johannes az erdélyi radikális reformáció érdekes és ellentmondásos személyisége. Életútja Salzwedeltől Emdenen, Frankfurton, Genfen, Antwerpenen, Leidenen és Krakkón keresztül vezetett Kolozsvárig. Három felesége talán három különböző ország szülőtte volt. Teológiai látása is sajátosnak mondható, a kolozsvári szász gyülekezet lelkipásztori állását csak úgy foglalhata el, hogy visszavonta Krisztus eleve létezéséről (preexisztencia) vallott nézeteit. Korábban el akarta törölni a püspöki tisztséget, ám élete végén nem állt messze attól, hogy az erdélyi unitáriusok püspöke legyen.¹⁷

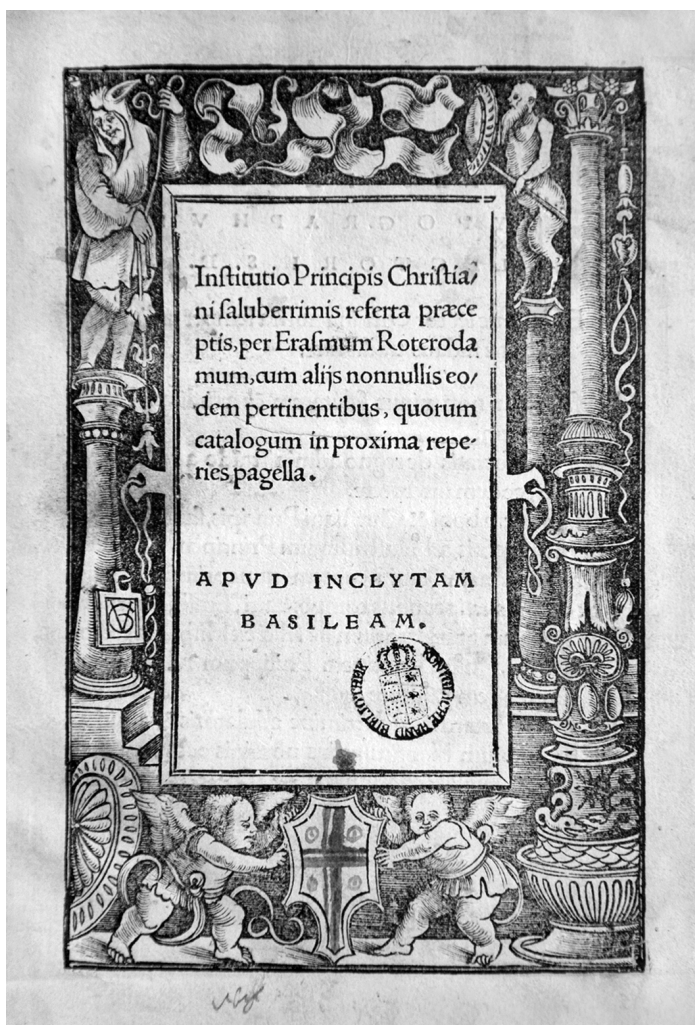
Könyvtárából ez idáig csupán a bemutatott három kötet került elő. Beszédes, hogy éppen annak a Kálvinnak a műveiről van szó, aki vehemensen támadta a szentháromságtagadók tanítását, a történeti köztudat pedig az ő hallgatólagos beleegyezéséhez köti Miguel Serveto megégetését is. A könyveket Erasmus Johannes valószínűleg teológiai formálódásának kezdetén szerezte be, viszont a széljegyzeteik többségét már biztosan szentháromságtagadó lelkipásztorként vetette papírra. Mindhárom kötetét hivatali utódai birtokolták. Ez is igazolja, hogy a reformáció különböző irányzatainak képviselői nem hagyták figyelmen kívül a többi irányzat teológiai termését, és nem feltétlenül polemikusként forgatták azokat.

Jegyzeteinek vizsgálata pontosítja életrajzát, olvasmányainak időbeli behatárolása segít meghatározni teológiai fejlődését is. Néhány személyes vonatkozású bejegyzése Johann Sommerhez vagy Jacobus Paleologushoz hasonló nyughatatlan értelmiségit sejtet, aki nagyon nehezen találta helyét, ám a 16. század végi, teológiailag meglehetősen sokszínű Erdélyt is befogadta. Életének utolsó évtizede viszonylagos nyugalomban és anyagi biztonságban telt.

■ JEGYZETEK

1. A kérdésről lásd részletesen Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön.” Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In: Uő: *Felekezeti és fikció*. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp., 2006. 11–36.
2. Balázs Mihály: *Spiritualizmus és felekezeti és kései Heltai műveiben*. In: Uő: *Felekezeti és fikció*. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp., 2006. 84–90.
3. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 260–265. (A továbbiakban Jakab 1888)
4. Dán Róbert: *Erasmus Johannes „Világos bizonyítékai”*. Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 87. évf. 1–3. sz. 120–129. (A továbbiakban Dán 1983)
5. A kutatás eredményeit lásd Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Kvár, 2014. (A továbbiakban Ósz 2014)

6. Jean Calvin: *Institutio religionis christianae*. Genevae 1568. – jelzete Ant. 5. A kötetről lásd Kurta József: *A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának régi állománya*. Kvár, 2015. 55–56. (A továbbiakban Kurta 2015); Ősz 2014. 235–238.
7. Uo. 56.
8. Jakab 1888. II. 337.
9. Dán 1983. 128.
10. Szabó András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) 146–147; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 69–70. (A továbbiakban Szabó–Tonk 1992)
11. Ősz 2014. 236.
12. *In viginti prima Ezechielis capita praelectiones*, Genevae 1565 – jelzete Ant 49. A kötetről lásd Kurta 2015. 54–55; Ősz 2014. 336–337.
13. *Praelectiones in duodecim prophetas minores*, Genevae 1567 – jelzete U 74742. A kötetről lásd Ősz 2014. 346–347.
14. Kurta 2015. 54.
15. Szabó–Tonk 1992. 108.
16. Ősz 2014. 347.
17. Jakab 1888. 337–339.

GERÉB ZSOLT

FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER EGYHÁZI ÍRÓ ÉS IRODALOMTÖRTÉNÉSZ EMLÉKEZETE

„Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek.”

■ Az erdélyi protestantizmus kiemelkedő személyisége, Bod Péter háromszázöt évvel ezelőtt született Felsőcsernátonban (1712. február 12.). A reformáció 500 éves évfordulóján illő, hogy megemlékezzünk a 18. századi művelődéstörténet legelesebb alakjáról, az olthévízi és a magyarigeni református eklézsiák tudós prédikátoráról.

A genfi városháza homlokzatán ez a felirat olvasható: *Post tenebras lux*. A reformációnak éppen ez volt a feladata: az evangélium világosságát hozni nemcsak az egyházi élet, hanem az egész emberi élet minden zugába, így a kultúra területére is. Az evangéliumi kálvinizmus a művelődés vonatkozásában mindig kerülte a két szélsőséget: soha nem becsülte le és soha nem becsülte túl azt. Megőrizte Kálvin János látását, aki szerint a kultúra az általános kegyelem gyümölcse, tehát Isten ajándéka. Ravasz László véleménye szerint az általános kegyelem álláspontján a kultúra minden ága isteni kijelentés, ennél fogva annak művelése nemcsak jog, hanem kötelesség. A kálvinizmusban kibékül a humanizmus és az egyházi kultúra azáltal, hogy az antik műveltségtől kezdve a szárnyát bontogató természettudományosságig minden kultúrkinccset Isten egyetemes életnyilatkozataképpen fognak fel és értékeltnek. A hívőknek nem kell aggodalmaskodniuk afelől, hogy a profán kultúra veszélyeztetni üdvösségét: tanulmányozhatja, élvezheti és felhasználhatja mindazt, amit az emberi kultúra nyújt neki, mert mindezzel Isten dicsőségét szolgálja.

Kálvin annyira becsülte az emberi tudás minden ágát, hogy a genfi főiskolán a teológia mellé jogi és orvosi fakultást is tervezett, és a matematikának meg a természettudományoknak is helyet biztosított. Ebben a szellemben alakultak a református főiskolák Hollandiában, Skóciában és szerte Európában. A kultúra művelésében az erdélyi protestáns lelkészek is jelentős szerepet vállaltak, gondoljunk csak Honterus Jánosra, Heltai Gáspárra, Aranka Györgyre és felső-csernátoni Bod Péterre.

Bod Péter életútját kéziratban maradt önéletírása, *Naratio de vita Petri Bod* alapján ismerjük, melyet először Jancsó Elemér adott ki 1940-ben. Tanulmányában a neves irodalomtörténész azt írja 18. századi elődjéről: a szatmári békétől a Martinovics-féle összeesküvésig (1711–1789) Bod Péter és Mikes Kelemen jelképezik az erdélyi anyanyelvű művelődést. De míg Mikes hazájától távol írja leveleit, és számára csak az utókor elismerése marad, addig Bod Péter itthon, a hazai röghöz tapadva próbálta csaknem egyedül nemzedékek el nem végzett tudományos munkáját pótolni.¹ Kelemen Lajos, a kiváló historikus hasonlóképpen vélekedik: korának úgyszólván egyedüli szélesebb látókörű és sokoldalú írója Erdélyben.²

Vázzuk fel röviden életútjának fontosabb eseményeit önéletírása és egyéb források alapján. Születése körülményeiről így ír: „Én, Bod Péter, Erdélynek abban a részében születtem, amely Moldovára tekint, a szántóföldekben, rétekben, erdőkben, vizekben és más természeti javakban bővelkedő Felsőcsernáton községben, Kézdi széken, a székelyek között születtem az 1712-ik év február 22-ik napján. Atyám Bod Márton tisztos iparkodó férfiú volt, aki azokban az időkben, amikor Rákóczi Ferenc mozgalmakat támasztott, beiratkozott katonának. Anyám pedig felsőtorjai Súlyom Eufrosina volt, akit atyám 1711-ben vett nőül.” Apját az 1719 tavaszán beállt pestisjárvány ragadta el. Neveltetéséről később Vég János, egy nemes és becsületos férfiú gondoskodik, aki egy év múlva feleségül veszi Bod Márton özvegyét.

1724. év őszén a nagyenyedi kollégiumba ment, ahol megkapja a tanuláshoz szükséges létminimumot: az ingyenes tanítást, szállást és cipőjárandóságot. A klasszikus tanulmányokat Horváth István nagyenyedi polgár özvegyének támogatása révén fejezi be. 1729-ben Felsőbányára hívják rektor-tanítónak, ahol három évet töltött. A gyermekek tanítása mellett olvasmányai révén tudományos kincseket gyűjtött. Héber nyelvtudását gyarapította. Emellett ruhát és kevés pénzt szerzett munkája nyomán a továbbtanuláshoz.

1732. év májusában ismét beiratkozik az enyedi kollégium felső tagozatára, ahol bölcsészetet és teológiát tanul. Gimnáziumi tanárai közül szükséges megemlíteni Zágoni Aranka Györgyöt, a későbbi jeles író és püspököt, valamint a nagy lexikális tudással bíró történészt, Hermányi Dienes Józsefet. Főiskolai professzorai közül Vásárhelyi Tőke István természettudósról és Szigeti Gyula István teológusról, a későbbi püspökről nyilatkozik elismeréssel későbbi írásaiban. Is-ten kegyelmének gondoskodását látja abban, hogy 1733-ban Türi István, a kollégium gazdatisztje rábízza fiának tanítását, és ezért nála szabad asztala volt, valamint abban a gesztusban, hogy Bethlen Kata grófnő évi 30 forint alumniumot ajánlott fel neki.

Diákéveinek fontos epizódja következik: 1736-ban megbízzák a kollégiumi könyvtár gondozásával, ahol a régi könyvek kiváló ismerője lesz. Itt kezdi meg latin nyelvű egyháztörténete anyagának gyűjtését. Ekkor fordítja le Kocsi Csergő Bálint latin nyelvű munkája nyomán a gályarab protestáns lelkészek szenvedé-

séről szóló történetet, mely a *Kősziklán épült ház ostroma* cím alatt lát később napvilágot. 1737-ben azt a feladatot kapja, hogy a diákoknak tanítsa a héber nyelvtant.

1739. évben a szászvárosi egyházközség meghívja az ottani iskola vezetésére. A meghívást azonban nem fogadja el, mivel magát a prédikatori hivatásra szenteli, és a továbbtanulás kedvéért a külföldi akadémiákat kívánja meglátogatni. 1741-ben elnyeri a leideni akadémia stipendiumát, ahova május 23-án indul el Bodoki József diáktársával, és három hónapi utazás után augusztus 23-án beiratkozik a leideni Teológiai Kollégiumba, a neves Staten Collegébe. E neves intézetben, ahol évszázadokon keresztül számos erdélyi diák tanult, három évet töltött. A kollégiumi életről az egyik erdélyi diák, Keresztesi József így ír: „Itt mint a barátok (szerzetesek) együtt lakik mintegy negyven teológus, azok között kettő az enyedi, kettő a kolozsvári kollégiumból. Refektóriumban esznek, elég sok regulák közé vagynak szorítva. Benn lakik egy professzor, aki a régens.”³ Teológiai Intézetünk egykori doktorjelöltje, Henk van de Graaf a következő módon írja le a 18. századi leideni diákéletet: „Az akadémián hetente négy nap tartottak előadást. Hétfőn, kedden, csütörtökön és szombaton. A másik két munkanap magántanulásra, vizsgázásra, promóciókra, disputációk gyakorlására és különféle akadémiai ünnepélyek tartására maradt fenn. A 18. század folyamán a nyilvános előadásokat a privát előadás váltotta fel, amiért a professzorok a hallgatóktól külön díjat szedtek”⁴

Bod Péter a Teológiai Collégium tanárai közül Vesselius Johannes teológiai, Johannes van den Honert egyháztörténeti és Johannes Albert rendszeres teológiai előadásait hallgatta. Különösen Van den Honert személyisége és tanítása ragadja meg, aki a Béza Tódor, Amesius és Piscator által hirdetett reformatori teológiának a híve, és a particuláris (különleges) predestinációnak a védelmezője. Az egyháztörténetet Adolph Lampe nyomán adja elő. Különösen sürgeti a kisebb felekezetek, szekták tanulmányozását. Rámutat arra, hogy az egyháztörténetnek nemcsak hitvédő szerepe van, de az egyházkormányzásban, egyházigazgatásban is nélkülözhetetlen. Az idők fáklyája, az emlékezet vezére, a tettek normája és tanítómestere, az emberi élet tükre. Elképzelhetjük, írja id. Nagy Géza egyik tanulmányában, hogy e szavak és e szellemben tartott előadások milyen fogékony talajra találnak az ifjú, már ekkor forró történelmi érdeklődéssel megáldott Bod Péter lelkében.⁵

A teológiai előadások mellett látogatta az akadémia jogi, bölcsészeti, szónoklattani, görög és római régiségtani, valamint a keleti nyelvekről tartott előadásait. Részt vett bonctani, vegytani és csillagászati bemutatókon. Bámulatos az a tudásszomj, amellyel a teremtett világ minden titkát meg akarja ismerni. Hazautazása előtt az akkori szokás szerint tanárai ajánlólevelekkel látták el. Ezek közül idézünk Johannes Alberti leveléből: „A kiváló férfiú, Bod Péter, míg három éven át a németalföldi akadémiákon tartózkodott tanulmányai előmozdítása végett, más jeles férfiakon kívül az én előadásaimon is részt vett, nemcsak mint serény, tapasztalt hallgató, hanem mint született gyakori és fürge vitázó is. A jó keresztény férfiú minden feladatának eleget tett nálunk, és fáradozásainak elég bőséges gyümölcsét nyerte el, melyről előttünk, különféle vizsgálatokon bőséges tanúbizonyságot tett.” Kelt 1743. július 7.

Az ajánlólevelekkel ellátva, valamint a különböző árveréseken vásárolt hét (7) mázsa könyvvel meggazdagodva, három hónapi kalandos utazás után érkezett meg Nagyenyedre épségben, 1743. november 29-én. Pontosan egy hónap

múlva megtartja egyházi beköszöntő beszédét Bethlen Kata olthévízi udvarában. Itt írja meg és adja ki írásmagyarázati műveit. Először *A Szentírás értelmezésére vezérlő magyar bibliai lexikont* (Gutler 1715-ben megjelent műve nyomán), Kolozsvár. 1746. Ez a bibliai lexikon évszázadokon keresztül használatos volt, és őt kiadást ért meg. Másodszor *A Szent Bibliának historiáját* adja ki Nagyszébenben, 1748-ban. Benne az Ó- és Újszövetség írásairól, fennmaradásáról és magyar nyelven való kinyomtatásáról értekeznek. Harmadszor kiadja *Szent Judás Lebbeus apostol levelének tanításokban foglalt magyarázatát* (1749).

Hogyan olvassa és magyarázza a Szentírást? A bibliai lexikon szavai szerint a Szentírást „isteni félelemmel és az Úr neve segítségül hívásával kell vizsgálni”. Mint mesterének, Johannes Albertinek és Albert Schultensnek követője igyekszik érvényesíteni a filológiai és kortörténeti ismereteket a bibliai könyvek és fogalmak kifejtése rendjén. Bár ő is igénybe veszi az allegorikus és tipológiai írásmagyarázati módszert, nem esik túlzásokba e téren, mint a coccejánus irányzat egyes képviselői.

Teológiai gondolkodására Júdás apostol levelének magyarázata rendjén derül fény. Bod Péter hite szerint Isten személyének létezése kétségbevonhatatlan realitás. Ő nagy, erős és hatalmas, akinek ereje ellen semmi erő nem állhat. Ő nemcsak irgalmas, hanem igazságos is, aki az istenteleneket bünteti. Tehát szabados Úr, akitől mi semmit nem kérhetünk számon. A bűn oka az ember. Isten azonban az emberek vétkein keresztül is megvalósítja üdvtervét, Jézus Krisztus keresztthalála által, de azokat, akik vétkeznek, megítéli. Az üdvre való elválasztás titok, amelyben nem is jó szorgalmatoskodni. De nem állapodik meg az előtte való meghódolásnál, hanem felemeli őt az elhivatás tudata. Erről háromféle módon győződhetünk meg: először az ő jótéteményeinek megtapasztalása által. Másodszor az ő szent beszéde által. Harmadszor az emberi szívet megrázó kegyelme által. A hit Istennek az ajándéka, melynek tárgya a Krisztus által való megigazulás öröme és az Istenben, az ő bocsánatában való erős bizalom. A keresztény embernek így lesz erős hite abban, hogy *az ő neve be van írva a Bárány életének a könyvébe*, az élet könyvébe.

Olthévízi munkássága azonban nemcsak irodalmi-teológiai szempontból áldásos. Ez idő alatt szervezi meg a gyülekezet hitéletét. A hívek magukra vállalják a rendes papi és tanítói bér fizetését, az eddigi főúri gondnok mellé a 1748. évben történt egyházi vizitáció egyházfiakat állít fegyelmezési joggal. Ezenkívül a gyülekezet megkapja a pap és a mester (tanító) marasztalásában és meghívásában a szavazati jogot. A tudós prédikátor indítására Bethlen Kata új kőtemplommal, toronnyal, papi és mesteri házzal gyarapítja az eklézsiát. Ebbe az új papi lakba költözött be első feleségével, Enyedi Máriával, akivel 1748. március 18-án esküdött meg. Az erényes, szelíd lelkű és művelt papnéval sajnos csak két évig élhetett boldog házasságban, mivel az első leányuk szülésekor annyira megbetegedett, hogy négy hónap múlva, 1750. január 9-én meghalt. Katalin lányának a neveltetéséről nemes lelkű patrónája gondoskodott születése percétől fogva.

Közben 1749 novemberében a gyulafehérvári egyházmegyébe tartozó magyarigeni református egyházközség meghívja papjának. A meghívást hosszas gondolkodás után fogadta el. Bethlen Kata önzetlenségének talán a legszebb bizonyossága, hogy saját érdekénél jobban ragaszkodott pártfogoltjának tudományos jövőjéhez. Ő maga biztatta, hogy fogadja el a magyarigeni gyülekezet meghívását. Csupán azt kötötte ki, hogy koporsója felett majd a csernátoni székelő peregrinus mondja a gyászbeszédet.

Aggodalma alaptalan volt. A magyarigeni eklézsia ebben az időben még másfél ezer lelket számlál. Bod Péter elődje Pelsőtzi Kovács János erdélyi püspök volt, aki a kor szokása szerint szolgálata helyéről kormányzott. Pelsőtzi János más tekintetben is elődje volt Bod Péternek: maga is szívesen forgatta a tollat, teológiai munkái jelentek meg. A magyarigeni templomeroőd ma is impozáns látványt nyújt a látogatónak. A torony-templomot széles, vasos épületek veszik körül, egy-egy része erődnek is beillő bástyafalnak látszik. Bethlen Gábor kedvelt nyaralója volt. A tágas várkapun a belső térségbe jutunk, ahol a híres barokk templom világít a napsütésben. Balra a templom mögött támpilléres-tornácos ház áll, a parókia épülete. A feltételezett hajdani írószoba ablakai a kertre néznek. Itt élt és szolgált Bod Péter húsz éven keresztül. A jól jövedelmező parókián tovább folytatja írói munkásságát. Életének e szakaszában főleg egyháztörténeti, egyházi és irodalomtörténeti kutatásokat folytat. Sokat levelezik, búvárkodik, amíg szárnyra bocsátja valamelyik művét. A Kolozsvári Protestáns Teológia Könyvtárában őrzött diáriumából (naplójából) kiderül, hogy papi jövedelmének harmadrészét könyveinek kiadására fordította. Id. Nagy Géza egyháztörténész azt írja Bod Péterről: „Nem volt a való élettől elzárkózott szobatudós, hanem állandóan nyitva tartotta szemét a napi események előtt és könyvei sokszor egy-egy fontos külső változás által előidézett, lelki hatásból születettek meg.”⁶ Amikor például Mária Terézia udvara elrendeli a római katolikus ünnepek megtartását a protestáns egyházakban is, megírja ezen ünnepek eredetével foglalkozó *Szent Heortokrates, avagy a keresztények között előforduló innepeknek és rendes kalendériumokban feljegyeztetett szentek históriáját*, 1757-ben. A Habsburg-kormányzatnak a válóperek lefolytatását ellenőrző törekvésére *A synopsis juris cunnubialis*-szal válaszol 1763-ban. Amikor a katolikusok a püspöki successióval dicsekszenek, megírja *A Szent Polykarpuszt* (1766), melyben az erdélyi református püspökök históriája van feljegyezve a kortársak és az utókor tanulságára.

Lelkipásztori kötelességének tesz eleget, amikor Árva Bethlen Kata koporsója felett elmondja a „*Tiszta fényes drága bíbor*” címmel ránk maradt halotti beszédet, 1762-ben. Ebben arról a reformátori tanításról tesz vallást, hogy „az istenfélő lélek csak a Jézus Krisztus igazsága bíborában (vérében) állhat meg Isten előtt”.

Erdélyi utazásait mindig felhasználja arra, hogy a gazdag kollégiumi és magánkönyvtárakban adatokat gyűjtsön a készülő *Magyar Athenas* számára. E legjelentősebb alkotásában 485 írónak az életrajzát és munkásságát jegyezte fel. E rendkívül fontos irodalomtörténeti műnek a célkitűzését szerényen így fogalmazza meg: „Szándékom ez írásom által hazájoknak hasznára és ékesítésére és Isten dicsőségének terjesztésére élt jó emberek emlékezetét nyújtani.” Szép gyűjtővállalkozása volt a *Hungarus tymbaules (Magyar sírfeliratok)* kétkötetes műve, melyben királyok, hősök, tudósok és más kiválóságok sírfeliratát adta közre (1764).

A tudós világ használatára újra kiadta a Szenczi Molnár Albert által szerkesztett és Pápai Páriz Ferenc által kibővített *Latin–magyar szótárt* (1767). Ugyanebben az évben írja meg az *Erdélyi Unitárius Egyház történetét*, mely halála után jelenik meg Leidenben (1776). Legfontosabb egyháztörténeti munkája halála után száz évvel jelenik meg *Historia Hungarorum ecclesiastica* címmel, három kötetben (Leiden, 1888–90).

Kéziratban maradt művei közül az egyik legjelentősebb az erdélyi románok történetéről szóló írása, a *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium historia*

(1764). A *Brevis Valachorum* gazdag tájékoztató forrásanyag különösen az erdélyi parasztság korabeli szokásait, életmódját, gazdasági helyzetét illetően.

A magyarigeni gyülekezet gondozása és termékeny irodalmi munkássága mellett részt vett az egyházi közélet szolgálatában is. 1758-ban a fehérvári egyházmegye rendes jegyzőjévé, 1767-ben az Erdélyi Egyházkerület főjegyzőjévé választották a június 30-án tartott Generalis Synodus alkalmával.

E mozgalmas és sokoldalú egyházi és kulturális tevékenysége mellett nem feledkezik meg családjáról sem. Magyarigeni papsága idején köti második házasságát Bányai Zsuzsannával, aki nyolc gyermeket szül neki, ezek közül csak három maradt életben. Három év alatt három gyermekét temette el. Sokszor úgy látszott, magára maradt szedett szőlőtőke módján. De hite és alkotásai vele maradtak.

Irodalmi munkássága közben a szőlőművelésben találta örömét, és ez volt halálának oka is, ugyanis kezét egy késsel olyan erősen megvágta, hogy a vér folyását reggeli 9 órától este 6-ig nem lehetett megállítani. E nagy vérvesztéséget abban az időben nem tudták orvosilag pótolni. 1769. március 3-án kiszenvedett.

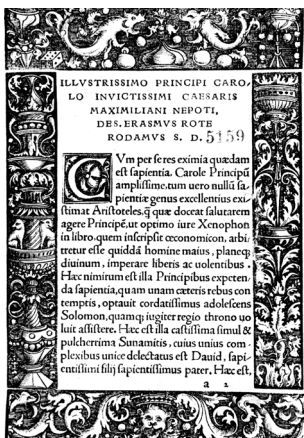
Bod Péter és családjának két barokk sírköve ma megtisztítva fekszik a templom melletti sírkertben. Mellette az 1969-ben felállított emlékoszlopon ez olvasható: Bod Péter 1712–1769, valamint egy felirat: „*Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek.*” A *Magyar Athenasból* vett idézet így hirdeti a kései utódok számára az akkori prédikátor emlékét.

■ JEGYZETEK

1. Jancsó Elemér: *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. Bevezető. Minerva, Kvár, 1940.
2. Kelemen Lajos (kiad.): *Bod Péter levelei*. Erdélyi Múzeum. 24. Kvár, 1907.
3. Vö. Bozsay Réka: *Erdélyi diákok a leideni egyetemen a 17–18. században*. In: *Egyház társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Szerk. Godor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmatan Kiadó, Bp., 2012. 58–72.
4. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. Kvár, 1979. 93.
5. Nagy Géza: *Kálvinista jellemképek*. Minerva, Kvár, 1930. 104–111.
6. Nagy Géza: i.m. 104–111.

KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF

A MEGFONTOLT ISKOLASZERVEZŐ, BACKAMADARASI KIS GERGELY

Olyan kérdésekben, mint a transsubstantiatio, amely a református és katolikus teológiai gondolkodásban mindig is legnagyobb viták alapját képezte, Kis Gergely nem mond ítéletet, hanem egyszerűen csak ismerteti a katolikusok álláspontját...

■ A székelyudvarhelyi kollégium második alapítójaként emlegetett Kis Gergely a 18. századi erdélyi református egyház kiemelkedő, bár kevésbé ismert alakja volt. Iskolarektori munkássága, iskolaszervező tevékenysége, az erdélyi református népiskolai hálózat megújítója és az erdélyi református istentiszteleti rendtartás reformja Kis Gergely nevéhez fűződik. 1784-ben főjegyzővé választották, de korai halála miatt (1787) nem tudta elfoglalni az erdélyi református egyház legmagasabb tisztségét.

Kis Gergely Backamadarason született 1738-ban. Apja, akit szintén Kis Gergelynek hívtak, valószínűleg jómódú, olvasott ember volt, akinek házában a „keresztyéni oktató könyvek mellett olvastatott a Szent Biblia is”.¹ Kis Gergely első életrajzírója, Pálffy Dénes szerint az anyja is tudott olvasni. Két testvéréről tudunk, Sámuelről és Miklósról.² Utóbbi szintén a marosvásárhelyi kollégiumban tanult, később németországi peregrinusként a kollégium külföldi könyvvásárlásait intézte.³

Elemi tanulmányairól keveset tudunk, életrajzírója források híján erről nem írt semmit.⁴ Azt viszont tudjuk, hogy backamadarasi iskola megfelelt a korabeli elvárásoknak, sőt már az 1710-es években biztosan volt különálló iskolaszobája (classis). Kis Gergely első tanítói Hadnagy Ferenc és Katona György voltak, akik 1743–1747, illetve 1749–1750 között tanítottak.⁵

Az elemi iskola elvégzése után 1751-ben írta alá szolgálóként a marosvásárhelyi kollé-

gium matricoláját, és az anyakönyvi bejegyzés alapján tudjuk azt is, hogy Toldalagi László gróf fiait tanította.⁶ Jó képességű diák volt, Pálffy szerint egyik legációja alkalmával a patrónus minden kérdésére tudott válaszolni.⁷ Kollégiumi tanulmányait 1764-ben fejezte be, és mint kiváló diák elnyerte a marburgi ösztöndíjat.⁸ Külföldi tanulmányútját azonban nem tudta megkezdeni, mert nem volt meg az ahhoz szükséges anyagi fedezet. 1764–1765 telén a Főkonzisztóriumtól kért támogatást, és 1765 áprilisában 200 forintot utaltak ki számára.⁹ Kis Gergely 1765 nyarán indult el, de az egy évvel korábban elnyert marburgi ösztöndíj helyett Svájcba utazott. Augusztusban érkezett meg Bázélbe, majd 1766. január 1-jétől megkapta a berni akadémia tanulmányi támogatását.¹⁰ Támogatójának, Teleki Józsefnek címzett levelében részletesen beszámolt az útjáról, aki előzetesen hasznos tanácsokkal és ajánlással látta el az ifjú peregrinust. Külföldi tartózkodása alatt berni, bázeli és talán a lausanne-i egyetemen is tanult.¹¹

Székelyudvarhelyi rektor

■ 1768-ban tért haza, miután a székelyudvarhelyi kollégium addigi rektorát, Kovács Józsefet a nagyenyedi kollégium tanárává választotta, és a megüresedett rektori tisztségre vélhetően a Telekiek és a Toldalagiak támogatásával Málnási László, a Főkonzisztórium lelkésze Kis Gergelyt hívta meg.¹²

Kis Gergely 1768. október 20-án foglalta el az állást. Első hónapjai az iskola megismerésével teltek el, így 1769. január elején a Főkonzisztórium felszólítására részletes, mindenre kiterjedő jelentést írt az iskola helyzetéről, s a jelentéshez hozzáfűzte az iskola működésének jobbítására tett javaslatait, meglátásait is.¹³ A legsürgősebb teendők közt a tankönyvhiányt nevezte meg. Jelentésében írja, a legtöbb diáknak csak grammatikája vagy énekeskönyve volt. A tankönyvhiány enyhítésére javasolta, hogy az iskola pénzből vásárolják meg a szükséges tankönyveket. Ugyanakkor kezdeményezte azt is, a kollégium kurátoraival egyetértésben, hogy a teológiai tárgyak oktatása mellett erősítsék meg a világi tárgyak oktatását (történelem, matematika). Tanítás, nevelés céljaként a korábbi állásponttal szemben azt nevezte meg, hogy emberséges és jó keresztyéneket kell nevelni, nem pedig tudósokat képezni.

1770-re Kis Gergely szembesült az udvarhelyi iskola épületének siralmas állapotával, ezért az előjárósággal egyetemben kérte a Főkonzisztóriumtól az építést, illetve a telekbővítést.¹⁴ Az építési engedély megszerzése után, 1771 áprilisában hozzáláttak az épület javításához, újraépítéséhez anélkül, hogy a szükséges anyagi fedezet az iskola rendelkezésére állt volna. Kis Gergely Udvarhelyre érkezésekor az iskola tőkéje 3000-5000 forint volt, az építés becsült költségvetése meghaladta a 10 000 forintot. Az építést 1772-ben fejezték be, a teljes költségvetés 16 000 forintot tett ki, amelynek túlnyomó többségét Kis Gergely kéréseiből gyűjtötte össze, a kollégium tőkéjét nem használta fel.¹⁵

Kis Gergely már 1768-ban felmérte az udvarhelyi iskola helyzetét. Odaérkezése előtt az iskola a nagyenyedi kollégium partikulájaként működött, ami leginkább abban merült ki, hogy a conrektorok az enyedi kollégiumból kerültek ki. Kis Gergely nem titkolt szándéka az udvarhelyi iskola magasabb szintűvé fejlesztése volt. Ennek első lépése volt az épület kibővítése, amely lehetővé tette a nagyobb létszámú diákság elhelyezését és tanítását. 1780 előtt az eredetileg hat osztályból álló alsó tagozatot 8 osztályosra bővítette, 1780-ban guberniumi pa-

rancsra pedig újabb osztállyal bővül. Ennek köszönhetően az alsó tagozat teljesítette a kollégiummá minősítés egyik feltételét.

Ugyancsak 1780-ban Kis Gergely kérte a Főkonzisztóriumot, hogy a kinevezendő *domidoctus conrector* helyett akadémita tanárt válasszanak. Ilyen előzmények után a Főkonzisztórium támogatásával és engedélyével tanárrá választották Csernátoni Sámuelet, a püspök fiát.¹⁶ Csernátoni kinevezésével jól járt az iskola. Ő tanította a filozófiát, fizikát és matematikát, felkészült tanár volt, diákjai szerették, kortársai tudását elismerték. 1785-ben a marosvásárhelyi kollégium tanári katedrát ajánlott neki, amit az addig már hírneves tanár el is fogadott. Helyét nem sikerült betölteni, s így Kis Gergely és az udvarhelyi iskola előljáróságának álmát, azt, hogy az intézmény teljes jogú kollégiumként működjön, nem sikerült állandósítani. Teljes jogú kollégiummá csak 1789 után vált.

Az erdélyi református oktatás átszervezése

■ 1769. évi egész birodalomra kiterjedő iskolahálózat felmérésének eredményeként a bécsi udvar előkészítette az egységes iskolarendszer kiépítését.¹⁷ A felvilágosodás jegyében született egységes bécsi iskolapolitika alapelveit Karl Anton Martini udvari tanácsos dolgozta ki, majd a magyar tanulmányi bizottság a magyar sajátosságokhoz alkalmazta, és az uralkodónő 1777-ben királyi rendeletként *Ratio Educationis* cím alatt megerősítette. Néhány évvel később II József császár anyja rendeletére alapozva kiadta az erdélyi tanügyet rendező Norma Regiát. A református Litteraria Comissio a tantervet elutasította, mert úgy vélték, ellenkezik a református oktatás alapelveivel.¹⁸ Hosszas egyeztetés után 1784-ben az uralkodó elismerte a protestáns teológiai képzés létjogosultságát, de utasította az erdélyi felekezeteket, hogy közösen alakítsanak felekezetközi tanügyi bizottságot, hogy az egész Erdélyre érvényes egységes tantervet mihamarabb alkalmazni lehessen.¹⁹ Református részről a bizottságban Kis Gergely is helyet kapott, aki előzetesen többször is bizonyította a tanügyi kérdések iránti elkötelezettségét. A vegyes bizottság munkálatai Nagyszébenben folytak. Számottevő eredményt nem sikerült felmutatni, a protestánsoknak ugyanis nem állt érdekében a protestáns oktatási hagyományokkal szembemenő császári iskolapolitika erdélyi érvényesítése. Végül 1786 után a bécsi kormányzat lemondott az új tanterv bevezetéséről, így az erdélyi protestáns kollégiumok ideiglenesen megmenekültek az állami fenntartástól és ellenőrzéstől.

A Norma Regia csak a kollégiumi oktatás átszervezését és egységesítését írta elő, de már 1781 után érezhető volt, hogy a bécsi udvar a triviális iskolahálózatot is reformálni kívánja. Az első lépések 1783–1784-ben születtek meg, amikor ausztriai mintára javasolták, hogy Erdélyben katolikus nationalis és latin iskolákat kell alapítani. Az iskolaalapításra vonatkozó első rendelkezés 1784 áprilisában jelent meg, majd 1785 januárjában a Gubernium rövid, gyakorlati jellegű, kizárólag katolikus iskolákra érvényes útmutatást adott ki *Közönséges Rend Tartás a Falusi Iskolák számára* címmel.²⁰ A kis füzetek borítóján eredetileg szereplő katolikus települések nevét református települések nevére javították. A változtatást Simon János régeni esperes fedezte fel, aki rögtön értesítette az időközben főjegyzővé választott Kis Gergelyt, az pedig utasította az esperest, hogy az iskolák curatoraival együtt próbálják megakadályozni az eredetileg csak katolikus iskolákra vonatkozó rendelkezés református iskolákra való kiterjesztését.²¹

A Főkonzisztóriumnak küldött jelentésében Kis Gergely felhívta a testület figyelmét a falusi iskolák tananyagának rendezetlenségére, javasolta, hogy a Főkonzisztórium foganatosítsa a szükséges rendeleteket. Jelentéséhez részletes javaslatot is mellékel. Kihangsúlyozta, hogy elengedhetetlen az egységes tanterv elkészítése, és a tanítás hatékonyságának ellenőrzéséért minden egyházmegyében két tanfelügyelőt jelöljenek ki, akik évente vizitálják az iskolákat, és jelentést tesznek az országos tanfelügyelőknek. Országos tanfelügyelőként az egyház részéről önmagát ajánlotta, a főrendűek közül pedig Toldalagi Lászlót, Teleki Domokost és Kemény Sámuelét.²²

1785 augusztusában jelent meg a császári rendelet, amelynek legfontosabb ismertetőjele a falusi népiskolák állami felügyelet alá helyezése, illetve a felekezeti jelleg megszüntetése volt. Az év végére Kis Gergely részletes javaslatcsomagot állított össze, amelyet a kollégiumi tanárok véleményeztek.²³ 1786-ra Kis véglegesítette a falusi iskolák működésére vonatkozó, több iratból álló rendelkezéscsomagot. Az egyházmegyékhez kiküldött rendelkezés több iratot tartalmazott. A felvilágosodás szellemiségét tükröző gyakorlati jellegű előírásokban felhívták a lelkészek és az esperesek figyelmét a tanítás és a nevelés fontosságára, előírták az oktatás céljainak megfelelő osztálytermek létesítését, rendelkeztek a tanítók motiválásáról (a munkájukat jól végző tanítókat nagyobb gyülekezetbe helyezik át), és figyelmeztették a kollégiumokat a tanítóképzés fontosságára.²⁴

Kis Gergely főtanfelügyelőként nagyon komolyan vette feladatát. 1786 nyarán javaslatot tett a népiskolai tankönyvek nyomtatására. Meglátása szerint a legszükségesebb az ábécéskönyv nyomtatása volt, de ugyanilyen fontosnak tartotta az aritmetika-, egyháztörténet- és etikatankönyvek nyomtatását is. A Főkonzisztórium helyeselte a főjegyző előterjesztését, annak kivitelezését Kis Gergelyre bízták.²⁵

Az erdélyi református népiskolai oktatás színvonalának emelése nem ment zökönőmenetesen. A Kis Gergely-féle rendelkezéscsomag minden gyakorlatiassága ellenére sem érte el a kívánt sikert. A szülők nem értették meg az oktatás fontosságát, gyermekeiket nem küldték iskolába, a 19. század harmincas éveiben az iskolaköteles gyermekek mintegy fele járt többé-kevésbé rendszeresen iskolába. A települések többségében nem építettek külön iskolaépületet, és nem sikerült megnyugtatóan rendezni a tanítók képzését sem. A kollégiumok a későbbiekben sem foglalkoztak a tanítóképzéssel, ezért a tanítók pedagógiai ismerete hiányos volt, a tanítók felkészültségét és alkalmasságát sem lehetett hatékonyan ellenőrizni, sem elvárni.

Az egyházkerületi főjegyző

■ Csernátoni Vajda Péter püspök 1782-ben meghalt, helyét az erdélyi református püspökválasztási szokásnak megfelelően az addigi főjegyző, Eperjesi Zsigmond foglalta el.²⁶ Hosszas levelezés után II. József császár engedélyezte a főjegyzőt választó generális zsinat összehívását. A zsinatot megelőző főkonzisztórium gyűlésen a főjegyzőségre alkalmas jelöltekről is döntöttek. A zsinathoz címzett ajánlásban a következő nevek szerepeltek: Kovács József nagyenyedi tanár, Kis Gergely székelyudvarhelyi rektor, Basa István marosvásárhelyi tanár, Intze István dévai lelkész, Keresztes Máté kézdi esperes és Benkő József erdővidéki esperes.²⁷ A Főkonzisztórium Kovács Józsefet tartotta a legalkalmasabbnak, és ennek megfelelően 1783. szeptember 28-án nagy többséggel vá-

lasztották meg a köztiszteletben álló nagyenyedi tanárt. Kovács nem volt jelen a zsinaton, nem fogadta el a tisztséget, ezért ideiglenesen Simon János görgényi esperest bízták meg a tisztség betöltésével.²⁸ Az 1784. évi zsinatra a Főkonzisztórium újabb ajánlást állított össze. Ezúttal Borosnyai Lukács Simont (marosvásárhelyi lelkész), Kiss Gergelyt, Basa Istvánt, valamint Benkő Józsefet jelölték. A Főkonzisztórium Borosnyait támogatta, aki 1774–1776 között már főjegyző volt, de az személyes okokra hivatkozva tisztségéről lemondott.²⁹ Borosnyai most sem vállalta a jelölést, a Főkonzisztórium viszont kitartott korábbi döntése mellett: Borosnyait szerették volna főjegyzőnek. A zsinat a főtanács akaratát követve küldöttséget indított a marosvásárhelyi lelkészhez, hogy rávegyék a jelölés elfogadására. Időközben a zsinat a püspök javaslatára megtartotta a választást, ahol Kis Gergely 20 szavazatot kapott Benkő József 10 szavazatával szemben.³⁰ A frissen megválasztott Kis Gergelyt viszont nem iktatták be, ugyanis a Főkonzisztórium továbbra is Borosnyait kívánta meggyőzni a jelölés, kinevezés elfogadásáról.³¹

1785-re kiderült, Borosnyai nem vállalja a felkérést, ezért a zsinat elrendelte, hogy Kis Gergelyt iktassák be hivatalába. Főjegyzőként két fontos ügyben szerzett érdemet. A Főkonzisztórium őt bízta meg a népiskolák reformjának kidolgozásával, valamint a liturgiareform is az ő nevéhez fűződik. Korai halála miatt egyik ügyben sem tudott hosszú távú eredményt elérni.

A liturgia reformja

■ 1781-ben II. József kiadta a protestáns egyházak helyzetén könnyítő türelmi rendeletet. A felvilágosult császár ugyanakkor elvárta, hogy az egyházak többé ne folytassanak egymással dogmatikai polémiát. Erdélyben egy főúri válás mutatott rá a liturgia megváltoztatásának szükségességére.³² 1781-ben a Főkonzisztórium felszólította a zsinatot, hogy a zsinaton tegyék napirendi ponttá az agenda kérdését.

1783-ban az Eperjesi Zsigmond elnökletével megnyitott zsinaton ismételtelen napirendre került az istentiszteleti rend.³³ Abban mindenki egyetértett, hogy nem új istentiszteleti rendtartásra van szükség, hanem a régi, Melotai-féle liturgia revideálását kell elvégezni. A munkálatokat Incze Mihály kolozsvári lelkész-esperesre bízták, azzal a meghagyással, hogy munkájáról az 1784. évi zsinaton számoljon be. Incze egy év alatt elvégezte a szükséges munkálatokat, és az 1784. évi kolozsvári zsinaton be is mutatta azt. A véglegesítésre a zsinat bizottságot nevezett ki, amely csak 1785-re fejezte be a munkát. A reformtervezet letisztázására Benkő Józsefet kérték fel, aki miután az elkészült tervezetbe beillesztette a zsinati észrevételeket, Kis Gergelynek adta át, hogy véleményezze. A főjegyző nemcsak teológiai szakvéleményt mondott a tervezetről, hanem több helyen kiegészítette azt. Az így átdolgozott liturgia olyannyira elnyerte a püspök és a Főkonzisztórium tetszését, hogy a további munkálatokra Kis Gergelyt kérték fel. Korabeli iratokból kiderül, Kis megbízatása szinte szabad kezét adott a további változtatásokra, ugyanis míg korábban csak néhány szövegrészletet kellett megváltoztatni, addig Kist felszólították, hogy vegye figyelembe a német reformátusok szokásait is. A főjegyző alig két hónap alatt elvégezte a feladatát, és azt az 1786. évi zsinat néhány módosítással el is fogadta. A szükséges módosítások, kiegészítések elvégzésével ugyancsak Kist bízták meg. Sajnos nem sokkal később megbetegedett, így az elkezdett munkát nem tudta befejezni. A kéziratot Kis egy-

kori tanítványa, Szerentsi Nagy István vette magához, egy évvel később, 1788-ban saját kezdeményezésből Győrben kiadta.³⁴ A Főkonzisztórium és az egyház nem mondott le a Kis-féle liturgiáról, de mivel az egyetlen kéziratot Szerentsi magához vette, a főjegyző munkája soha nem nyerte el a főtanács és az egyház bejegyzését.

Kis Gergely teológiai meggyőződése³⁵

■ Kis Gergely nem tartozott azon lelkészek sorába, akik számottevő tudományos munkássággal rendelkeztek. Neve alatt mindössze a halála után kiadott, előbb ismertetett ágenda, néhány halotti beszéd, illetve egy kéziratban maradt kátémagyarázat maradt fenn. Utóbbi két tanítványa, Uzoni Zajzon Lajos és Kisborosnyói Tompa András jegyezte le, akik diákként hallgatták és írták le a Heidelbergi Kátéhoz fűzött magyarázatot.

A kézirat terjedelmes, 517 oldalt ölel fel, Kis hosszú előszóval látta el, s ebből gondoljuk úgy, talán kiadásra készítette elő. A korabeli lelkipásztorok között Kist az egyik legjobb kátémagyarázónak tartották. Az udvarhelyi gimnázium tanterve alapján a kátémagyarázat a conrector feladat lett volna, de Kis magára vállalta ezt a feladatot. Vasárnap, a délutáni istentisztelet után tartotta a katekézist a város templomában, amit nemcsak a gimnázium diákjai, hanem a város lakói is szívesen hallgattak. Ha a magyarázat hosszúra nyúlt, Kis az esti précest is megtartotta.³⁶

Kátémagyarázatához 23 oldal hosszúságú előszót csatolt, amiben a katekézis fontosságát és történelmi múltját vázolta fel, illetve bemutatta a Heidelbergi Káté történetét és a magyar egyházban való térhódítását is. Mondanivalóját kérdés-felelet formájában foglalta össze, talán innen ered az a félreértés, hogy nem kátémagyarázatot, hanem önálló kátét írt.³⁷

Kis kéziratban maradt munkája valójában azért fontos, mert ez az egyetlen olyan teológiai munkája, amelyből következtethetünk a főjegyző teológiai meggyőződésére. A 18. század második felében az erdélyi teológiai gondolkodásban a holland református dogmatizálás volt továbbra is mérvadó, bár a német reformátusok közvetítő beállítottságú, a holland predestináció értelmezésétől merőben különböző teológiája is egyre erőteljesebben jelentkezett.

Kis, annak ellenére, hogy a kátémagyarázat vajmi kevés lehetőséget biztosított a saját teológiai rendszer összefüggő kifejtésére, az egyes kérdés-feleletekhez kapcsolódó magyarázatokba mégis belefoglalta a saját meggyőződését. Nem tartozott a dordrehti kánon feltétel nélküli hívei közé, de a felvilágosodás szellemiségének megfelelő könnyedebb, az embernek a megigazulás kapcsán meglévő szabad akaratát sem vallotta. Kis a kiegyensúlyozott református ortodoxia táborához tartozott. A holland teológiai viták kapcsán a mérsékeltebb, de ortodox álláspontot követő Vitringa mellé állt, amikor a Fiúisten származásának teológiai vetületét mutatta be, és elítélte Herman Roelt, aki éppen a karteziánus ismeretszerzési elvekkel (kételkedés és az értelem szabadsága) egybehangzón állította, hogy az értelemnek a teológiai kérdésekben is szabad kezét kell adni.³⁸

Coccejussal való egyetértését jelzi, hogy a holland teológiát évtizedekig lázban tartó Coccejus féle szövetségteológia nyomán pozitív megközelítésben használja Coccejus teológiájának kedvenc kifejezéseit: a cselekedeti és a kegyelmi szövetséget (foedus operum és foedus gratiae). Ortodox teológiai meggyőződésének egyik ékes bizonyítéka, hogy a hit származását taglaló 65. kérdés-felelethez

fűzött magyarázatban élesen kikelt az általános kegyelmet hirdető univerzalista irányzat ellen, sőt a dordrehti kánon „kedvenc” kifejezésével, az örök decretummal érvelt az univerzalisták ellen.

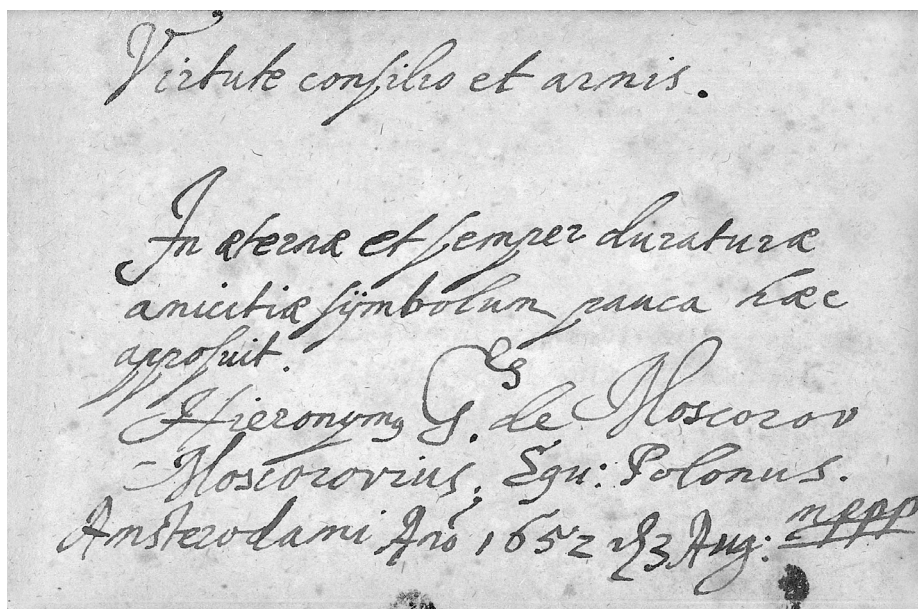
Kis kátémagyarázatában filozófiai hatás is kimutatható. Marosvásárhelyi diákként ismerte meg a Nádudvari Sámuel tanársága alatt kiteljesedő wolffianus filozófiát. A wolffi filozófia és teológia sajátos ismertetőjeleként számon tartott vallási tolerancia egyértelműen kimutatható Kis magyarázatából.³⁹ Annak ellenére, hogy szinte minden kérdés-felelet kapcsán vitába száll a pápistákkal és az unitáriusokkal, eltekint a 16–17. században még általánosnak mondható, más felekezetűek kárhóztatásától. Kis úgy beszél a más felekezetűekről, mint akik ugyanarról a kérdésről más véleményt képviselnek. Olyan kérdésekben, mint a transsubstantiatio, amely a református és katolikus teológiai gondolkodásban mindig is a legnagyobb viták alapját képezte, Kis Gergely nem mond ítéletet, hanem egyszerűen csak ismerteti a katolikusok álláspontját, illetve felvázolja a tan kialakulásának történetét. Ugyanez a békességkereső, irénikus hozzáállás figyelhető meg akkor is, amikor a jó cselekedetek üdvösségszerző szerepéről beszél.

Kis Gergely kiteljesedő karrierje 1787 tavaszán véget ért. Áprilisban négynapos hideglelés után májdugulással, sárgasággal és vízkórsággal kezelte egy marosvásárhelyi, majd egy olasz vándororvos. A kezelés viszont hibaválónak bizonyult, április 25-én meghalt. Halála egy ígéretes karriernek vetett véget, ugyanis az ereje teljében lévő Kis Gergely volt a várományosa az erdélyi református püspöki széknek. Nem tudta befejezni a népiskolák ígéretesen induló reformját, és az istentiszteleti reform is félbeszakadt.

■ JEGYZETEK

1. Pálffy Dénes: *Backamadarasí Kiss Gergely életrajza*. In: *Erdélyi Prédikátori Tár*. 1833. 123.
2. Pálffy 143.
3. Sebestyén Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. Erdélyi Múzeum 1995. 1–2. füzet, 11.
4. „Mínthogy gyermekkoráról semmit, tanuló ifjúságáról is csak igen keveset tudhatunk...” Pálffy 122.
5. Sipos Gábor: *Maroszséki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Buk., 1980. 110.
6. „Gregorius Kiss paedagogarcha filiorum ill[ustrissimi] comitis Ladislai Toldalagi, logicae praec[eptorum] adressor, s[ancti]s[imae] theologiae praeses [...], acad[emias] salutavit, professor Acropolitanus disertissimus”. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994. 81.
7. Pálffy 124.
8. „Praelaudatum Iuvenem Gregorium Kis Theologum, strictae Censurae subiectum sedulo examinavimus, invenimusque Eundem a Studiis egregiisque animi dotibus dignum, ut semet ipsum uberius excolendí fine, Academijs exteras salutet, ac Beneficium, quod ex Pientissima serenissima Landgravií Hasso-Casselaní in Academia Marburgensi Munificentia Theologis Transilvanis iam atiquitus collatum habetur”. *A Testimonium teljes szövegét lásd Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. 21–22.
9. „Marosvásárhelyi togatus Kis Gergely bécsi úttýára rendeltetett a besztercei concumulált interesből 200 magyar forint”. Prot. Sess., 1765. április 21. 1765/7.
10. Harsányi András: *Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern 1941. In: *Egyháztörténet*. 1943. 458–466.
11. Külföldi tanulásának idejéről, helyszínéről bővebben lásd Török István: *Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez*. Protestáns Közlöny 1888. 161–162; 172–173; 181; 188–189; Gönczi Lajos 1895. 25; Gönczi Lajos: *Kis Gergely és Kis József emlékezete*. Protestáns egyházi és iskolai lap 1899. 565–566; 579–581; Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához*. *Református Szemle* 2011. 88–99.
12. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk., 1976. 224.
13. Kis Gergely jelentése a gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.
14. „Régi mődra igen helyesen, de a mostanira nézve igen dísztelenül, és alkalmatlanul volt építve azon collegium; mert az alsó része ugyan kőből, de a felső fából volt rearakva, mely a régiségtől ide s tova hajladozott, azért a tapaszt is tovább nem tarthatván, magától romladozni indult volt”. Kis 43. ill. „A diákszobák falai megroggyantak és elsüllyedtek, ezért annyira sötétek, hogy ködös homályos időben nem hogy tanulhatnának benne a szegény deákok, de még tsak arra is nintszen elegendő világosság, hogy egyenek. Ha egy kis eső esik, alig tudják szegények a tornáztól s kamarákból ki hányni a vizet. Továbbá feles számmal lévén a Tanuló Ifjak szintén egymás hátán kell szegényeknek lakozni”. FőkonzLvt. 1770/33.
15. Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története*. Székelyudvarhely, 1873. 46–47.

16. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kvár, 2005. 46–49.
 17. Kolumbán 2005. 72.
 18. A Litteraria Commissio jelentése, 1781. december 7. FőkonzLvt. 1781/143.
 19. Kolumbán 2005. 79–80.
 20. FőkonzLvt. 1785/132.
 21. FőkonzLvt. 1785/132.
 22. „[...] méltóztatik excellentiád meg nem ítélni ily bátor írásomért, s nevezetesen pedig, hogy magamat projectálom. Semmi nem egyéb cselekedtetni, hanem a közjóra törekedő igyekezet, azonban az is, mivel tudom, ki-vált egy előre ez fáradságos, unalmas, sokféle crisisek között folytatható szolgálat lenne, talám nem könnyen vállalná senki.” Backamadarasi Kis Gergely levele a Főkonzisztóriumhoz, 1785. július 8. FőkonzLvt. 1785/132.
 23. Pokoly 11, illetve Kolumbán 2005. 86.
 24. Az rendelkezés részletes ismertetését lásd Kolumbán 2005. 88–94.
 25. Kolumbán 2005. 87–99.
 26. A successio néven ismert gyakorlat lényege az, hogy a püspöki tisztséget nem szavazás alapján töltötték be, hanem az addigi főjegyzőt nevezték ki püspöknek. A successio folytán kikerülhető volt Bécs beleszólása a választásba. Bővebben lásd Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*. Kvár, 2000. 78.
 27. *Erdélyi református zsinatok irata*. III. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kvár, 2001. 178. (A továbbiakban ERZSI III.
 28. ERZSI III. 184.
 29. Dáné Veronka: *Isten engemet különösen a papi hivatalra hívott*. Református Szemle 2002. 1. 40–52.
 30. ERZSI III. 201.
 31. Bővebben lásd Kolumbán 2005. 102–103.
 32. Az 1780-as években lezajlott liturgiareform részleteit lásd bővebben Kolumbán 2005. 116–184.
 33. ERZSI III. 178.
 34. Backamadarasi Kiss Gergely: *Ágenda*. Sajtó alá rendezte Szerentsi Nagy István. Győr, 1788.
 35. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely kéziratos kátémagyarázata és teológiai meggyőződése*. In: Adorjáni Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Tőkés István 90. születésnapjára*. Kvár, 2006. 586–597.
 36. Kiss Gergely jelentése a székelyudvarhelyi gimnáziumról, 1768. március 15. FőkonzLvt. 1768/55., ill. Pálffy 129.
 37. Bővebben lásd Kolumbán 104.
 38. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII században, 1690–1795*. Kvár, 1979. 133.
 39. Kolumbán Vilmos József: *Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen*. Református Szemle 2009. 340–351, illetve Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez*. Református Szemle 2007. 760–778.

PÉTER ÉVA

ZSOLTÁRÉNEKLÉS ERDÉLYBEN

Az ének új szerepet kapott az istentiszteleten belül: a meghallgatott ígére, igehirdetésre válaszként hangzott a gyülekezeti ének.

46

■ Az erdélyi magyar református gyülekezeti énekgyakorlat története elsősorban az évszázadok során használt énekeskönyvekből olvasható ki. Ezek az írásos dokumentumok bizonyítják, hogy *mit* énekelt a gyülekezet a templomban. A *hogyan énekeltek* kérdésére a népzenei gyűjtések válaszolnak, melyek a szájhagyományban őrzött énekanyagról tudósítanak. Ezen a területen viszont csak néhány évtizedre tudunk visszatekinteni. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakult a zsoltáréneklés a reformáció öt évszázada alatt Erdély református gyülekezeteiben.

A magyar református egyház 16–17. századi énekgyűjteményei a graduálok.¹ Ezek nem a gyülekezet, hanem a liturgiát vezető lelkész, a kántor és a liturgikus kórus énekanyagát tartalmazzák. Erdélyben 1636-ban, Gyulafehérvárott jelent meg Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek szorgalmazására és támogatásával, a régebbi kéziratok összevetésével kialakított *Óreg Graduál*,² mely a korábbi, közel százéves énekhagyomány összefoglalása. Szerkezeti szempontból három részre tagolódik: az első részben, adventi énekekkel kezdődően, az egyházi évnek megfelelő énekek szerepelnek; a második részben található a 150 zsoltár Károli Gáspár prózai fordításában; a harmadik részben pedig a canticumok, bibliai szövegű rövid dicséretetek kaptak helyet.

A graduálokban található zsoltárok megszólaltatásának módja a recitálás.³ A zsoltárok recitálása, a pszalmódizálás héber örökség. Terje-

delmesebb szövegeknél alkalmazták. A középkor folyamán egyes zsoltárszövegekhez sajátos recitáló elemek, dallamfordulatok, illetve hangsorok kapcsolódtak, és kialakultak az úgynevezett zsoltártónusok (nyolc típus). A zsoltártónusok néhány hangjára változó hosszúságú szövegeket lehetett recitálni. A graduálokban olvasható prózai zsoltárszövegeket ilyen módon adták elő abban a korban. A 200 példányban kinyomtatott *Óreg Graduál* máig fennmaradt példányaiban szereplő kéziratos bejegyzések, valamint a lapok megkopása bizonyítja a különböző gyülekezetek liturgikus gyakorlatát, azaz milyen mértékben énekeltek a zsoltárokat, melyek voltak a legkedveltebb zsoltárok, milyen antifóna hangzott a zsoltár előtt és után.

A reformáció első évtizedeiben a magyar reformátorok felismerték a gyülekezeti éneklés fontosságát. Az ének új szerepet kapott az istentiszteleten belül: a meghallgatott igére, ígéhirdetésre válaszként hangzott a gyülekezeti ének. Luther és Kálvin példáját követve⁴ a magyar reformátorok olyan strófikus, anyanyelvű énekeket írtak, melyek megfeleltek a igényeknek. Így születtek meg az úgynevezett verses zsoltárparafrízisok,⁵ melyek gondolatról gondolatra nyomon követték egy-egy bibliai zsoltár tartalmát. Jelentősek Sztárai Mihály (1520–1575?), Kecskeméti Vég Mihály (meghalt 1561), Skaricza Máté (1544–1591), Szegedi Gergely (1537–1566) zsoltárparafrízisai.⁶ Ezek az átdolgozások a magyaros verselést követik, azokat a dallamokat használják, melyekkel a históriás énekek, széphistóriák, halottasok és a kor népszerű műfajai éltek.

A 16. század közepén Nyugat-Európában lendületet nyert a zsoltárok verses feldolgozása humanista és protestáns körökben. Az első zsoltárgyűjtemény, mely tartalmazta mind a 150 zsoltárt, népi eredetű német és francia dallamokra alkalmazva azokat, 1540-ben jelent meg Antwerpenben. Majd ezt követték az angol, skót, finn, skandináv zsoltárénekeskönyvek. Kálvin (1509–1564), aki a reformátorok közül a legradikálisabb álláspontot képviselte az éneklés terén, biblikus gondolkodású teológusként a zsoltárokat tartotta a legmegfelelőbbnek a gyülekezeti éneklésben: „Amde igazán mondja Ágoston: senki sem tud Istenről méltóképpen énekelni, csak az, akit Ő tanít meg erre. Ezért akármerre is keresséljünk körös-körül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, amelyekre maga a Szent Lélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat maga Isten adja a szánkba, mintha csak Ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva.”⁷ Kálvin, munkatársait buzdítva 1562-re létrehozta a *Genfi Zsoltároskönyvet*. Ennek 455. évfordulójára emlékezik a protestáns egyház.

Amikor a genfi zsoltárok születését vizsgáljuk, különválasztjuk a szöveg és a dallamok keletkezésével kapcsolatos adatokat. Kálvin korán felfigyelt Clément Marot (1496–1544) költő tevékenységére, aki I. Ferenc király udvarában élt és alkotott. Marot első zsoltárfordításait eredetileg magánhasználatra készítette.⁸ Kálvin buzdítására azonban további zsoltárok születtek. 1539-ben, a Strasbourgban kiadott gyűjtemény Marot 13 és Kálvin 6 zsoltárparafrízisát tartalmazta. Az 1542-ben, Genfben kiadott *Egyházi énekek és imádságok formája* című gyűjtemény 35 zsoltára közül 30 Marot költeménye, 5 Kálviné. Az 1543-as kiadásban Marot zsoltárai 49-re szaporodnak. Kálvin viszont visszavonta a maga műveit, mert Marot zsoltárait szebbnek, a költőt tehetségesebbnek tartotta magánál. Egy évvel később viszont Marot meghalt Torinóban, így a munka megszakadt. A zsoltárversek írását később Théodor de Bèze (1519–1605) humanista teológus, hugenotta költő folytatta. 1551-ben Marot 49 zsoltárához 34 Bèze-zsoltárt csatol-

va megjelent a *83 zsoltár* című kötet; 1554-ben 6, majd 1556-ban még 1 zsoltárt elkészítve megszületett a 90 zsoltár. A maradék 60 zsoltárt egyszerre készítette el Bèze, közben némileg módosítva a már meglévőket. Így 1561-ben elkészült a munkával.

A dallamok tekintetében kevésbé világos a genfi zsoltárok szerzősége. Az 1539. évi strasbourgi gyűjtemény nagyrészt Mathias Greiter és néhány kortárs zenész dallamait tartalmazza. Később ezeket kicserélték. Az 1542–43-as gyűjtemény újabb darabjainak szerzője feltehetően Guillaume Franc, egy roueni huge-notta. De Genf környékén szolgáltak egyházzeneszként még Eustorg de Beaulieu, François Gindron és Thomas Malingre. A ma használatos zsoltárdallamok létrejöttében azonban Loys Bourgeois-nak⁹ (1510–1569) van a legfőbb érdeme. Dallamszerző, dallamjavító és átdolgozó munkát végzett. A kor szokásához híven ún. paródiatechnikát alkalmazott, amely egy kompozíció ad notam felhasználását vagy átdolgozását jelenti; esetenként a szerző egy már meglévő kompozícióból részleteket vesz át. Így alakította ki Bourgeois 84 dallamnak a mai alakját. A dallamok forrása francia és német eredetű, egy zsoltárdallamnak flamand dal az őse. A dallamok közül néhány gregorián eredetű. Bourgeois munkáját egy genfi kántor, Maître Pierre¹⁰ folytatta, aki szintén meglévő dallamok motivikájára alapozta kompozícióit.

Magyar nyelvre Szenczi Molnár Albert (1574–1634) fordította a genfi zsoltárokat, mindig szem előtt tartva a zsoltárok dallamát és ritmusát. Munkája során Ambrosius Lobwasser (1515–1585) német fordítására támaszkodott, mely 1573-ban jelent meg. 1606 márciusa és szeptembere között, igen rövid idő alatt készült el a fordítás. A mű először 1607-ben látott napvilágot, majd 1608-ban és 1612-ben. Nem énekeskönyvként jelent meg, hanem a Bibliához kötve. 1635 óta a debreceni típusú református énekeskönyvek függelékébe, majd később fő helyre, az énekeskönyvek elejére került.

A 17. század folyamán egyre nagyobb szerepet kapott a genfi zsoltár az istentiszteleti életben, háttérbe szorítván a graduális énekanyagot.¹¹ A puritánok a genfi zsoltárokat tekintették igazi református énekeknek.¹² A 18. században pedig a magyar énegyakorlat gerincévé vált, még a magyar óprotestáns énekanyagot is veszélyeztetve.

Erdélyben a Kolozsváron nyomtatott kottás református énekeskönyvek tanúsága szerint a genfi zsoltáranyag a 18. században fő helyen állt. Az 1744-ben ki-nyomtatott énekeskönyv, melyet *Impressumnak*¹³ neveztek, a zsoltárok fejezetével indul, külön címlappal. A kötetben szerepel mind a 150 zsoltár, az eredeti francia dallamokkal. Ezzel szemben az 1778-ban nyomtatott énekeskönyv a 150 zsoltárt már a kötet végére helyezi. Az énekeskönyv szerkesztésére vonatkozó irányelveket¹⁴ olvasva feltűnik, hogy nem voltak megelégedve a zsoltárok szövegével, sok javítanivalót találtak benne, mégis változatlanul hagyták ezeket ebben a kiadásban. A 18. század közepén, 1769-ben, Nagyenyeden *Halottas Énekeskönyvet* adtak ki. Ebben összesen 9 zsoltár szerepel, mert ez csak temetési énekeket tartalmazó gyűjtemény. Szintén 18. századi dokumentum az a kéziratot gyűjtemény, mely *Nagy Mihályék zsoltárkönyve* címmel ismert 1753-ból, és négy szólamkönyvből áll (discant, alt, tenor, basszus). A basszus szólamkotta végén található bejegyzés szerint a harmóniákat az 1740. évi debreceni zsoltárkiadás tenor szólamához igazították. A harmóniákat Nagy Mihály korabeli harmonizálás alapján,¹⁵ a szólamok természetes mozgásának szűk fekvésen alapuló rendszere szerint szerkesztette a székelyudvarhelyi kollégium számára.¹⁶ Tehát fon-

tos volt a zsoltáréneklés Erdélyben. A kollégiumi diákok megtanulták, gyakorolták négy szólamra is, majd ők terjesztették Erdélyben.¹⁷

A 19. század elején, 1837-ben kiadott, úgynevezett *Megújított énekeskönyv*-ben Erdély teljesen elfordult a genfi zsoltároktól. A szerkesztők összesen 31 zsoltárt vettek be az énekeskönyvbe. Döntésüket azzal indokolták,¹⁸ hogy a zsoltárszövegek a zsidó nemzet életéhez kapcsolódnak, nagyobb részüket a keresztyén ember nem érti, már külföldön sem éneklük. Ugyanakkor a kihagyott zsoltárok helyébe más, „kegyes érzés ébresztésére” alkalmas, „emelkedettebb új éneket” helyeztek. Ezek az új énekek inkább csak énekszövegek, melyeket ismert genfi zsoltárdallamra írtak. Gönczy Lajos¹⁹ negatívumként emeli ki, hogy a szövegek jelentős részének zsoltárdallamokra való énekeltetésével a francia melódiák kizárólagos uralomra jutását segítette elő ez az énekeskönyv. A zsoltárok eredeti ritmusát azonban megváltoztatták, ütemekbe rendezték: többségükben 4/4-es ütemet használtak, de két esetben, a legismertebb 23. és 90. zsoltár esetében 3/4-es ütemet jelöltek. A zsoltárok ritmusa ezáltal teljesen más formát nyert. A dallamban idegen hangok jelentek meg előkeként, utókaként, késleltetésként és gyakran átfutásként. A sor végi zárlatokban módosítójellel jelölték a vezető hangot. Mindezek ellenére a könyv hét évtizedig használatban volt, jól bevésődtek a dallamok a gyülekezetek emlékezetébe.

A 20. század első éveiben Seprődi János (1874–1923), a Kolozsvári Református Kollégium tanára az énekeskönyv megújítását szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek tartotta. Már több ideje folytak az előmunkálatok egy egyetemes református énekeskönyv megalkotására, mely minden egyháztest számára egységes énekanyagot biztosított volna, de az eredmény váratott magára. Ilyen körülmények között jelent meg, az Erdélyi Egyházkerület utasítására, 1908-ban, Seprődi énekeskönyve, mely az 1837-es énekeskönyvi szerkezetet követte, a X. fejezetbe új énekeket vett fel, és az utolsó, XI. fejezetben helyezte el a zsoltárokat, szám szerint 33-at. A hangértékeket módosította, a zsoltárokat 4/4-es ütembe helyezte. Seprődi alakított a dallamokon is, de ő sem állította vissza az eredeti genfi dallam- és ritmusalakot.²⁰ Az első világháború végéig elfogytak ezek az énekeskönyvek, ezért az Egyházkerület szükségmegoldásként 1918-ban megjelentette az úgynevezett *Kis énekeskönyvet*, mely csak szövegeket tartalmazott. A szerkesztők azt remélték, hogy a hívek még ismerik a dallamokat. A könyv szerkezeti szempontból visszatért az 1744-es mintához, az énekeskönyv a zsoltárok csoportjával kezdődik. Mindössze 107 éneket tartalmaz, ebből 17 zsoltár.

Az első világháború után világhosszá vált, hogy nincs esélye egy egyetemes énekeskönyv szerkesztésének, így minden leszakadt országrész saját énekeskönyvet adott ki. 1923-ban jelent meg Kolozsváron az erdélyi énekeskönyv, mely az utolsó előtti, azaz IX. fejezetbe helyezi el a használatra alkalmasnak ítélt 40 zsoltárt. Ezek közül néhányat a szerkesztők átdolgoztak, Szenczi szövegét helyenként módosították, a versszakok több mint felét elhagyták. A dallamalakok, ütembeosztás, ritmus viszont ugyanaz maradt, mint a Seprődi által szerkesztett énekeskönyvben. A magyar református egyházzenészek, évszázados adósságuk törlesztéseként, 1996-ban megszerkesztették az *Egyetemes Magyar Református Énekeskönyvet*.²¹ A 150 genfi hugenotta zsoltár eredeti dallammal és ritmussal történő közlése által Erdély számára lehetővé vált egy lassan elfeledett énekkincs újra birtokba vétele. A gyülekezetek szorgalmán, a kántorok hozzáértésén múlik, hogy képesek lesznek-e a hívek megtanulni az eredeti, helyes zsoltárformát.

Megdöböntő a genfi zsolttárok számának csökkenése az évszázadok során, ugyanakkor figyelemre méltó az a tény, hogy néhány ismert genfi zsolttár dalamára milyen sok új szöveg íródott. Ezeket *ad notam*, azaz utalásos énekeknek nevezzük, mert a szöveget bizonyos dallamhoz utalják. A genfi zsolttárok elsődleges dallammodellé váltak az egyházi költők számára, így fokozatosan megjelent egy sor új énekvers. Ebben a tekintetben legérdekesebb az 1837-es énekeskönyv, melyben mindössze 31 zsolttár található, de zsolttárdallamra készült 158 énekszöveg. A szerkesztők szöveg szempontjából gazdag énektárat készítettek, de úgy gondolták, hogy a gyülekezetek csak kevés dallamot képesek megtanulni.

Annak ellenére, hogy az egyház hivatalosan szorgalmazta a genfi zsolttárok széles körű bevezetését az egyházi gyakorlatba, magyar környezetben csak kis részük lett igazán népszerű, abban az értelemben, hogy a hívek nagy tömege sajtótította volna el. Az egyik ok, amiért nem tudtak meggyökerezni, az kétségtelenül a strófák túlságosan bonyolult szerkezete és következőképpen a dallamok szerkezete; a magyar hagyományos verseléstől gyakran idegen verselés, a hatnyolc soros terjedelmes dallamok, nehézkes dallamfordulatok.

A zsolttárok az erdélyi egyházi gyakorlatban idővel elvesztették ritmikai arcukat. A változatos ritmusú kottakép ellenére egyenletesen hosszú hangokkal való éneklés jellemző. Dobszay László egyházzene-kutató nem tartja ezt annyira nagy hibának: „adott esetben nagyon szép lehet egy hosszú hangos éneklés is, ha más hagyományos értékkel kapcsolódik össze. Vagyis azt gondolom, hogy a genfi zsolttárok éneklésében a ritmusos éneklést meg kell tartani, ahol azonban hosszú hagyománya van a másik fajtának (főként falun), ahol egy jellegzetes hangképzés, éneklési intenzitás, esetleg díszítési stílus kapcsolódik hozzá, azt sem kellene feltétlenül kiirtani.”²² Kalotaszeg vidékén, Kolozsvár környékén, különösen a 20. század közepe táján éltek olyan népi előadók, akik gazdag ornamentikával díszítették a zsolttárok hosszan kitartott hangjait. Életet tudtak önteni a megkövült formába. Álljon itt példaként a 90. zsolttár rendkívül gazdagon díszített változata, melyet egy körösfői énekes asszony, Péntek Jánosné Szabó Ilona énekelt. A felvételt, melynek lekottázott változata látható, Kiss Lajos gyűjtő rögzítette 1963-ban. A lejegyzés bizonyossága szerint előké, elugró utókák, emelkedő, ereszkedő kettős utókák, díszítménykombinációk, többhangos ornamentsbokok teszik egyedivé az idős asszony előadásmódját.

Quasi giusto $\text{♩} = 48$ Körösfő

Te-ben-ned bíz - tunk e - le - i - től fog - va, U - ram, Té - ged
tar - tot - tunk haj - lé - kunknak, Mi - kor még sem - mi he - gyek nem vol - ta - nak.
Hogy még sem ég, sem föld nem volt for - mál - va. Te vol - tál és Te vagy,
e - rős Is - ten És Te meg - ma - radsz min - den í - dők - ben.

BMIA III B-1; r.z: f; Körösfő (Kolozs m.); Péntek Jánosné Szabó Ilona 67; gy. Kiss L., 1963.

Az újabb zenei stílusok hatására gyengült a modális dallamosság iránti érzék is, így a modális dallamfordulatokat ösztönösen átalakították, vezetőhangokat iktattak be a dallamba. De valójában nem történt jelentős változás a dallamokban, nem variálódtak a zsolttárok. Az egyházi énekek más darabjai az asszimiláció során jelentősebb változást mutattak.²³ Ebből arra következtethetünk, hogy ez az énekcsoport, a maga egészében, természetesen néhány darab kivételével, mai napig idegen a magyar nép számára. A 150 genfi zsolttár negyedét sem ismerik a gyülekezetek, bár az egyházzeneészek kihangsúlyozzák szépségüket, kifejezőképességüket.²⁴ Hangról hangra éneklé a gyülekezet a zsolttárokat, hiányzik a gördülékeny, természetes előadásmód.

Összegzőként elmondható, hogy a zsolttár a református egyház kiemelten fontos énekanyaga. A genfi zsolttárok irodalmi, zenei és vallási értéket képviselnek. Több évszázados használat által nemzedékeket köt össze, magas szintű nyelvi kultúra hordozója. Az erdélyi gyakorlatban változást szenvedtek e dallamok, de azt is mondhatjuk, hogy saját maga számára énekelhetőbbé alakította a nép az idegen anyagot. A jövőben az egyházzeneészek feladata lesz kialakítani a megfelelő egyensúlyt a zsolttáreneklésben, hogy a Szentírás prózazsolttárai, a 16. században keletkezett magyar zsolttárparafraízisok és a genfi zsolttáryanag egyaránt megszólalhasson a magyar református istentiszteleten.

■ JEGYZETEK

1. A graduál olyan istentiszteleti énekeskönyv, mely magyar protestáns egyházak által anyanyelvre fordított gregorián tételeket tartalmaz. A graduálok a középkori gregoriánanyagból csak válogatott részleteket adnak. A leggyakoribb műfajok: antifona, himnusz, responsorium breve, prosa, sequentia, introitus, ordináriumdallamok, passió, lamentáció. A gregorián tételek szövegét nemcsak lefordítják, de sokszor tartalmilag is átdolgozzák, vagy más szöveget alkalmaznak ismert gregorián dallamokra.
2. Jelentése: a maga nemében nagy, az öreg könyv nagy ívrétben kiadott könyv. Lásd Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873; *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémia Nyelvtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
3. Lásd Benkő András, *A református énekezés kézikönyve*, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kvár, 1994, 12.
4. Első énekeit Luther 1523-ban írta a reformáció mártírjainak emlékére. Később a Szentírás zsolttáraiból merített témát, megírta a 46. zsolttár alapján az *Ein feste Burg*, a 130. zsolttár alapján *Aus tiefer Not* kezdetű zsolttárparafraízisát. Kálvin szigorú elveket vallott. Ragaszkodott ahhoz, hogy a gyülekezet énekek szövegét Isten ígéből merítse. Erre legalkalmasabbnak a bibliai zsolttárok szövegét tartotta.
5. A régi nevükön: psalmusokból vett isteni dicséretetek.
6. Sztárai Mihály: *Mindenkoron áldom az én Uramat* (34. zsolttár alapján), *Mely igen jó* (92. zsolttár); Kecskeméti Vég Mihály: *Mikoron Dávid* (55. zsolttár); Skaricza Máté: *Reménységemben hívlak Uram Isten* (63. zsolttár), *Drága dolog az Úr Istent dicsérni* (147. zsolttár); Szegedi Gergely: *Órvend mi szívünk* (122. zsolttár).
7. Kálvin János: *Előljáró beszéd a zsolttárokhoz*. Zsolttár. A Református Egyházzeneészek Munkaközösségének Lapja I. évf. 4. sz. 1994. 2–3.
8. Clément Marot 6 zsolttára ismert 1533-ból.
9. Loys Bourgeois párizsi születésű zeneszerző, Genfben a Szent Péter-katedrális kántora.
10. Genfben, abban az időben több Péter nevű zenész-kántor dolgozott: Pierre Dagues kántor; Pierre Valette, akinek szolfézs módszertana is megjelent; Pierre Dubuisson, aki kántor és bourguignon-i lelkész volt; Pierre Dagues; Pierre Davantés muzikológus, zeneszerző.
11. A genfi zsolttárok elterjedését az 1643-as görögényi, majd a 1646-os szatmárnémeti zsinat engedélyezte. A kor zeneműveltségi szintje azonban nem volt megfelelő, így helytelenül énekeltek a dallamokat. Bizonyítékul szolgál Misztótfalusi Kis Miklós, saját metszésű betűkkel és kottákkal, 1686-ban, Amszterdamban kiadott Zsolttárkötetének előszava: „Nem méltó, hogy zsolttáraink eleibe függesszük amazt: a francia nótákra rendeltetett, s a többi. Azoktól mi már sokakban messze távoztunk és távozzunk...” Lásd *Erdélyi Fénis. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarító jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. Buk., 1974. 87.
12. Lásd Bódis Tamás: *A zsolttár a református gyülekezeti éneklésben és egyházzeneében*. In: *Magyar Egyházzene*. Magyar Egyházzenei Társaság, Bp., 2001/2002. 272.
13. Teljes címe: *Az Anyaszentegyházbéli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, mely közönségesen IMPRESSUM-nak nevezetik, mely most újabban nem csak a Zsolttárokknak, hanem a Régi énekeknek is tulajdon Nótákat előadó Kötéssel megékesítettén, és egynehány választott Imádságokkal megtoldatván, kibotsátatott Kolosvárott, nyomt. Szathmári P. Sándor által 1743 esztendőben*.
14. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: *Református gyülekezeti éneklés*. Református Egyetemes Konvent, Bp., 1950. 162.
15. Fekete Csaba lelkész, egyházzeneész, felhívja a figyelmet arra, hogy a köztudat Maróthi harmóniás zsolttárait tartja legelső magyar példának, ha többszörösen zsolttáreneklésről van szó. Kevesen tudják, hogy Maróthi

csak közreadó volt, Goudimelnek, Kálvin kortársának a harmóniás zsolnárait rendezte sajtó alá Szenczi Molnár Albert verseivel. Lásd *A négyszólamú zsolnározás kezdetei*. Zsolnár. Református Egyházzene és Munkaközösségének Lapja 1997. 2. sz. 12.

16. A ma ismert legkorábbi kollégiumi harmóniás gyűjtemények egyike Erdélyben, és egyben a legmegbízhatóbb is. A zsolnárkönyvek üzenete: közérdek a magyar többszólamú éneklés. Az énekes diákok szűkebb közösségük kultúráját helyezték előtérbe a Maróthi közölte külföldi darabokkal szemben. A kéziratok pusztá létezésük által is jelentősek, ugyanakkor a csoportosan rögtönzött énekelt többszólamúság bizonyítói: kiolvasható belőlük a csoportos improvizáció harmóniatana, és hiteles képét nyújtják koruk anyanyelvű karéneklésének.

17. A négyszólamú zsolnáreneklés ma is hallható Szászcsávason. Valószínűleg a kollégium diákjai tanították meg a faluban. Szabó Csaba tanulmánya részletesen foglalkozik a kérdéssel. Lásd *A szászcsávási hagyományos harmónia*. In: *Zenetudományi Írások*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 109–123.

18. Az énekeskönyvben olvasható előszó biznysága szerint a szerkesztési elvek a zsolnárokra vonatkozóan így szólnak: „...Szent Dávid zsolnárait, mint nagyobbára a zsidó nemzet történeteire és ünnepeire szerkesztettek, s mint amelyeket a keresztyén ember sok válogatás után is kevés értelemmel énekelhet, külföldi hitsorsosaink egészen kihagyták, de jelen énekeskönyvünk a fennebbi szempontból néhány szokottabb és szebb melódiájú zsolnár tulajdon számára alatt, néhol egész versek kihagyásával megmaradtak...” Lásd *Értesítés*. III–V. lapok.

19. Gónczy Lajos (1925–1948 között a kolozsvári Református Teológia professzora) véleményét közli Benkő András: *A református énekvézer kézikönyve*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 1994. 53–55.

20. Pálffy Károly így értékeli a zsolnárok 18. század végétől elindult átalakulását: „1777-től elkezdődött négyzéri újítása rendjén a zsolnárokat érte a legnagyobb méltánytalanság, 1777-ben még 150 zsolnárunk van eredeti genfi letétben, hajlítások és melódiaromlások nélkül, 1837-ben csak 32-t vesznek fel agyoncifrázott dalmokkal, énekelhetetlen ütembeosztással. 1908-ban a dallamokat Seprődi János énekelhetővé tette, de nem állította vissza a genfi stílust.” Lásd: *Gyülekezeti éneklésünk történeti alakulása és jelen helyzete*. Református Szemle 1980. 5–6 sz. 280.

21. A szerkesztőbizottság az énekeskönyv alapjául a 150 genfi zsolnárt állította. Mint az 1744-es kiadásban, ezeket itt is az énekeskönyv elején találjuk.

22. Dobszay László: *A genfi zsolnárok használati értéke*. In: *Magyar Egyházzene*. Magyar Egyházzenei Társaság, Bp., 2004/2005. 159–170.

23. Az idegen dallamok asszimilálásával kapcsolatosan Csomasz Tóth Kálmán a következőképpen vélekedik: „Tanulságos megfigyelni, hogy az intézményes úton meghonosodott dallamok, kivált a bonyolultabb strófaszerkezetűek, nem mutatnak különös émezhetőséget: csaknem változatlan alakban maradtak meg a magyar gyakorlatban is. Ezzel szemben a cseh és lengyel oldalról kimutatható szépszájú inspiráció, vagy legalábbis rokonság összefoglaló képéből az derül ki, hogy alig van eset, amikor a megtalált külföldi rokondallammal, vagy mintával szemben a magyar variánsban ne mutatkoznék jelentékeny önállóság [...] néha az egész forma átalakul [...] Ez egyfelől a hazai asszimilálóképesség erejének, másfelől azonban a feldolgozott jövevénydallam átalakíthatóságának [...] bizonyítéka.” *Régi Magyar Dallamok Tára*. I. A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 97.

24. Csomasz Tóth Kálmán véleménye a zsolnárokról: „A hugenotta melódiák szépségéhez és kifejezőképességéhez nem fér kétség: elhelyezkedésük a magyarság zenei életében mégis azt mutatja, hogy nem voltak képesek beleoldódni népünk dallamvilágába. Ebben része lehetett és volt is mind a versek, mind a dallamok szokatlan formáinak, valamint annak is, hogy sajtószerű módon éppen a hangnem és dallamvonal tekintetében népzeneinkhez aránylag legközelebb álló zsolnárdallamok azok, amelyeket XIX. század eleji dokumentumaink tanúsága szerint akkor (s talán korábban) sem ismertek és használtak.” *Régi Magyar Dallamok Tára*. I. A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 101.

BENKŐ TIMEA

JÁROSI ANDOR ÉS A LITURGIAREFORM

Hatások, olvasmányok, testvérközösségek

■ Az erdélyi magyar evangélikusok mai úrvacsorai istentiszteleti rendje annak a liturgiai megújulási mozgalomnak köszönhető, melynek szellemi és lelki atyja Járosi Andor, kolozsvári evangélikus lelkész, teológiai tanár volt. A magyarországi evangélikus liturgiától néhány elemben eltérő istentiszteleti rend még hosszú évekig formálódott. Régóta köztudott, hogy a liturgia elsősorban a berneucheni liturgiai mozgalom által az 1920-as évektől kezdve Németországban kidolgozott úrvacsorai istentiszteleti rend hatását mutatja. Az erdélyi evangélikus liturgia mégsem szolgál másolata a berneucheni liturgiának, hiszen Járosi és munkatársai, közöttük főként id. Kiss Béla, megpróbálták az istentiszteleti rendet az erdélyi gyülekezetek hagyományához, a híveknek a németországi egyháztagoktól különböző lelki alkatához igazítani. Ennek ellenére a liturgián jól felismerhetők a berneucheni liturgiának jellegzetes vonásai, köztük a kenyér megtörésekor az 1Kor 10,15 parafrázisa, valamint a szertartás végén felolvasott János-prológus néhány verse, az úgynevezett Záró-evangélium.

Járosi Andor, majd id. Kiss Béla tragikus elvesztését követően, valamint az 1944-es időszakot követő egyházellenes megnyilvánulások miatt a liturgiareform az 1950-es években megrekedt az erdélyi magyar evangélikus egyházban. Egy új ágenda akkorra már összeállt anyagának csak töredéke jelenhetett meg egy kis füzetben, melyet a gyülekezetnek szántak, s mely később

Keserűen ismerték fel, hogy „az istentisztelet és benne a prédikáció esztétikai, intellektuális élménnyé korcsosult Erdélyben”.

bekerült az 1955-ben kiadott énekeskönyv függelékébe.¹ Végül 1982-ben jelenhetett meg egy új agenda, de csak az előkészített anyagnak egy része, a liturgiának minden istentiszteleti alkalomra kidolgozott ún. sajátos változó részei (proprium) nélkül.² Ide tartoznak az egyes alkalmak bibliai olvasmányai (evangélium, epistola) és az igehirdetési alapige, az introitus az azt keretező antifónával, a hét témáját összegző bibliai vezérige (Wochenspruch), az ezzel összecsengő hét éneke, de ide tartoznak a különböző szintén alkalomról alkalomra változó imádságok is, mint a kollektá imádság. Néhány éve a Romániai Evangélikus Lutheránus Egyház új agenda kiadását tervezi, melynek előkészítésekor előbb össze kellett gyűjteni a Járosi-féle liturgiareform nyomtatásban máig sem publikált eredményeit, hogy majd ezeket is figyelembe véve, a jelenkori helyzetre igazított, mai nyelvezetet használó új istentiszteleti rendtartást lehessen megszerkeszteni. Az új agenda előkészítésének céljával a Romániai Evangélikus Lutheránus Egyház egy lelkészkonferenciát szervezett 2012 szeptemberében Brassóban, ahol előadást tartottam *A Járosi-liturgia formásai és kialakulásának szakaszai* címmel. Az előadásban ismertettem a Járosi-liturgia kialakításában szerepet játszó istentiszteleti rendeket, ágendákat, másrészt felvázoltam a Járosi-liturgia alakulásának rövid történetét és az istentiszteleti rend különböző változatait.³ Akkor már egyértelműen megállapítható volt, hogy az elsőként a kolozsvári evangélikus gyülekezetben kipróbált új, a lutheri irányelvek mentén összeállított istentiszteleti rend forrása a berneucheni közösség előbb 1923-ban, majd 1937-ben megjelentetett ágendája volt.⁴ Az előadás után felmerült a kérdés, hogy egyáltalán miként volt lehetséges, hogy az akkoriban még Németországban is csak szűk körben ismert úrvacsorai liturgiát az 1930-as években Kolozsváron Járosi már alkalmazta. A 2012-ben tartott előadás óta előkerült néhány olyan ágendakiadás és néhány olyan liturgikai munka, melyek Járosi Andor jegyzeteit és bejegyzéseit őrzik. A bejegyzésekkel ellátott könyvek egy része Járosi magánkönyvtárából való, más része a Kolozsvári Református Teológia vagy a Kolozsvári Evangélikus Egyházközség pecsétjével van ellátva. Ezeket a nyomtatványokat vizsgálva fény derül néhány, a Járosi-liturgiával kapcsolatos új összefüggésre, valamint érdekes részleteket tudhatunk meg Járosi olvasmányairól, jegyzetelési módszeréről. Ha összevetjük a jegyzeteket tartalmazó anyagot az eddig e témában megjelent irodalommal, Járosi úgy jelenik meg előttünk, mint hiteles lelkipásztor és tudós teológus, aki jól ismerte a Michaelsbruderschaft közösségét, Erdélyben pedig nevéhez is kapcsolódik a Michaelsbruderschafttal rokon szellemiségű testvérközösségek szolgálata vagy éppen megalapítása. A Járosi-liturgia alakulásában fontos szerepet játszottak mind olvasmányai, mind pedig azok a szellemi és lelki közösségek, melyeknek tagja volt, vagy melyektől teológiát, életvezetési mintát tanult.

A berneucheni mozgalom és a Michaelsbruderschaft-úrvacsora liturgiája

■ A berneucheni liturgiai mozgalom liturgiájával és sajátos lelki élet mintájával is hatott Járosi Andor erdélyi liturgiareformjára. A berneucheni közösség ugyanis nemcsak egy megújított istentiszteleti rend kialakítására törekvő közösség volt, hanem egy olyan lelki testvérközösség csirája (Bruderschaft), melyben minden egyes testvér saját teljes életére és az egyház megújult életére is úgy tekint mint okos istentiszteletre. Az ige szilárd alapján álló biztos öntudat, és éppen ezért a mások felé is félelem nélkül nyitni tudó tolerancia jellemzi a közösséget.

Az első agenda jellegű kiadványuk Karl Bernhard Ritter, a Michaelsbruderschaft egyik megállapítójának munkája, melyet Ritter a berlini Deutsche Dom lelkészeként állított össze és jelentett meg 1923-ban, eredetileg a berlini egyetemisták gyülekezetének áhítataira és istentisztelei alkalmaira. A kis füzeteszerű kiadvány a *Der Deutsche Dom. Liturgische Ordnung für Beichte und Feier des Hl. Abendmahls; Tages- und Abendgebet* címet viseli, a gyónás és az úrvacsora rendjét, valamint a reggeli, déli és esti könyörgést tartalmazza.⁵ Ezt a kis füzetet vitte magával Karl Bernhard Ritter a Magdeburghoz közeli Angern várába, ahol diákkonferenciára gyűltek össze az egyház megújulásáért tenni akaró, az ifjúsági mozgalomból (Jugendbewegung) érkező fiatalok. A következő találkozóra Berneuchenben került sor, ettől kezdve ezek a konferenciák az egyház megújulásáért imádkozó és munkálkodó ifjak baráti közösségének találkozói lettek, immár hivatalosan is bejegyzett mozgalommá alakultak át. A közösség 1923–1927 között évente összegyűlt Berneuchenben. A berneucheni találkozások, az ima-közösség és istentiszteleti közösség eredménye a mozgalom elvi megalapozását nyújtó *Berneuchener Buch* (1926)⁶, valamint a *Der Deutsche Dom* sorozatban megjelent több kisméretű kiadvány, melyek a liturgikus megújulás addigi eredményeit dokumentálják, és az egyes liturgiákat közlik.⁷

Hogy a berneucheni mozgalom több volt egy csak kizárólag a liturgia megújítására törekedő reformmozgalomnál, az is jelzi, hogy a berneucheni közösségből több testvérközösség is alakult. Mindebben kiemelkedő szerepet játszott Marburg és a marburgi egyetem. A marburgi egyetemi templom Kereszt-Kápolnájában (Kreuzkapelle) alapította meg 22 berneucheni közösséghez tartozó férfi 1931 Szent Mihály napján az Evangélikus Mihály Testvérközösséget, ismert nevén Evangelische Michaelsbruderschaft közösséget. A közösség egyik vezéregyénisége, Karl Bernhard Ritter, aki már 1925-től a marburgi egyetemi templom lelkésze volt, meghívta a közösséget 1931 őszére Marburgba, ahol elhatározták a szorosabb testvérközösség megalapítását. Jellegetes célkitűzésük a rendszeres, úrvacsorára épülő istentiszteleti élet, a Szentírás olvasása és tanulmányozása, a napi imaórák megtartása, és személyes lelkigondozás gyakorlása, amiben az újból felfedezett gyónás is fontos szerepet játszott. A marburgi egyetemen napjainkig hagyomány, hogy csütörtökönként és nagy ünnepeken evangélikus misét, azaz a berneucheni liturgiával ünnepelt úrvacsorás istentiszteletet tartanak. Az egyetem és a Michaelsbruderschaft szoros kapcsolata 2008-ig abban is kifejezésre jutott, hogy 1931–2008 között mindig olyan egyetemi lelkészt választottak, aki tagja volt a Michaelsbruderschaft közösségnek.⁸ A Michaelsbruderschaft közösséggel szinte egy időben született a Berneuchener Kreis, (később Berneuchener Dienst), melyben férfiak és nők is részt vehetnek, egy olyan öku-menikus közösség, mely a Michaelsbruderschafthoz hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg. A Michaelsbruderschaftból 1989-ben vált ki egy fiatalabb közösség, melyben az előbbihez képest lényeges különbség, hogy nők is tagjai lehetnek.⁹ Egyik közösség sem tekinti magát külön egyházszervezetnek, hanem arra törekednek, hogy a testvérközösségben szerzett tapasztalatokat és lelki, hitbéli megerősödést arra használják, hogy mindenki a saját egyházában építse az Egyházat.

A berneucheni közösség nevéhez kapcsolódó kiadványok között további ágendákat találunk, melyek között az 1950-ben megjelent *Die Ordnung der Messe*¹⁰ egyetlen olyan munka, melyet ugyan a berneucheni közösség vezető személyiségei szerkesztettek, de nem a berneucheni közösség, illetve a közösségből

kinőtt testvérközösségek istentiszteleti és imaalkalmaira szántak. Az agenda csak az úrvacsora-liturgiát tartalmazza a berneucheni gyakorlat szerint (valamivel leegyszerűsítve), melyet abban a reményben bocsátottak ki, hogy az majd a Németországi Protestáns Egyház (EKD) Lutheránus Liturgikai Bizottsága (Lutherische Liturgische Konferenz) jóváhagyásával bekerül az EKD éppen előkészületben lévő új ágendájába. Az 1955-ben kiadott új hivatalos ágendába, az ún. *Agende I* úrvacsoraliturgiájába végül nem kerültek bele a berneucheni úrvacsorai liturgiai sajátos állandó elemei.¹¹ Ennek ellenére ez a kiadvány éppen úgy, mint az úrvacsoraliturgia előtt már mejelentetett, az egyházi év minden alkalmára kidolgozott imádságokat tartalmazó gyűjtemény (*Gebete für das Jahr der Kirche*, 1948)¹² hatással volt a német lutheránus egyház istentiszteletének a háborút követő időszakban kibontakozó reformjára.

Az elmúlt évtizedekben kétszer revideálta a Michaelsbruderschaft az istentiszteleti rendtartását, mivel azonban a kommunista uralom idején megszakadt a kapcsolat az erdélyiek és a berneucheni mozgalom között, ezek az ágendák már nem voltak hatással az erdélyi magyar evangélikus istentisztelet alakulására.

A berneucheni mozgalom úrvacsorai liturgiáin jól kimutatható a fokozatos változás. Ez nem valamiféle bizonytalanságnak vagy pedig az istentisztelet teológiájának értelmezésében történt módosulásnak tudható be, hanem annak, hogy a mozgalom nem csupán egy elméleti liturgiai reformot hajtott végre, hanem megélt istentiszteleti életében gyakorolta a liturgiát. A mozgalom hitvallása szerint a testvérközösség tagjait, a testvéreket (Bruder) mint keresztyény testvéri, liturgikus közösséget a közös úrvacsora, az istentisztelet ünneplése, a közös imádság és gyónás köti össze. Talán éppen abban rejlik a mozgalom máig érezhető hatása a lutheránus istentisztelet alakulására, hogynem csak elméletileg formálják, de rendszeresen ünneplik a liturgiát. A Michaelsbruderschaft ágendáiban található istentiszteleti rendeket ténylegesen megünnepeelt különleges istentiszteleti alkalmakra szerkesztették, majd az alkalmat követően többször is az adott rend szerint ünnepezték az úrvacsorát. A konvinti gyűléseken, konferenciákon tartott istentiszteletek között eltelt időszakban folyamatosan kutatták, vizsgálták a különféle liturgiákat. Ha valahol újabb, az úrvacsora evangélikus értelmezése szerinti lényegének még inkább megfelelő elemmel találkoztak, azt teológiailag elemezték, próba jelleggel beillesztették saját istentiszteleti rendjükbe, majd következő istentiszteleti alkalmakon kipróbálták. Ha valamelyik liturgiai elem elméletileg is és a gyakorlatban is megfelelt, akkor egy következő kiadványukban már felvették az istentisztelet elemei közé.

Az úrvacsoraliturgián megmutatkozik a Michaelsbruderschaftnak az a szándéka, hogy újraformálja, illetve helyreállítsa a lutheránus istentiszteletet. Egyrészt jól tetten érhető benne az evangélikus hagyományhoz való ragaszkodás, az istentisztelet eredeti lutheránus értelmezése. Azonban az istentiszteleti élet megújítása náluk nem merült ki abban, hogy maradéktalanul helyreállították volna a 16. századi lutheri liturgiát. Az új forma keresésekor megismerkedtek a keleti egyház liturgiájával és az ógyházi liturgiákkal, elemezték és értelmezték azokat, hogy így a lehető legtöbbet megízlelhessenek az ősegyház eucharisztia-ünnepeinek örvendező jellegéből.¹³ Így kerültek be a berneucheni kör liturgiájába olyan elemek, melyekkel addig lutheránus istentiszteleten nem találkozhatunk, és melyeket a Didache úrvacsoráról szóló híradásából vagy éppen a keleti egyház gyakorlatából ismerhetünk, közöttük a Didache Maranatha-könyörgése, egy offertórium, az anamnézis és epiklézis. Ennek a gazdagodásnak köszönhető-

en a berneucheni közösségben jól érezhetik magukat a különböző felekezetekhez tartozó hívek is. Az óegyházi elemekkel a római katolikus egyház hagyománya felé nyitott a közösség, az óegyházi elemek közül a keleti egyházban megőrzött istentiszteleti elemeknek a berneucheni úrvacsorai liturgiába való felvételének következtében a kereszténység keleti ágához tartozók ismerhetnek istentiszteleti szokásukra a berneucheni liturgiában. A többféle hagyomány együttes megjelenítésének azonban az volt a feltétele, hogy a lutheránus istentisztelet értelmezésekor ismét több hangsúly kerüljön a liturgia titokzatos (mysterium) és jelképekben beszélő (symbolum) jellegére.

Járosi Andor és a berneucheni mozgalom istentiszteleti rendtartása

■ A Járosi Andor emlékére megjelentett írások között Kiss Béla ír Járosi Andor liturgiai munkásságáról. Ebben részletesen szól a Járosi-féle úrvacsorai liturgia keletkezéséről és annak további alakulásáról.¹⁴ Az írásból kiolvasható, hogy Járosit ugyanaz a szükség indította az egyház és az istentisztelet megújítására, mint amit a berneucheni mozgalom képviselői Németországban láttak. Amikor az első világháborút követő időszakban támaszt és erőt kerestek az egyházban, a német helyzethez hasonlóan egy eltorzul egyházra leltek, mely nem tudta betölteni misszióját. Keserűen ismerték fel, hogy „az istentisztelet és benne a prédikáció esztétikai, intellektuális élménnyé korcsosult Erdélyben”. Kis Béla szerint Járosi azonnal elkezdte liturgiai mozgalmát, miután hazatért németországi tanulmányútjáról, és szembesül ezzel a korcs helyzettel.¹⁵ Járosi 1923-ban tért vissza Kolozsvárra, s miután felettese, Kirchknopf Gusztáv evangélikus lelkész a szász egyházvezetéssel történt összetűzése miatt 1923. december 15-én kénytelen volt elhagyni az országot,¹⁶ Járosi egy szétzilált gyülekezetet kellett újrászervezzen, majd 1926-ban lépett elő a gyülekezet rendes lelkészévé.¹⁷ Arról nincsenek pontos adataink, hogy Járosi mikor kezdte el a kolozsvári evangélikus gyülekezetben bevezetni az általa kidolgozott Lutheri tanításon alapuló úrvacsorai rendtartást. Bár kétségtelen, hogy különben áldatlan állapot uralkodott a lelkészétől megfosztott gyülekezetben, egy reform véghezvitelére mindenképpen alkalmasabb volt Járosi számára egy olyan közösség, melynek immár egyetlen lelki vezetője ő maga volt, és nem kellett a princípálist is meggyőzni az újítás szükségességéről.

Ha biztosat nem is tudunk, fennmaradt azonban az 1920-as években a kolozsvári evangélikus gyülekezet istentisztelet használatára összeállított gépelt istentiszteleti rendje, melynek szerkezetén már egyértelműen megmutatkozik a berneucheni úrvacsorai liturgia hatása. Az úrvacsorát követő hálaadó imádság után itt már elhangzanak a Jn1, 1.2.14. versei. Mivel a nyomtatott istentiszteleti rend a gyülekezet számára készült, és nem tartalmazza a lelkész által mondott vagy énekelt részeket, a felsorolás alapján azt már nem lehet rekonstruálni, hogy az úrvacsorai részben az „Előkészítő imádság” tartalmazta-e az epiklézist, anamnézist, és azt sem állapíthatjuk meg pontosan, hogy elhangzott-e a kenyér megtörésekor az 1Kor 10,16.¹⁸

Az első biztos adatunk arra nézve, hogy a kolozsvári gyülekezetben már az új rendtartás szerint tartották az úrvacsorai istentiszteleteket, 1931-ből származik, amikor egy levélben Frint Lajos aradi lelkész, evangélikus szuperintendens arra buzdította a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson tanuló evangélikus hallgatókat, hogy igyekezzenek elsajátítani a Járosi-féle liturgiát, melyet Kolozsváron és már több gyülekezetben is bevezettek.¹⁹

Az berneucheni istentiszteleti rend részletes ismeretéről vall Járosi magántanári dolgozata, melyben a németországi liturgiai reformmozgalmak között talán a legrészletesebben tárgyalja a berneucheni mozgalom istentiszteletről vallott tanítását és rendtartásuk menetét.²⁰ Ekkor a berneucheni mozgalom közösségeiben már az 1926-ban *Die Deutsche Messe* címmel kiadott ágendában található úrvacsorai liturgiát használták, amit ott találunk Járosi Andor dolgozatának irodalomjegyzékében is.²¹ A dolgozatban azonban feltűnik, hogy Járosi a dolgozat előkészítésének, illetve kiadásának évében megjelent legújabb irodalmat is ismerte, hiszen a berneucheni mozgalom kiadványai között felsorolja az 1931-ben megjelent *Heilige Schrift* és az 1932-ben kiadott *Natur und Geist* című kiadványokat.²² A berneucheni mozgalom bírálatában egyúttal megtaláljuk mindazt, amiért Járosi ennek a mozgalomnak a nyomvonalán haladt tovább. Kritikájában nyilvánvaló elfogultsággal szól arról, hogy a berneucheni mozgalom a liturgiai reformmozgalom irányai között a legjelentősebb, és véleményét a berneucheniek Ige-teológiájával, tanításuknak tiszta reformátori elveivel indokolja. Ha 1922-ben még főként Niebergall vonzotta Járosit Marburgba, az 1930-as években immár nem Niebergall felé és a liberális teológiára tekint, hanem az Althaus, Barth és Tillich által is képviselt újreformátori teológiára vagy Ige-teológiára.²³

A Járosi-féle liturgiareform ezután még hosszú évekig göröngyös úton haladt tovább. Hivatalos megbízást egy új istentiszteleti rend kidolgozására Járosi csak 1937-ben kapott, de a liturgia előkészítésénél már ott voltak körülötte az évek folyamán az Ige, az Egyház és a liturgia szeretetével megfertőzött diákjai és lelkész barátai. A következőkben látni fogjuk, hogy a liturgiareformba bevont munkatársak esetében valószínűleg nemcsak formális, hétköznapi szóhasználatban vett barátságról, hanem egy spirituális testvérközösségről beszélhetünk. Olyan munkatársak dolgozhattak együtt egy új nemzedék istentiszteleti rendjének kidolgozásán, akik tudományos igényességgel végezték munkájukat, de nem csupán íróasztal mellett, hanem megélt istentiszteletek megtartásával, kitartó közös imádkozással, egymás iránti felelősségtudattal, úgy, hogy az őszinte kritikát is vállalták.

Járosi Andor és a könyvek

■ A kérdésre, hogy miként juthatott el olyan gyorsan a berneucheni közösség liturgiája Járosihoz, az előző részben felvázoltak szerint azt válaszolhatnánk, hogy Járosi egyszerűen ápolta a marburgi egyetemen kialakított kapcsolatait, és ezek révén szerezte be mindig a legújabb irodalmat. Ehhez azonban elsősorban csilapíthatatlan tudományos kíváncsiságra, általában a könyvek szeretetére volt szükség, és nem utolsósorban meg kellett legyen az anyagi áldozat vállalására való hajlandóság is. Levelezései és életpályáját figyelemmel kísérő társainak valómásai arról tanúskodnak, hogy mindez fokozottan jellemezte Járosit. Járosi hihetetlen tudásszomja és az a szándéka, hogy tudásával az egyház megújulását szorgálja, szüntelenül újabbnál újabb kiadványok beszerzésére sarkalta őt.

Több, Járosi halálát követően közölt vallomásban arról olvashatunk, hogy Járosi szívesen ajánlott olvasnivalót diákjainak, munkatársainak. Benczúr László arra emlékszik vissza, hogy ha Járosi hosszabb utakra, konferenciákra utazott, mindig volt a táskájában 5-6 könyv, melyeket az út folyamán el is olvasott. Érdekes és színes Járosi „kézikönyvtárának” lajstroma: Tamásinak újonnan megjelent novellái, a *Magyar Csillag* legújabb száma, *Pásztortűz*, *Helikon*, valami né-

met teológiai tudományos munka, Guardini egyik liturgikus tanulmánya, aztán regények, Krúdy Gyulától vagy Carossától...²⁴ Impozáns kézikönyvtárát talán azért is hordozta magával Járosi, hogy a hosszú vonatutakat is kihasználva eleget tudjon tenni publicisztikai vállalásainak, hiszen pl. a *Pásztortűz*ben főként könyvismertetésekkel publikált.²⁵ Benczúr vallomásának köszönhetően azon túl, hogy megtudhatjuk mit olvasott Járosi utazás közben, többek között tudomást szerzünk egy, a Járosi saját könyvtárának vagy az általa olvasott könyvek jegyzékének rekonstruálásában is segítséget nyújtó adatról: Járosi úgy olvasta a teológiai munkákat, hogy vékony kis vonalzó mentén aláhúzta a lényeges mondanivalót, a leglényegesebbet pedig a lap margójára kijegyzetelte.²⁶

Tavaszy Sándor szerint nem is kellett kérni tőle útbagazítást vagy könyvet, mert ő maga sietett segíteni, amint felfigyelt arra, hogy valaki új témával foglalkozik. Majd Tavasz így folytatja: „Mindig volt a táskájában vagy a zsebében valami olyan könyv, amire az illetőnek éppen szükséges volt. Nemcsak tudományos érdeklődésű férfi volt, hanem a tudományos munkát folyton segítő igazi szolgatárs volt, valósággal a tudományos élet misszionáriusának nevezhetjük.”²⁷

Kiss Bélával folytatott levelezésében számos alkalommal ajánl id. Kiss Béla figyelmébe irodalmat, amit be kellene szereznie.²⁸ A könyvbeszerzésre vonatkozó javaslatok kölcsönösök voltak, hiszen Kiss Bélában és közvetlen munkatársai között a könyvek szeretetére nézve is társakra talált. Volt rá példa, hogy a Kiss Béla és társai Nagyszebenből vásárolt új irodalommal lepték meg Járosi Andort. Járosi tehát a külföldi kapcsolatain kívül éppen a Brassó környékén szolgáló lelkesítársai révén is hozzájuthatott az új, németországi német nyelvű irodalomhoz.²⁹ Máskor a kölcsönadott könyveit kéri vissza id. Kiss Bélától, vagy éppen azt a tervét osztja meg munkatársával, hogy egyik vagy másik munkát le kellene fordítani, vagy éppen ismertetni kellene *Az Út* című folyóiratban.³⁰

Járosi Andor levelezésében egy sor teológiai és liturgikai szakkönyvet említ, de gyakran tesz említést irodalmi művekről, zenetörténeti munkákról vagy éppen szociológiai és néprajz jellegű kiadványokról. Tárgyunk szempontjából a liturgikai munkák jelentősek. Az elmúlt években előkerült néhány olyan könyv, melyben Járosi saját kezű aláírása olvasható, leggyakrabban a könyv beszerzésének évszámával együtt. Ezek a könyvek mind a Benczúr László által említett módon, leginkább ceruzával aláhúzott szövegrészekkel és széljegyzetekkel őrzik Járosi Andor kézjegyét. A könyvek között is különleges kincs a Járosi-liturgia alapját képező Michaelsbruderschaft által 1937-ben kiadott úrvacsorai agenda Járosi által végigjegyzetelt saját példánya.³¹ Az agenda éppen abban az évben jelent meg, amikor Járosi megkapta a hivatalos felkérést az új liturgia összeállítására. Nem valószínű, hogy Járosi még 1937-ben, tehát a megjelenés évében beszerezte az agendát, hiszen két másik liturgikai szakkönyv esetében így történt, amint a könyvek címlapján saját kézírásával bevezetett évszám is jelzi. Az egyik Hans Asmussen egyházi évről szóló könyve (1936)³², a másik pedig Gerhard Kunze, szintén az egyházi évről írt kis könyve (1937).³³

A Járosi kézjegyét őrző könyvek között ott találjuk a római katolikus liturgiai reformmozgalom neves teológusa, Romano Guardini írásait is. Két Guardini-kiadvány is ide sorolható, az egyik Guardini talán leghíresebb írása, a *Vom Geist der Liturgie*³⁴, a másik a *Liturgische Bildung*³⁵ című, a liturgikus neveléssel foglalkozó munkája. Mindkettőben kevés bejegyzés van, többnyire a jellegzetes Járosi-féle, vonalzóval vezetett ceruzás aláhúzások. A *Liturgische Bildung* című kötetben a legtöbb bejegyzés éppen a liturgia és szimbólum kapcsolatát taglaló

bekezdésnél található.³⁶ A liturgia és a szimbólum kapcsolatának kérdése azért is érdekelhette Járosit, mert a berneucheni mozgalom az ún. szimbolikus irányhoz tartozott.³⁷

Érdekes bejegyzés olvasható a Theodor Knolle és Wilhelm Stählin által szerkesztett, az egyházi évről szóló könyvében.³⁸ A könyvben nem található sok bejegyzés, csak néhány helyen aláhúzott részek és két rövidebb, valamint egy egész mondatos széljegyzet. A Rogate vasárnapjáról szóló bekezdésben Stählin azt taglalja, hogy amíg az előző (Kantate) vasárnap esetében nehezen található kapcsolat az óegyházi perikópák között, Rogate vasárnapjának témája és a napi evangélium közötti kapcsolat minden nehézség nélkül felimerhető (Jn 16, 23b-30). Azzal a szándékkal, hogy ezt a kapcsolatot még inkább kiemeljék, a berneucheni közösség egy összefoglaló ígét, a hét igéjét illesztett a perikópához. A részt Járosi a szokásos módon aláhúzta, széljegyzetbe pedig a következőket írta: „! A berneucheniek, akik nem tudtak mit kezdeni a többi vasárnap introitusának és perikópájának kapcsolatával, itt most ujjongva kiáltanak fel.”³⁹

Járosi Andor – a barát és testvér

■ A 20. század első felében a liturgiai reformmozgalmakat kísérve egymás után alakultak a protestáns lelki közösségek és testvérközösségek. Ma már nem ismeretlen az evangélikus életközösségek (Kommunität) létezése sem, olyan közösségek, melyeknek tagjai (férfiak, nők, családok) egy nagy családként a szerzetesi közösségek mintájára rendezték be közös életüket, melyben a spirituális naponkénti megélése az összekötő kapocs.⁴⁰ A testvérközösség ezzel szemben csak lelki közösség, tagjai (férfiak, nők) nem élnek együtt egy helyen, hanem a spirituális közösséget egymástól kisebb nagyobb földrajzi távolságokban élik meg. Járosi Andor közelébe került több ilyen lelki testvérközösségnek is. Jól ismerte a főként német anyanyelvűeket tömörítő Michaelsbruderschaft testvéreit, elveit és életvezetését. Másrészt ott lehetett az erdélyi református lelkészek körében alakult Vécsi Szövetség⁴¹ szolgálatának közvetlen közelében, melynek mintájára ő maga is alapított egy hasonló jellegű testvérközösséget, a Csernátfalusi Szövetséget.

Járosi Andor és a Michaelsbruderschaft testvérközösség közvetlen kapcsolataira még nincsenek adataink. De a közvetett kapcsolatnak számtalan nyomával találkozunk, ha figyelmesen vizsgáljuk Járosi liturgikai munkásságát, levelezését, különböző könyveinek bejegyzéseit, illetve egyéb korabeli iratokat. Járosinak a Michaelsbruderschaft közösséghez való kapcsolatának legbeszédesebb jele vitathatatlanul maga a megújított erdélyi evangélikus istentisztelet, melyet a Michaelsbruderschaft bölcsőjét jelentő berneucheni liturgia ihletett. Jelen dolgozat elején már felmerült a kérdés, hogy Járosi vajon miként szerezhette tudomást a berneucheni liturgiáról kialakulásának rögtön a kezdetén, és miként használhatta azt fel a kolozsvári gyülekezet istentiszteleti rendjének megújításához. Egyértelmű választ valószínűleg akkor kaphatnánk a fenti kérdésekre, ha több adatunk lenne Járosinak a marburgi tanulmányai során szerzett tapasztalatairól és kapcsolatairól.

Az mindenképpen érdekes, hogy Járosi éppen abban az időszakban tartózkodott Marburgban (1922–23), amikor a berneucheni közösség már ismert volt az egyetemen, hiszen már egy év eltelt az első, igen sikeres konferenciájuk óta, 1923-ban pedig Karl Bernhard Ritter már összeállította az első ágendáját.

A Michaelsbruderschaft testvéreivel való kapcsolatra vall Kiss Béla és Konrad Möckel, brassói szász evangélikus lelkész barátsága. Járosi elhurcolását követően Kiss Béla vette át a liturgia szerkesztésének vezetését, és 1949. augusztus 11-én Möckelt kérte fel az istentiszteleti élet megújulásáról szóló előadás megtartására a Csernátfaluban megrendezett lelkészkonferencián.⁴² Möckel tagja volt a Michaelsbruderschaft erdélyi konventjének, és 1958-ban többek között éppen a testvérközösségben folytatott, az akkori romániai vezetés számára titokzatos tevékenysége miatt, illetve komoly gyülekezetépítő, ifjúségnevelő munkája miatt indítottak ellene koncepciót, bebörtönözték, majd halálra ítélték.⁴³

Imre Lajos vallomásából tudjuk, hogy Járosi Andor nem vett részt tevékenyen az erdélyi református lelkészeknek a Michaelsbruderschaft közösséghez több tekintetben hasonló baráti szövetsége, a Vécsi Szövetség szolgálatában. Viszont szintén Imre Lajos vall arról is, hogy bár Járosi nem volt tagja a Szövetségnek, érdeklődött annak lényege és működése felől, és 25 éven keresztül, tehát 1923-tól, a Szövetség kezdeteitől fogva Járosi elhurcolásáig lehetőség szerint minden pénteken részt vett a baráti közösség Kolozsváron lakó tagjainak bibliaóráin „az ige tanulmányozására és együtt imádkozásra”.⁴⁴ Makkai Sándor kapcsolatot vélt felfedezni a Vécsi Szövetség által elindított református liturgiai reform és a Járosi által fémjelzett evangélikus liturgiai reform között, hiszen mindkettő az Ige-teológiában gyökerezett. A református lelkészekkel kialakult mély baráti kapcsolat és az imádság fontos szerepet játszott ebben a folyamatban, hiszen Járosi a közösségben szerzett lelki barátokkal „együtt imádkozta és élte át élete alapvető döntését, Megváltó Urának megtalálásában.”⁴⁵

Járosi számára igen fontos lehetett a Vécsi Szövetség révén szerzett baráti közösség. A Vécsi Szövetséghez fűződő viszonyára vonatkozóan rendelkezésünkre áll egy olyan adat, mely már továbbvezet minket egy hasonló baráti-testvérközösség megalapításához, melyet Járosi az evangélikus lelkésztársai és a liturgiareformban munkatársai körében szeretett volna elindítani. Kiss Bélához intézett egyik levelében ezt olvashatjuk: „Gyurka”⁴⁶ augusztusban megy le. Jó volna, ha egy délutánban megállapodnátok, melyiken rendszeresen kijárna hozzátok, ezt Nikodémusz⁴⁷ Bácsival ki lehetne csinálni. Tartanátok bibliaórát, imaórát, és beszélgetnétek. De erről is szóval. Kettőtök barátságából kellene kinőnie »a csernátfalusi szövetségnek« (vécsi szövetség). Erről sem kell beszélni, hanem megcsinálni...”⁴⁸ A levél adatai azért is különlegesek, mert a keltezés éppen a Michaelsbruderschaft megalakulásának évére utal. Több olyan adatot olvashatunk Kiss Béla és Járosi Andor levelezésében, mely mind arra utal, hogy a Csernátfalusi Szövetségnek elnevezett testvérközösség működött. Olykor új, már Járosiékkal együttműködő tagok bevonásáról leveleznek, máskor arra kéri Kiss Bélát, hogy figyeljen jobban oda egyik vagy másik „testvérrre”. Jelen dolgotat kereteibe nem fér bele ennek a lelkészi-testvéri szövetségnek az ismertetése. Tárnyunkat közelebből érinti azonban egy másik adat, mely ismét a Michaelsbruderschaft és a Vécsi Szövetség tapasztalatainak ismeretére és a liturgikus megújulást kísérő imádkozó magatartásra utal. Egy keltezés és hely megnevezése nélkül írt levélben a következőket olvashatjuk: „[...] Mátyás Béla⁴⁹ írt egy hosszú levelet. [...] Arra kért, hogy Fülöppel⁵⁰, hárman, vagy ha Gyurka belemegy, négyen tartsunk egyidőben egymásért imaórát. Én proponálom a szombat estét, amikor úgyis prédikációval, gyülekezettel, munkával van dolgunk. Ha jó az alkalom, írj Fülöpnek is, én is írok.”⁵¹ A levélben megbeszélte közös közbenjáró imádság gyakorlása jellemző a Vécsi Szövetség és a

Michaelsbruderschaft közösségének lelki életét is. A Vécsei Szövetség barátai péntek estéken imádkoztak egymásért,⁵² és ezekre az alkalmakra járt el Járosi a Szövetség kolozsvári tagjaival. A Michaelsbruderschaft közösségében pedig szerda estéken imádkoznak a testvérek egymásért.

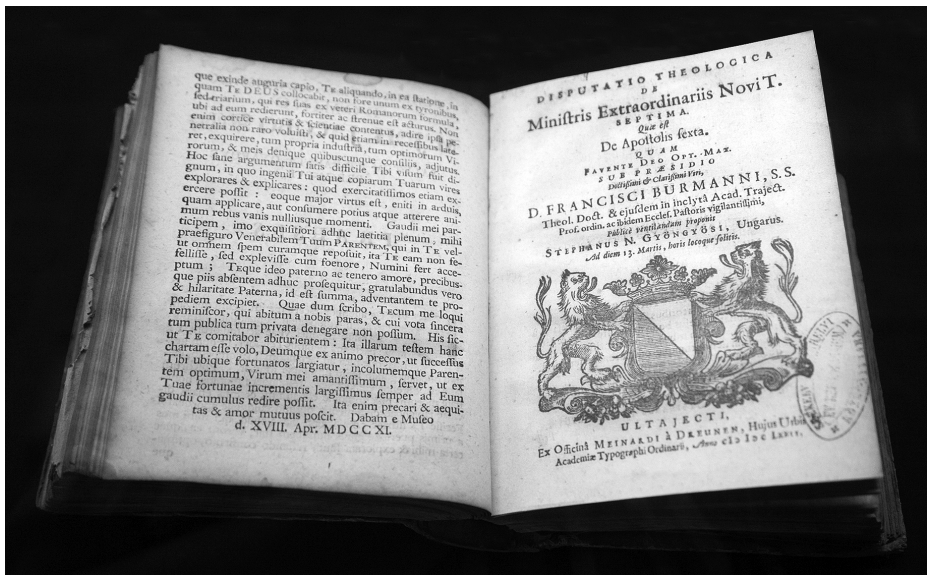
Járosi Andor liturgiai munkássága nem választható el az evangéliumi hívő ember mindennapi élettapasztalataitól, de a mély lelki kapcsolatoktól, baráti és testvérközösségek jellemformáló hatásától sem. Amint a fentiekben láhattuk Járosi teológiai látását is éppen úgy formálták a marburgi tanulmányai, későbbi olvasmányai és a különböző testvérközösségekkel ápolt lelki kapcsolatai. Mindennek beérett a gyümölcse, még akkor is, ha Járosi sajnos ezt már nem élhette meg. Elhurcolása után a „testvérei”, a Csernátfalusi Szövetség tagjai és más buzgó lelkészek evangelizációkon, előadások segítségével, de nem utolsósorban hiteles mindennapi étellel és istentiszteleti magatartással segítették a megújított liturgia bevezetését. Úgy nevelték imádkozásra az erdélyi magyar evangélikus gyülekezeteket, hogy a közösségnek ereje volt hivatalos nyomtatott agenda nélkül is, a liturgia további reformjának megakadályozása ellenére is élő hitben élni. Örök emlék ez Járosi Andor és reformátor lelkű munkatársai előtt.

■ JEGYZETEK

1. *A Román Népköztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház gyülekezeteinek istentiszteleti rendje.* 1951, h. n. *Evangélikus Énekeskönyv.* Kiadja a Román Népköztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház, Kvár, 1955.
2. *Ágenda. A Romániai Szocialista Köztársaságban lévő Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház lelkészei számára.* Kiadja a RSZK-ban lévő Zsinatpresbiteri Ág. Hitv. Evangélikus Egyház, Kolozsvár-Napoca 1981.
3. Kerékygártóné Bálint Imola Orsolya, evangélikus lelkész vezetéssel éppen abban az évben készítette elő, majd 2013-ban megvédte mesteri dolgozatát a Protestáns Teológiai Intézetben *Az 1948-as liturgikus istentiszteleti rend. Története, teológiai háttere és a bevezetés folyamata az erdélyi magyar evangélikus egyház gyakorlatában* címmel. A dolgozat előkészítésekor végzet kutatás alkalmával több liturgiatervezet került elő. Az írás hamarosan megjelenik nyomtatásban is.
4. Ludwig Heitmann-Karl Bernhard Ritter-Wilhelm Stählin (szerk.): *Der Deutsche Dom. Die Ordnung der deutschen Messe.* Zweite, neu bearbeitete Auflage, Johannes Stauda-Verlag, Kassel, é. n. [1937].
5. *Der Deutsche Dom. Liturgische Ordnung für Beichte und Feier des Hl. Abendmahls.* Tages- und Abendgebet. Hamburg, o. J. [1923]; Ernst Hofhansl: *Der eschatologische Ausblick im Eucharistiegebet der Kirche.* in: W. Pratscher/ G. Sauer (Hg.): *Die Kirche als historische und eschatologische Größe.* Festschrift für Kurt Niederwimmer zum 65. Geburtstag. Frankfurt/M. u.a. 1994. 269–281, itt 271; Herbert Goltzen: *Die eucharistische Feier.* Die Liturgie der evangelischen Messe und des Predigtgottesdienstes. Von Karl Bernhard Ritter. In: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 7. (1962) Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1963. 92–95, itt 92. (Michaelsbruderschaft mappában); Alexander Deeg nem említi ezt az első ágendát. Ld. Alexander Deeg, *Das äußere Wort und seine liturgische Gestalt: Überlegungen zu einer evangelischen Fundamentalliturgik,* Wandenhoec-Ruprecht, Göttingen 2012, 270.
6. *Das Berneuchener Buch. Vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation.* Hrsg. von der Berneuchener Konferenz. Hamburg, 1926. Második kiadása Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978. A kiadvány részletes ismertetését ld. Járosi Andor: *A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak.* Theologiai Tanulmányok 26. sz. Debrecen, 1933. 28–37; Walter Birnbaum: *Das Kultusproblem und die Liturgischen Bewegungen des 20. Jahrhunderts.* Band II. Die deutsche evangelische liturgische Bewegung. Katzmann-Verlag, Tübingen, 1970. 27–31.
7. *Das heilige Abendmahl.* (1926) Hofhansl 271.
8. A Marburgi Egyetem és a Michaelsbruderschaft kapcsolatáról vö. Uwe Kühneweg: *Evangélikus Michaelsbruderschaft* c. írását az egyetem honlapján: <http://universitaetskirche.de/evangelische-michaelsbruderschaft/> (Megnyitva 2017. július 10.)
9. A berneucheni mozgalom körül alakult közösségekről vö. Die Berneuchener Konferenz berneucheni mozgalom hivatalos honlapját: <http://www.klosterkirchberg.de/berneuchener-gemeinschaften/> (Megnyitva: 2017. július 29.). Továbbá vö. *Evangélikus Michaelsbruderschaft (EMB).* In: Ingrid Reimer: *Verbindliches Leben in Bruderschaften, Kommunitäten, Lebensgemeinschaften.* Mit einem einleitenden Beitrag von Helmut Claß und Selbstzeugnisse der Gemeinschaften. Quell Verlag, Stuttgart, 1986. 64–67.
10. *Die Ordnung der Messe. Ausgabe mit den musikalischen Formen des Ordinarius für Pfarrer, Chor und Gemeinde.* In: *Verbindung mit P. Karl Ferdinand Müller* herausgegeben von Dr. Karl Bernhard Ritter, Kirchenrat. Johannes Stauda-Verlag, Kassel, 1950.
11. A berneucheni javaslatok közül bekerül az általános lutheránus istentiszteleti gyakorlatba a berneucheni közösség által kidolgozott hét igéje és hét énekének javaslata.

12. Karl Bernhard Ritter: *Gebete für das Jahr der Kirche. Agende für alle Sonntage und Feiertage des Kirchenjahres*. Zweite, neubearbeitete Auflage, Johann Stauda-Verlag, Kassel, 1948.
13. William Nagel: *Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. Sammlung Göschen, Bd. 1202/1202a, de Gruyter, Berlin, 1962. 192.
14. Kiss Béla: *Az új erdélyi magyar evangélikus istentiszteleti rend megteremtése* (Járosi Andor liturgiai munkássága). In: *Járosi Andor emlékezete*. Szerk. Veóress Imre. A *Lelkipásztor* c. folyóirat különszáma. Bp., 1949. 481–486.
15. „Ezen liturgiai igazságok világos tudása mellett kénytelen Járosi Andor átvenni a ragyogó prédikációk hatása alatt esztétikai élménnyé dermedt istentiszteletű kolozsvári gyülekezetet. Azonnal meg kellett kezdenie reformmozgalmát, és ezt egyidejűleg végzi tudományos, felvilágosító és gyakorlati formában.”. Vö. Kiss Béla: i.m. 482.
16. Dr. Sulyok István: *Kronológia*. 1918. X. 31. – 1929. XII. 31. In: Dr. Sulyok István – Dr. Fritz László: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. I. Juventus Kiadás, Kvár, 1930. 247. Az erdélyi magyarság egyházszervezeteinek tíz éve. Uo. 68–71. itt 69.
17. Vö. Járosi Margit: *Járosi Andor portréja*. 1–15, itt 6. <http://www.evangelikus.hu/sites/default/files/J%C3%A1rosi%20Andor%20portr%C3%A9ja.pdf> (Megnyitva 2017. július 24.)
18. A rendtartást ismertető nyomtatott lap a Tiszai Egyházkerület vezetősége által 1943-ban a kolozsvári evangélikus gyülekezetben végzett kanonika vizitáció alkalmával készített jegyzőkönyvbe van beragasztva a jegyzőkönyv vonatkozó lapjai közé.
19. Frint Lajos szuperintendesnek az evangélikus teológiai hallgatókhoz intézett leveléhez vö. *61/1932, A zsinatpresbiteri evangélikus Szuperintendenstől*. Arad, 1932. február 2. A Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyházkerület Kerületi Levéltára, Kvár, 1932/4/26.
20. Járosi Andor: *A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak*. Különnyomat a Teológiai Szemle 1932. évi 2–6. számából. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1933. 27–36, a mozgalom és liturgiájának kritikája 49–51.
21. Vö. Járosi: i.m. 4.
22. Uo. 34.
23. Uo. 49.
24. Vö. Benczúr László: „Andor bácsi”. In: *Járosi Andor emlékezete*. 443–451, 448.
25. Vö. Gaal György: „Járosi Andor” szócikk. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1991. 490.
26. Vö. Benczúr 448.
27. Tavasz Sándor: *Járosi Andor tudományos élete és szolgálata*. In: *Járosi Andor emlékezete*. 460–461, itt 461.
28. „Jó lenne, ha meghozhatnád magadnak a Die evangelische Theologie sorozatból a Stefan Horst: Die systematische Theologie füzetet (Hallei árvaház-kiadó. 1927). Ez egy kis füzet, kb. 3 márkába kerül és Schleiermachers-től 1927-ig végigvezet a szisztematika teológián. Kitűnő összefoglalás, én a könyvtárat olvastam. Legközelebbi brassói alkalmat feltétlen keresd meg. Az összes mai szisztematikus problémánk (Otto, Barth stb.) benne van.” Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1930. július 21. Járosi Andor Kiss Bélához intézett leveleit 2004-ben lefényképeztem le az akkor Járosi Margit tulajdonát képező Járosi-hagyatékból. A leveleket azóta a magyarországi Evangélikus Országos Levéltárnak adományozták az örökösök. Jelen írásban a másolatok alapján idézem a leveleket azok keltezési adataival.
29. Török László, csernátfalusi evangélikus lelkész a Kiss Béla emlékére összeállított kötetben jegyzett le egy visszaemlékezést, melyben arról olvashatunk, hogy Gillich Fülöp bácsfalusi lelkész, a szász evangélikusok által szervezett lelkészi konferenciáról jövet Nagyszébenben német nyelvű teológiai könyveket vásárolt. A visszaemlékezés szerint Kiss Béla felvetette, hogy Kolozsvárra is el kell juttatni postával a könyvekből, amire Raduch György, a társaságban jelen lévő akkori barcaújfalusi evangélikus lelkész így válaszolt: „Nem szükséges... Holnapután Kolozsvárra utazom rokont látni, én majd elviszem az Andornak szánt példányokat s a teológiára is beadom Tavasz professzornak. Csak ír listát, majd elintézem.” Vö. Török László: *Hullócsillagok fényében*. In memoriam dr. Kiss Béla (1905–1951). In: Török László (szerk): Dr. Kiss Béla: *Hétfalusi arcok*. Csernátfalusi Evangélikus Egyházközség és Disz Típo Kft., Négyfalu, 2001. 125–126.
30. Járosi arról tudósítja Kiss Bélát, hogy Opfermann Ernő lefordította Paul Althaus úrvacsoráról szóló könyvét, és Járosi éppen ismertetőt készít róla. Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1937. február 18; Járosi arról ír, hogy le szeretné fordítani Rudolf Otto *Das Heilige* című munkáját Kiss Bélával és Szász Vilmosmal. Vö. Járosi Andor levele Kiss Bélához, 1933. június 19.
31. Az agenda jelenleg az Evangélikus Országos Levéltárban található a Járosi-anyag iratai között.
32. Hans Asmussen: *Das Kirchenjahr* Gottesdienstlehre. II. Chr. Kaiser Verlag, München, 1936. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
33. Gerhard Kunze: *Das Kirchenjahr als Lebensordnung*. Furche-Verlag, Berlin, 1937. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
34. Romano Guardini: *Vom Geist der Liturgie*. Ildefons Herwegen, Ecclesia orans. Zur Einführung in den Geist der Liturgie, erstes Bändchen, Achten bis zwölfte durchgesehene Auflage, Herder & Co, G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau, 1922. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
35. Romano Guardini: *Liturgische Bildung. Versuche*. Verlag Deutsches Quickbornhaus, Burg Rothenfels am Main, 1923. Járosi Andor saját példánya, magángyűjtemény.
36. „Menschliche“ Haltung ist also „symbolische“ Haltung. Vom Träger aus gesehen aktiv-symbolisch, offenbarend, mitteilend. Rezeptiv-symbolisch, verstehend und empfangend von Schauenden aus. Symbolschaffend und symbolschauend steht der Mensch in der Liturgie. Er betet und handelt mit Seele und Leib in einem. Mit dem beseelten Leib; mit der im Leib sich ausdrückenden Seele. Schon im „Wort“ geschieht das. Darin vollzieht sich die erste Verleiblichung des seelischen Inneren: Der Mensch spricht und hört. Es

- geschieht in jeder Gebärde und Haltung; Die Haltung ist entwickelte Verleiblichung des Seeleninneren; der Mensch drückt aus und versteht. Vö. R. Guardini. Uo. 23.
37. Vö. Járosi: i. m. 27–36.
38. Theodor Knolle – Wilhelm Stählin (Hrsg.): *Das Kirchenjahr. Eine Denkschrift über die Kirchliche Ordnung des Jahres*. Im Auftrag des Niedersächsischen Liturgischen Konferenz und des Berneuchener Kreises. Im Bärenreiter-Verlag zu Kassel, 1934.
39. Uo. 74.
40. A különböző evangélikus közösségekről vö. az EKD honlapját: https://www.ekd.de/kommunitaeten_1997_kloster9.html
41. A Vécsei Szövetségéről vö. dr. Nagy Géza: *Tizenöt év a Lelki Egyház szolgálatban*. In: Nagy Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kvár, 1937. 221–241; Fekete Károly: *A Vécsei Szövetség*. Lelkipásztorok barátsága az elidegenedés sodrásában. In: Fekete Károly: *Tudománnyal és a hit pajzsával*. Válogatott Makkai-tanulmányok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kvár, 2008, 22–30.
42. Vö. Kiss Béla: *Az augusztus 9–12-i nyári lelkeszi konferencia munkarendje*. (Tervezet) Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház Kerületi Levéltára, 1949/10/10. Mőckelt előadásaira emlékszik vissza Kovács László hosszúfalusi lelkipásztor is, vö. Kovács László: *Emlékek dr. Kiss Béla teol. tanárról, a Csernátfalusi Evangélikus Egyházközség 50 éve elhunyt lelkeszéről*. In: Török László: i. m. 156–171, itt 169.
43. Konrad Mőckel 1934-ben egy tetsvérközösséget alapított „Frecker Kreis” néven, mellyel az egyház megújítása volt a célja. A testvérközösség később beolvadt az Michaelsbruderschaft erdélyi konventjébe. Vö. Michael Kroner: *Pfarrer Konrad Mőckel – ein Leben für eine lebendige christlich-sächsische Gemeinschaft*. Siebenbürgische Zeitung. Zeitung der Gemeinschaften der Siebenbürger Sachsen 2011. november 28. <https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/11700-pfarrer-konrad-moeckel-ein-leben-fuer.html> (Megnyitva 2017. július 30.)
44. Imre Lajos: *Járosi Andor és a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás*. In: *Járosi Andor emlékére*. 466–469, itt 467.
45. Makkai Sándor: *Járosi Andor erdélyisége*. In: *Járosi Andor emlékére*. 462–463, itt 462.
46. Raduch György brassói evangélikus segédlelkész, majd barcaújfalusi lelkész.
47. Nikodémusz Károly, brassói evangélikus lelkész, író, szerkesztő. Vö. Szabó Sámuel: „Nikodémusz Károly” szócikk. In: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. IV Főszerk. Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Buk.–Kvár, 2002. 207.
48. Járosi Andor Kiss Bélához intézett levele, 1931. július 7.
49. Mátyás Béla pürkereci evangélikus lelkész.
50. Gillich Fülöp bácsfalusi evangélikus lelkész.
51. Járosi Andor levele Kiss Bélához, é.n., h.n.
52. Vö. *A Vécsei Szövetség határozatai*. In: Fekete Károly: i. m. 27. (lábjegyzet 4. pont).

LACKFI JÁNOS

Hivatali hajnal

Légy alkalmazott!

Az itt
mindig csak mirelit.
A széles üvegtáblákon át
lásd a való csillámporát.
Légkondigép.
Aki lép,
a padló szőnyegét
borzolja csak fel némiképp.
Emberlakta semmi. Itt-ott egy pár darab
színes nyuszifül öntapad,
megremegve iratok lapjain,
mint virág, érzelem a szabad
levegőn odakinn.

A távolban ordas lakótelep,
műfogsorként lebeg,
estefelé mint titkosírás,
pettyezik életek,
kigyúló ablakok
foghíjas üzenetei morzézna ott.

A munkás hazatér. Mi meg
maradunk itt, mint rabszolgasereg.
Mert leadás van, véres leadás,
véget nem ér a szittyó meg a sás.
Kókadozunk műfényben reszketeg,
tartásunk egyre púposabb,
a papírpiramis mind kilátástalanabb.

Már fölszáll az éj, mint a statisztikák
adatai, a táj mind mákosabb.

Máshol illata, párája van az éjszakának,
sűrűsödése, ereje,
itt csak pacemaker, melyből árad
a lüktető semmise,
hogya le ne álljon a munka műszive.
Mintha a gépi csend, a gépi lég, a gépi fény
lenne sivatag,

s mi benne tevekaraván, koravén,
roskatag.

Csengés emléke száll. Benn az agyokban
a karácsonynak emléke kattán,
mint ócska illúzió,
csirizes mákonyába ragadtan
elkalandozni jó.

Elmédbbe metsz a hivatali hajnal végre
mint ujja papír éle.

Pecsét helye a hold halála,
keresztet vethetsz a világra.

Mirelit űrben repülő prűszköl jeget,
mikró csönget. Képernyők nyöszörögnek.
Zizegnek odabenn a pixelek.

Az ilyen hivatali hajnalok miféle
kitörölt e-mailben rejlenek?

A neon kése agyat szeletel,
sápadt halotti lepel.
Az ablak tükrén
saját hullánk villan kísértetként.

Hivatali hajnal. Cigiszünetben
látni lenn kukázót és kukást,
váltja egyik a mást.
Hordják a kincset,
a lét-bilincset
semmi és dupla semmi közt.

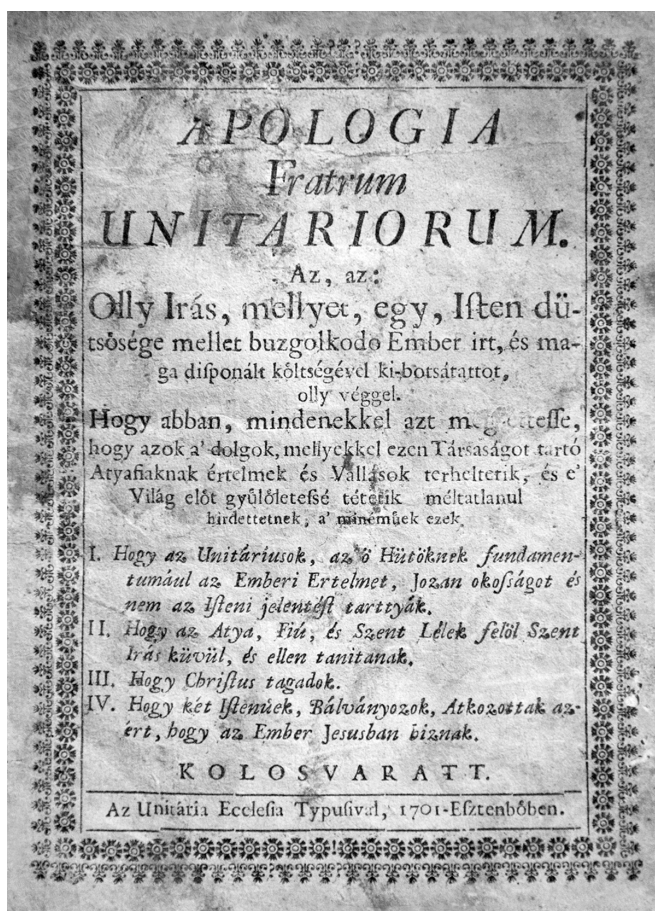
A parkolóház karosszériáin
és bármin, mint furcsa kármin,
csorog a hivatali hajnal.

A kávéd gőzölög,
ameddig hörpölsz.
A barna folyadék
szétfut benned, olvad a jég,
zsongó hivatali hajnal...

A városra lehel hűvösen,
párcsepp-bogyókkal üzen
mentolos hivatali hajnal.

Kis kertvárosi ház
 valahol, benn az élet tanyáz,
 suliba indulás,
 táskába uzsonna, tolltartó, annyi más,
 valószínűtlen, hogy ez
 mind hozzád tartozik, pedig a családod:
 e hiány jellemez.

Szemfehéreden vérégű fa,
 ágbogán szembogarad,
 odabenn lenne a világ helye,
 de fejed purhabbal fújták tele,
 nem birtoklod magad.

IN MEMORIAM KÁNTOR LAJOS

**Kántor Lajos
(1937–2017)**

■ 1937-ben született, szülővárosában, a kolozsvári Református Kollégiumban kezdte középiskolai tanulmányait, ennek utódjában, a 2. számú Fiúközépiskolában érettségizett 1954-ben. A Bolyai Tudományegyetemen szerzett magyar nyelv és irodalom szakos tanári diplomát, 1979-ben a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen doktorált. Kántor Lajos 1959-től a kolozsvári Korunk folyóirat irodalmi szerkesztője, 1963-tól a művészeti rovat vezetője is, valamint a Korunk Galéria irányítója. Az 1989-es fordulat után bekapcsolódott a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) munkájába, és a Korunk főszerkesztői teendőit látta el 2008-ig. 1993-ban megválasztották a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete (MÚRE) elnökévé, 2013-tól a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Haláláig a Kolozsvár Társaság elnöke volt. Kritikáit, irodalmi publicisztikáját az Utunk, az Igaz Szó, A Hét, a România Literară, a Gazeta Literară, valamint a Steaua közölte. Tanulmányai a Korunk, a Valóság, a Kortárs, az Új Írás, a Napjaink, a Tiszatáj, a Nagyvilág, az Élet és Irodalom, az Irodalomtörténeti Közlemények, az Irodalmi Szemle, a Híd, az Új Symposion folyóiratok hasábjain, valamint napilapokban jelentek meg. Csaknem hetven önálló, illetve általa szerkesztett kötete jelent meg. Kántor Lajos több díj birtokosa, egyebek mellett 1992-ben Joseph Pulitzer-emlékdíjjal, 1998-ban József Attila-díjjal, 1999-ben Pro Literatura díjjal, 2004-ben Széchenyi-díjjal, 2012-ben Látó-nívódíjjal, 2015-ben Magyar Örökség díjjal tüntették ki.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

... és az utolsó kapu

„A világ halad, legalábbis változik – de talán mégsem lesz kötelezővé a felejtés...”

KÁNTOR LAJOS

■ Ünnepre készültünk. Pezsgős koccintásra, jóleső izgalommal, úgy, comme il faut. Mert a *Korunk* szeret ünnepelni (általában is) – jeles alkalmakkor meg kiváltképp. A mostani pedig egyértelműen ilyennek számított. Születésnapra készültünk, kerek évfordulóra, a 80. megünneplésére.

A jókedv és a mosoly azonban fokozatosan az arcokra fagyott. Az első hír döbbenetét a hallgatás és a bizonytalanság órái követték, ám a bizonytalant rövid időn belül – most már sajnos mondhatjuk – a halálbizonyosság váltotta fel. „A halált nem lehet magyarázni, elmesélni” – írta egy helyütt Kántor Lajos. Valóban nem lehet. Most tehát magyarázat nélkül maradtunk itt – az ünnep gyászba fordult, a köszöntő helyét a megemlékező szöveg vette át, az ünneplőkből gyászközösség lett, amely szavakat keresgélve és értetlenül szembesült a legváratlanabbal.

Hiszen túl volt egy nehéz – ám sikeres – műtéten („nyertem tíz évet” – vidámkodott), felépülőben, tervekkel, tenniakarással. Talán túlságosan is sok tenniakarással, erejét már meghaladó feladatvállalásokkal.

Mint ahogyan tette ezt eddig is – mindahányszor a *Korunk*ról, Kolozsvárról, Erdélyről, a magyar irodalomról vagy akár a közéletéről volt szó. Mert mindezek hozzátartoztak az életéhez, vagy másképpen, ezek alkották az életét, ugyanúgy, ahogyan a kötetei, annak a folyóiratnak az évfolyamai, amelynek közel hatvan évig szerkesztője, a lap arculatának alakítója, majd két évtizedig főszerkesztője volt.

„K mint *Korunk* – k mint kötés”, írta 1990 decemberében. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán* a „kötés” címszó több jelentéssel szerepel. Egyebek közt mint fogadás-fogadalom, elköteleződés, szövetség, amit a kora újkori szövegek tanúsága szerint – a gesztus súlyát hangsúlyozandó – a felek gyakorta szükségének vélték megerősíteni. Kötést tettek, kötést szereztek. Lajos – többdimenziós emberként – élete során számtalan és sokféle kötést szerzett, és e kötéseknek/fogadalmaknak mindenkor maradéktalanul eleget tett.

Kolozsvári volt – és lokálpatrióta, a szó nemes értelmében. És meggyőződéssel, tántoríthatatlanul transzilván. S mint ilyen nemcsak szemlélte, de egyfajta kulturális mindeneként alakította is szülővárosa és Erdély művelődési örökségét. De elsősorban író volt és irodalomtörténész.

Arany János *Évnapra* című rövid versében eljátszadózott a „tizeseikkel”: „Nyolcvan év / ritka szép; / Hetven év / Jó, ha ép.” Kántor Lajos életkorát nemcsak nyolcvan éve tette „ritka széppé”, hanem már rég maradandónak tekinthető teljesítménye is, hiszen amit végzett, nem „beépült” az irodalomba, hanem annak több mint fél évszázada szerves része. Most már (szinte) teljesnek tekinthető életművel – hiszen a folyóirat alapításának 90. évfordulójára, tavaly megjelentetett kötetével, *A Korunk négy kapujával*, azzal a bizonyos „kulcskereséssel” – mint

mondta – törlesztette adósságát. Megírta a *Korunk*-történet folytatását is. És a másik nagy, sokat dédelgetett munka, a romániai magyar irodalom története – vagy lazábban, a „Kántor–Láng” – második részének végére is pont került. A kézirat már a kiadóban várja a megjelenést. Torzóban maradt viszont a *Fehér kakas, vörösbor* folytatása. A 2015-ben megkezdett *Kakas és keresztből* – önéletrajzi regénynek szánta – csupán néhány fejezetet adatott megírnia. Ám a kapuk itt is fel-feltűnnek, szerephez jutnak.

Kapuk – amelyek végigkísérték, mintegy keretül szolgáltak Kántor Lajos életének – mindig készségesen és befogadóan nyíltak meg előtte. A téridő-dimenziót az ő szempontjából, a mi szempontunkból most újra kell gondolni – elsősorban ezeknek az egymásutániságukban/egymásmellettiségükben felsorakozó kapuknak az okán. Kapu a Mikes Kelemen utcában, Szentkirályon – a szülőház és a malom kapui. És újra csak Kolozsváron az a bizonyos négy. A *Korunk* kapui. A legutóbbi, most éppen a Rákóczi úti szerkesztőségé. 2016. július közepén írta: „A színhely nem változott. A szereplők – főszereplők – nagy része igen. De Mátyás ott ül a lován, ránéz a Főtérre. [...] Kilencvenévesen, mármint a folyóirat korában osztózva, emlékezünk, változó helyszíneken [...]. Természetesen a Rákóczi úton mindenekelőtt. Orgonavirágzás után, kánikulában kiülünk a mai szerkesztőkkel, hűsölni az árnyas teraszon, koccintani az eltávozottak emlékére, köszönteni az élőket. A stúdiógalériánk előtti kert is szerephez jut, a kiállítótér alkalmi szoborparkkal bővült [...].

Rákóczit pedig, a Nagy Fejedelmet útjában elkíséri Mikes Kelemen. Nem éri zsi magát emigrációban. A szülőföldjén maradhatott.”

Lajos most egy olyan kapun lépett át, amely egy számunkra pillanatnyilag terra incognitára vezet. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy ott, az ismeretlenben is íróasztala mellett ül, a sokunk által oly jól ismert *Korunk*-karosszé- kében, szemüvegét néha a homlokára feltolva egy-egy mesterien elhelyezett magas labdán szórakozik, egy-egy bonmot-t dűnnyög – ír, szerkeszt, szervez, de legfőképpen figyel/figyelmez ránk, mindannyiunkra. És ez így is marad – mert igen, Lajos, igazad van, a felejtés nem kötelező.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Akinek eggyel több érzékszerve volt

■ Sokszor gondolkodom mostanában azon, mi az, amit meg lehet tanulni valakitől, és mi az, amit nem. Mi az, ami más körülmények között, más emberekkel, más eszközökkel is működik, mi az, ami általános és elvont tudás.

Kétségtelen, hogy azok, akik Kántor Lajos közelében lehettünk valamilyen módon, folyamatosan tanultunk tőle. Figyelhettük, hogyan lesz egy ötletéből folyóiratszám, könyv, rendezvény vagy akár intézmény. Legtöbbször nem érezte szükségét annak, hogy elmagyarázza, mit miért kellene éppen úgy csinálni, ahogy végül is alakította az ügyeket. De végig lehetett követni, ahogy a keze nyomán, telefonhívásai, utóbb már e-mailjei nyomán egyensúlyba kerülnek a dolgok.

Akikkel erről beszélgettünk is, szerkesztők és főszerkesztők virtuális klubjában, gyakran arra jutottunk persze, hogy ahhoz, hogy valami „átmenjen”, nem elég Kántor Lajos módszereit követni, hanem Kántor Lajossá kell válni. És itt egyáltalán nem arra gondolok, hogy Kántor Lajos *tekintélye* lett volna az, ami a megoldást jelenti; inkább a kitartása, szívóssága, macacssága. Mondhatnám azt is, hogy a hite.

Evilági dolgokra vonatkozott ugyan ez a hit, de olyasvalamikre, amikben érzékletessé tudnak válni az evilágból hiányzó tételek is: irodalomra, színházra, képzőművészetre, folyóiratszámokra. Kántor Lajos úgy tudta, hogy ezek fontosak. Meg volt győződve róla. Ez a meggyőződése, értékadata, hite segítette át intézményvezetőként kilátástalannak tűnő helyzeteken is.

Mint akinek van egy külön *Korunk*-érezékszerve, úgy tartotta számon, úgy követte mindazt, ami a folyóirattal és körülötte – a galériában, a könyvkiadóban, a rendezvényeken – történik. 1959 óta, több mint öt évtized során élesedhetett, finomodhatott benne ez az érzékszerv, többször találgatta viccesen, hogy az egyazon folyóiratnál eltöltött szerkesztőmaratoni távban vajon világcsúcstartó-e. Azonosult a *Korunkkal* anélkül, hogy azonos akart volna lenni vele. Pontosan tudta, hogy a szerkesztő mások által és másokkal együtt az, aki – és Kántor Lajos igazi, vérbeli szerkesztő volt, élete utolsó munkanapján is. Vezetése idején a *Korunk* a kiegyensúlyozottság, stabilitás, szintézisigény folyóirata volt, amelyben ugyanakkor megmutatkozhatott a szerkesztői és szerzői csapat sokszínűsége, kísérletező kedve is.

Összegző könyveken dolgozott egy ideje. Szubjektív *Korunk*-történetével (*A Korunk kapui*, *A Korunk négy kapuja*) nemrég, 2016-ban érkezett el a megírás jelenéig. Munkamódszere egyszerű volt: egyenként lapozta föl több évtized *Korunk*-lapszámait, és hozzátoldotta a lapszámok látható részéhez azt, ami nélküle láthatatlanul maradt volna, hiszen emlékeit, véleményét csatolta hozzá saját *Korunk*-időutazásához.

Összegző, regényszerű, gyakran párbeszédesebb formát öltő könyvek voltak a *Fehér kakas*, *vörösbőr*, illetve a *F-elszámolás* címűek is. Ezekben a személyesebb

emlékeknek, emberi kapcsolatoknak, meghatározó tapasztalatoknak jutott főszerep. Ha valaki Kántor Lajosra mint magánszemélyre kíváncsi, ezekből a volta-képp továbbra is szemérmes könyvekből tudhat meg legtöbbet róla.

Foglalkoztatta végül az az ugyancsak párbeszédés, hiszen társszerzős munka is, amelyet Láng Gusztávval kezdett el a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, és amelyik egyszerre jelentett kritikusi és irodalomtörténeti feladatot. A „Kántor–Láng”, vagyis a *Romániai magyar irodalom 1944–1970* egyik főtárgya volt a sok közül, ez kétségtelen. Ennek kiegészítésén, egyfajta naprakésszé tételén dolgozott utolsó heteiben is, fáradhatatlanul; a kézirat készen áll, és a második „Kántor–Láng”, ha összeolvassuk majd az elsővel, pontosan rajzolja ki a két szerző és barát érdeklődési körének erővonalait, a korábbi könyvnél sokkal tágasabban húzva meg a bebarangolt kulturális tér határait.

Utolsó aktív napján, a *Korunk* szerkesztőségében három dolgról beszélgettünk. Egyik a sport volt, ez mindig érdekelt. Akkor kezdődött a vizes vb Budapesten, a megnyitőünnepséget kommentálta a maga részletekre figyelő módján.

A másik a Láng Gusztávval írt, készülő könyv volt. Már a levonaton dolgozott, korrektúrázott, és persze szerzőtársát, kiadóját, szerkesztőjét biztatta, egyeztetette a teendőket, hogy minden időben elkészüljön.

A harmadik a *Túlélő képek* című, Kántor László képeiből készült könyv kapcsán tervezett találkozó volt. Kissé talán ebben a könyvben is a Kántor–Láng kibővülését látta, ezúttal generációk összjátékában, a számára fontos alkotók arcával, személyes szférájával kiegészült irodalomtörténetet. Számomra most már mindig jelentéssé marad, hogy a *Túlélő képek* foglalkoztatták ezen a napon. Egy reménytelennek tűnő korszak túléléséről is szól az a könyv természetesen, de valójában a létezés igazságáról.

Kedves Lajos, a képek, a szavak túlélnek bennünket, ebben egészen biztos lehetsz.

Elhangzott 2017. augusztus 17-én, Kántor Lajos temetésén.

CSEKE PÉTER

Az összmagyar szellemiség alakítója

■ 1. A *Korunk* irodalmi szerkesztője volt, amikor 1963 őszén – elsőéves egyetemi hallgatóként – megismerkedhettem vele. Huszonhét évi szerkesztőségi együttműködés után búcsúzom most tőle. Pedig arra készülődtünk – együtt és külön-külön is –, hogy felköszöntsük őt nyolcvanadik születésnapján. Amiképpen a hatvanadikon, a hetvenedikén és a hetvenötödiken is tettük. Utóbb épp az életvidám Mikó kertben. Ezután immár a Házsongárdiba kell kimennünk hozzá. A mi Panteonunkba.

Huszonkét évnyi falujáró újságírás állt mögöttem, amikor a *Korunk*hoz hívtak. Pályám egyik legszebb periódusát köszönhetem neki: amikor csak az volt a dolgom, hogy szociográfiai riportokat írjak. Amelyek aztán *Korfordulós újesztendő* címmel kötetben is megjelentek. Önmagában már ez is azt jelzi, hogy a személyes lét esetlegességein túlmenően általa még inkább a *közösségi lét* alakításának éltető közegébe kerültem.

Az 1968-at követő években *Korunk*-szerzőként is megtapasztalhattam ezt, amikor a diktatúra átmeneti lazulása idején Gáll Ernővel együtt sűrűn igényelte kézirataimat. Amit aztán a „hét szűk esztendő” követett, az elő- és az utócenzúra sűrű vegzálásaival, csengőfrássszal. De akkor a mélyben már Atlantisz is „harangozott”. Az 1937-es *Nem lehet*-vita újbóli „harangkongatásának” volt ez az ideje (lásd Kántor Lajos: *Költöző haza? In: Lehet — nem lehet? Kisebbségi létrértelmezések.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1995. 239—247.), illetve második számizdat lapunk, a *Kiáltó Szó* (1988–1989) múltat elemző és – diktatúra nélküli – jövőt vizionáló programja alapkövetételének. Amikor az egymást számon tartók naponként megkérdezték: „Készülsz-e a holnapra, barátom?” (lásd Balázs Sándor: *Volt egyszer egy számizdat.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005). Atlantisz harangszavát aztán a *Hívó Szó* követte a *Szabadság* 1989. december 24-i számában. Ezt megelőzően pedig a Mikes Kelemen utca 15. szám alatti Kántor-ház már az ’89–’90-es fordulat kolozsvári „főhadiszállásaként” működött. Régóta nem látott vagy csak hírből ismert erdélyi, bukaresti, magyarországi személyiségekkel ott találkozhattam újból, illetve először. Így például a „Romániából örökre kitiltott” Pomogáts Bélával, Csapody Miklóssal; ott kötöttem barátságot Entz Gézával, Jeszenszkyvel... Már ott és akkor elkezdődtek a szellemi önépítést és intézményfejlesztést szolgáló építkezések.

2. Minthogy évtizedekig napi munkakapcsolatban álltunk, majd a heti szerkesztőségi értekezletek alkalmait használtuk ki (napirend előtti vagy utáni) irodalom- és eszmetörténeti beszélgetésekre, e-mail levelezésünkben kevés nyomuk maradt a mindkettőnkét egyaránt foglalkoztató kérdéseknek. Jellemzősül az *Ötletek Korunk-ügyben* tárgyú levelem 2015. január 28-án kelt egymondatos válaszáat idézem: „Örülök az építkező gondolkodásnak.” Az aznapi szerkesztőségi értekezleten negyedik szórványszámunk (2015. 10.) előkészítéséről beszéltünk

(*Magyar szigetek és szórványok a Kárpát-medencében*), és én azzal fűztem tovább a délelőtti gondolatsort, hogy a négy szám alapján megszerkeszthetnénk egy Komp-Press-kötetet, aminek mind a szórványgondnokok, mind a Kőrösi Csoma Sándor- meg a Petőfi-ösztöndíjasok nagy hasznát vehetnék. Az építkező gondolkodásnak így szereztünk újabb híveket a Magyar Szórvány Napján Budapesten, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának szórványkonferenciáján Temesváron, az Amerikai Magyar Baráti Közösségben a Reménység Tavánál.

3. Az ezredforduló évében megjelent impozáns Kolozsvár-kötetnek (*Kulcsok Kolozsvárhoz*) ezt az alcímet adta Kántor Lajos: *A fel nem adható város*. Ebbe a stratégiai és a taktikai maximába sűrítette 1990 utáni jövőtervezését, intézményteremtő és -fenntartó tevékenységét. Ebben elsődleges szerepet szánt a *Korunk*nak mint szellemi véderődnek. Ezért sem változtatott címet 1989 végén a folyóirat. Még kéziratban olvashattam az új folyamat indító bevezetőjében: „Az átfestések és átkelesztések, no meg a kétségbevonhatatlanul tisztességes szándékú új életkezdések heteiben mi vállaljuk a ránk testált lapcímet, a megkerülhetetlen, ám tisztázandó múltat. Egyelőre zárójelben szólunk ugyan a távlatokról, s a kérdőjelet is szükségesnek véljük kitenni a szó után, de ezzel nem hitetlen voltunkat akarjuk jelezni, hanem az újabb (s akkor már bizonyára túl nem élhető) tévedések elkerüléséhez parancsolóan szükséges kételkedést, a szüntelen önellenőrzést és a kívülről érkező bírálat jogát.” (*Történelmi tévedések [Távlatok?]*)

A Kolozsvár-kötetből „nőtt ki” 2003-ban a Kolozsvár Társaság. Ennek megalakításáig olyan intézményvezetői tapasztalatok vezettek, mint a a Szabédi Napok rendszeresítése 1992-től, a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének újjászervezése 1993-ban. Ezzel párhuzamosan a *Korunk* műhelye is különböző sajtófórumoknak volt kezdeményezője: *Magopress, Sajtófókusz, Cumpăna, Render*.

Elsőként a *Korunk Évkönyvek* továbbéltetését bízta rám Kántor Lajos, majd a Komp-Press Kiadó beindítását, működtetését. A munkamegosztás azzal folytatódott, hogy miután 1993-ban újrászervezte a Magyar Újságírók Romániai Egyesületét (a MÜRE-t), az igazgatótanács megbízásából felkért: a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szervezzem meg az egyetemi szintű magyar újságíróképzést, ezt követően a magyar politológusképzést. A közigazgatási oktatás „kihelyezése” révén vált később egyetemi várossá Sepsiszentgyörgy és Szatmárnémeti. Az Anyanyelvi Konferencia társelnökeként a Sajtó- és Könyvkiadás Szaktestület vezetésére ajánlott Kántor Lajos. A nagyváradi Ady Endre Sajtóképzési Központ működésében viszont ő igényelte a segítségemet. Mára kiderült, hogy az általa javasolt/támogatott oktatási intézményteremtő kísérletek közül csak egy maradt életképes. De hát ez nem is olyan rossz arány, tekintve, hogy hány jobb sorsra érdemes vállalkozást vitt csődbe 1990 óta tájainkon az akarnokság és a szakmai hozzá nem értés.

4. Legutóbb július 5-i levelemre érkezett válasz tőle. Az érdekelt: mit tud Nyíró Gyula ideg- és elmeorvos professzorról, aki nemcsak Juhász Gyulát, hanem Reményiket és Jancsó Bélát is kezelte. Édesapja, akárcsak Nyíró, Désen született. Ő maga irodalomtörténészként sokat – és érdemben – foglalkozott Reményikkel. De hogy 1932–1933 fordulóján Nyíró állította talpra, erről nem volt értesülése. Mindenesetre örült, hogy felkeltettem érdeklődését, és arra kért, hogy kutatásaim eredményeiről számoljak majd be neki. Sajnos immár nem tehetek eleget kérésének.

A *Korunk négy kapuja* befejezése után a legtöbbet az *Új Kántor-Láng* (1918–2018) szerkesztésének módszertani kérdéseiről beszélgettünk. Amihez magam

azzal járultam hozzá, hogy felhívtam a figyelmét: Cseke Gábor magánszorgalom-ból újraserkesztette az 1967-es *Vitorla-ének* antológiát, vázolta a szerzők későbbi életútját, újabb – jellemző – művekkel gazdagította a leendő kiadványt. Amikor a kéziratot megkapta, nagyjából ő már készen volt a maga részével az *Új Kántor-Lángból*. Szakmai véleményével viszont megerősítette Cseke Gábor szerkesztői judiciumát.

5. Minthogy hatvanadik születésnapjára érkezett volt haza észak-amerikai újáról, másnap, augusztus 8-án köszöntöttük a Nagy-Szamos utcai szerkesztőségben. Ezt onnan tudom ilyen „naprakészen”, mert ott és akkor dedikálta nekem is azt a *Korunk*-kiadványt – Deák Ferencé és Heim Andrásé az érdem –, amellyel a hazatérőt megleptük. A történet előzménye egy „kegyes család” volt. Mielőtt Erzsikével átkelt volna az Óceánon, a Kriterionnál felkerestem Ferikót, és – bizonyára a *Tizenegyek* (1923) szerkesztésének sugallatára – azt kérdeztem tőle: megítélése szerint ki lehetne az a tizenegy képzőművész, akinek grafikáját Kántor Lajos szívesen látná ebben az általam tervezett születésnap kiadványban. Ferikó értette a kópéságot, magára vállalta a csínytevést. És Lajos kézírásával adta kezembe a tizenegy nevet. Innentől kezdve már könnyű dolgom volt. Már úgy értem, hogy az íróársak megszólítását illetően. (Ne hallgassam el: volt egy előzetes konzultációm Mészöly Miklóssal az 1997-es Ünnepi Könyvhéten.)

A *Kántor Lajos hatvanéves* című album mindössze 50 példányban az Anyanyelvi Konferencia támogatásával jelent meg a csíkszeredai Alutus Nyomdában. Az alcím helyén ez olvasható: *A Korunk szerkesztősége szeretettel köszönti hatvanadik születésnapján Kántor Lajost, akinek intézményfenntartó és kultúraépítő tevékenysége előtt ezzel az emlékalbummal tisztelgünk.* Autográf aláírással: Horváth Andor, Cseke Péter, Kovács Kiss Gyöngy, Sass Gyöngyi, Heim András, Lakó Boglár, Mezei Tibor, Balázs Juli, Kerekes György, Deák Attila. Józsa T. István, Selyem Zsuzsa. Az előzéklapon: Bálint Tibor, Csiki László, Egyed Péter, Ilia Mihály, Kányádi Sándor, Kovács András Ferenc, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mészöly Miklós, Pomogáts Béla, Visky András versei, vallomásai; Bardócz Lajos, Damó István, Deák Ferenc, Gergely István, Finta Edit, Jakobovits Miklós, Kusztos Endre, Márton Árpád, Simon Sándor, Sipos László, Tettamenti Béla grafikái.

Bálint Tibor a „ezerarcú ember” arcképét rajzolta kedvelt műfajának megfelelően „a köröm hátára”:

„Ezer arca, amelyet tevékenysége által felém mutat, egyetlen arccá ötvöződik össze az időben. Mert mi mindennel is foglalkozott az évtizedek során a művészet és a kultúra területén! Volt kiváló szerkesztő, aki munkahelyének szobáit, mint Kassák Lajos a legkülönbözőbb felfogásokhoz tartozó festők, grafikusok, szobrászok munkáinak a bemutatására is fölhasználta; volt író, irodalomtörténész és szociológus, dokumentumnok révén végigharcolta a százéves harcot *Az ember tragédiájáért*; utazott a gyökerek körül, hogy irodalmunkat elhelyezze a közép-kelet-európai irodalmi térségben; fiatal elbeszélőket, költőket istápoltt szellemileg, és adott nekik teret lapjában, mindig a szeretet, de a tárgyilagos megméretés alapján...”

Csiki László kifejtette: „Az erőt becsülöm benne mindenek előtt és felett. Erő kell a tudáshoz, a (mű)értéshez, reményvesztett vagy hagymázosan reménykedő korokban még a hétköznapi munkához is. Erő kell ahhoz, hogy ne csak túléljen az ember diktatúrát és zagyva szabadságot, hanem élje is az életét: teljesen, tehát soha nem kisebbségben. [...] Nem tudom, neveltetése, környezete, városa, az önfegyelme, a feladatvállalása adott-e erőt a célhoz, vagy a cél erősítette, amíg a

romániai magyar kultúra munkásából az összmagyar szellemiség alakítójává vált, szellemi erővé maga is.”

Esterházy Péter így ütötte le az alaphangot: „Hatvanévesen, még és már, nem érdemes hazudni. Ezért szeretjük ünnepelni őket. Vagy figyelmeztetnek, vagy példát adnak.”

Ilia Mihály vesébe látóan írta: „Kántor Lajosnak az irodalomtörténeti érzékenysége mellett az élő irodalomra is mindig volt szeme, figyelme, ideje. Őt nem zavarta az élő író, mint némely szakmabelit. Az irodalmi élet szervezőjének lenni írásban, szerkesztőségben, rendezvényeken időt rabló munka, kényelmet nélkülöző tevékenység, olyan közegben kell mozogni, ahol az érzékenység igen nagy, sebeket oszt és kap az ember.”

A *Kántor-Láng* ikertársa kifejtette: „Közös irodalomtörténetünk megírása úgy kezdődött, mint valami iskolai pensus: volt egy akadémiai megbízatás – természetesen Lajos szállította –, s egy határidő (természetesen én nem tartottam be). S voltak végeérhetetlen viták. Betegesen elfogult vagy, mondtam én; betegesen konzervatív vagy, mondta ő. Mikor végre elkészültünk, rájöttünk, hogy mindkettő kellett hozzá. Az elfogultság is, a konzervativizmus is. És persze a rivalizálás. Mert persze nemzedéktársak is voltunk, két fiatal kritikus, ki akkor kezdte a maga külön útját járni, s erre a közös »nemzedéki« feladatvégzésre közben talált rá. Fél szemünk mindig a másikon volt, mint hosszútávfutó a hajrá előtt; nemcsak együtt írtuk a könyvet, hanem egymásnak is.”

„Együtt formálódtál (edződtek) a *Korunkkal* – írta »nagy szeretettel, öreg-barátsággal« Mészöly. Milyen ihletett volt ez a cím-választás! Sorsvállalás és teljesítés. A szó igazi értelmében *Műhelyé* tudatok válni – minden irányban nyitott ajtókkal. [...] Munkásságotok szellemi-lelki történelmet írt, és mindvégig az egymás elfogadására, megértésére nevelt. Ritka madár. Védetté kellene nyilvánítani...”

6. Nyolcvanadik születésnapján Tibori Szabó Zoltán a „Kántor nélküli Kolozsvárt” vizionálva kimondja: e távozással keletkezett úr betölthetetlen. Magam sem látom ezt másképpen.

Bizonyára vissza kell térnünk a „tévedések elkerüléséhez parancsolóan szükséges kételkedés”-hez, a „szüntelen önellenőrzés”-hez és a „kívülről érkező bírálat” létjogához.

RIGÁN LÓRÁND

Mint hal a vízben vagy mint a zen mesterek

■ „Kell valamilyen szenvedély az élethez.” Néha, amikor (még) lelkesedem valamiért, vagy egyenesen és leplezetlenül *rajongok*, idézni szoktam ismerőseimnek Borges mondatát – esetenként a „különböen megette a fene” kiegészítéssel.

Hát ez a szenvedély az, ami Lajosban nagyon megvolt! A mondatot, a hozzáállás nevét csak később találtam, olvastam hozzá ehhez a nagyon személyes, ugyanakkor teljesen nyilvánvaló titokhoz, ami értelmesen éltetni tud egy embert annyi termékeny évtizeden át – miután őt már megismertem; és ekkor csaptam a homlokomra, hogy hát igen-igen, na, valószínűleg ez az!

Egy fikarcnyi kiábrándultság, egy csepp cinizmus és ecetes keserűség nélkül – amikor pedig annyi oka adódna az embernek ezekre is, már ha hagyná magát –, nyugalommal, derűvel, értő és kíváncsi tekintettel fordulni a dolgok felé. Ezt láttam, láthattam szemében szinte naponta, tizenhárom éven át, mialatt famulusa és kollégája, szerkesztőtársa lehettem.

Neki is köszönhetem, hogy húszas éveim első felében, újdonsült *Korunk*-szerkesztőként talán másodjára is benőtt a fejem lágya, hogy apránként újratanultam írni és olvasni mellette, meg hogy személyében konkrét példát láttam arra, milyen is az, ha egy ember, mint hal a vízben, a létező leggyönyörűbb közegben élhet boldogan és a lehető legnagyobb természetességgel, a lélegzetvétel ösztönösségével, a zen mesterek közvetlenségével nap mint nap: a művészetben, a kultúrában, az irodalomban...

Két lezáratlan, közös tervünk volt, csupáncsak rövid távon, az idei évre, egy közös lapszám meg egy könyvszerkesztés, és én épp aznapra terveztem, hogy beszéljek vele ezekről a tervekről is, amikor az agyvérzés érte. De hogy maradhat abba valami ennyire hirtelen? Egy ennyire tartalmas, tervekkel teli élet?!

Van egy elgondolás, ami szerint az emberi élet maga – lezárt, elvileg lezárható – műalkotás lehet, és ezért van, lehetséges olyan, hogy „időben érkező halál”, ami megpecsétel, és pontot tesz, meg lekerekít valamit.

Hát épp ez az, amiről itt *nincs* szó. Ahol valódi élet van, ott a tervek hálója is minden pillanatban kivétel a jövőre, és már maga az is elegendő idő az újrakezdésre, újjászületésre, ha az ember feláll az íróasztala mellől nyújtózni, hogy öt perc múlva ugyanott, de már máshogyan és máshonnan folytassa.

Ez a cselekvésre hangoltság, állandó újrakezdni és szüntelenül folytatni tudás olyasmi, aminek az élet titkához nagyon szoros köze van. Az eső után, ha a hálóját elmosta, a pók egy pillanatra se áll meg keseregni, siránkozni, hanem azonnal újat sző: ez a lételeme, az élete. Ilyen egyszerű közvetlenséggel létezett és alkotott a maga lételemében távozó barátom, a szerkesztő, író, olvasó, ötletelő és alkotó Kántor Lajos is.

Nagyon szerette, ha annyi minden fér bele egyetlenegy napjába, mint egy átlagos embernek legalább háromba, és élete minden napja, még a legutolsó is

szellemi munkával, akcióval csordultig teli nap volt. Mindig, mindenhol ott volt, testestül-lelkestül, egészen benne volt mindenben, ahol a dolgok éppen történtek. Szenvedély és kíváncsiság, szívós, rendíthetetlen érdeklődés éltette – hát mi lehet ennél szebb emberi sors? Ilyen egyszerű ez! (És ezt tőle tanultam.) Az ember reggel felkel, este lefekszik, és közte azt csinál, amit szeret.

Mindörökre büszke maradok arra, hogy munkatársaként tizenhárom éven át részem lehetett ebből a ragályos, közös, élet és szellem, művészet és kultúra szenvedélyből, ami a napnál világosabban sugárzott át mindannyiunkra, akik körülötte voltunk. „Jelen lenni, olvasni, írni – méltóbb program hetven-akárhány évesen is, mint irigykedni a fiatalokra, netán gyűlölködni, utálkozni, unatkozni, gyászba süppedni, várni a halált” – írta egyik utóbbi könyvében. Nemcsak valamilyen – hanem egészen páratlan szenvedély volt benne az élethez!

MARKÓ BÉLA

Vigyázni a közösre

Tisztelt gyászoló család!

Tisztelt gyászoló gyülekezet!

■ Egy képeslapot kaptam 1990. március 30-án Párizsból Kántor Lajostól, őrzöm ma is, a Diadalív van rajta, a hátlapján pedig a következő szöveg: „Elmaradt telefonbeszélgetésünket nem pótolja ez a képeslap – legfeljebb bizonyítja, amit egyébként nem kell: hogy állandóan hazagondoltam. A telefonhívások sem innen, sem még onnan nem sikerültek, éjszaka sem. Szeretném remélni, hogy Váradon jobb hangulatban találkozunk. Az érdeklődés itt is megvan most már, pozitív értelemben. Gyurkáékkal együtt öllelek, vigyázatok magatokra – s a közösre! Baráti üdvözléssel: Lajos.” Ennyi az üzenet, de ebben minden benne van. Néhány nappal előbb, a marosvásárhelyi véres pogromkísérlét idején mindketten Budapesten voltunk egy kudarcba fulladt román–magyar értelmiségi találkozón, ő onnan több írókollégával Párizsba utazott, én meg természetesen haza Marosvásárhelyre, de még azelőtt megtapasztalhattam szolidaritását és határozottságát, amikor az otthon történeteket elítélő sajtóközleményről vitáztunk a találkozó más magyar résztvevőivel.

Egyetlen üresjárat sincs azon a képeslapon, minden mondatot újabb mondatokkal kellene megmagyarázni, minden céljuk van a mondatoknak, információ van bennük, és vélemény az információról. Időudvara van a szövegnek, amelyet körbe kell járni, és néha meg kell állni. Lám, huszonhét év múltán akár testamentumnak is elegendő ennyi: „...vigyázatok magatokra – s a közösre!” Ilyen volt Kántor Lajos. Erdélyi értelmiségi, akinek nincsen külön élete és műve, csak életműve van, nem külön-külön, hanem együtt építi életét és művét, és csak azért kell vigyáznia magára, hogy a közösre is vigyázhasson. Kántor Lajos könyveinek címében vagy alcímében sokszor fordul elő az a szó, hogy Erdély, többek közt: *Téli beszélgetések Erdélyben*, *Erdélyi krónika* vagy *Erdélyi sorskerék*, végül aztán a talán ars poeticájának is tekinthető *Konglomerát*, ez a kiváló esszéregény, amelynek alcíme csak ennyi: *Erdély*. Telitalálat a metafora, hogy különféle kőzetekből egységbe szilárdult, már-már szétverhetetlenül sajátos régióban élünk, nyelvek, kultúrák, vallások sokféleségét préseli itt össze a titokzatos erdélyi ragasztóanyag, amelynek titkát Kántor Lajos mindvégig kutatta, és úgy vélem, nem is eredménytelenül. Máshonnan nézve talán szegénységi bizonyítványnak tűnik, hogy mifelénk az értelmiséginek, az íróknak is, mindenesnek kell lennie. Azt szoktuk mondani, hogy boldogabb vidékeken ez nem így van, ott az író élhet csakis az irodalomnak, a tanár csakis az iskolának, a hegedűs a hegedűjének, a színész a közönségnek, a pap Istennek vagy az egyházközségnek. Ennyi lenne a boldogság? De boldogtalan volt-e Kántor Lajos, aki nemcsak magára vigyázott, hanem a közösre is? Aki nemcsak romániai magyar irodalomtörténetet írt, hanem mert tiltakozni a Ceaușescu-rendszer önkénye ellen is, nemcsak a fiatal írónemzedékekre figyelt folyamatosan, nemcsak az irodalom jövőjére, hanem kolozsvári RMDSZ-alapító társaival együtt 1989. december 23-án megírták a *Hívó szót*? Aki nemcsak a Korunk új folyamát indította el főszerkesztőként 1989 után, és irányította hosszú ideig az erdélyi gondolat igényes, koncepciós fórumát, amely

hídként is működött román és magyar, erdélyi magyar és magyarországi magyar értelmiségiek között, hanem a magyar sajtó román nyelvű szemléjét, a *Magropresst* is létrehozta akkor, amikor erre éppen nagy szükség volt, de könyvkiadásra is vállalkozott? És még mennyi mindenbe belevágott! Az lenne a boldog, aki csakis szűken vett hivatásának élhet? Hát boldogtalan volt-e Kántor Lajos, aki fontosat alkotott irodalomtörténészként, kritikusként és esszéíróként, és közben úgymond közvetve vagy közvetlenül egyik társszerzője volt a romániai magyarság új politikai programjának? Nem tudhatom, hogyan érzett, mit gondolt a boldogságról, de egyvalamit biztos állíthatok: teljes életet élt az utolsó pillanatig. Annyira teljes volt ez az élet, hogy belefértünk nagyon sokan: figyelt ránk, számon tartott, bízhattunk benne, hogy van valaki, aki nem fordít hátat barátainak, nem fordít hátat városának, nem fordít hátat Erdélynek. Azért is fáj olyan nagyon most a hiánya. Már a halála óta eltelt néhány hét is bizonyította: nehéz lesz pótolni. Azt is mondhatnám, hogy lehetetlen. Bárhol lapozok bele sűrű szövésű szövegeibe, elárasztanak az adatok, sokszor a közös emlékek is. Rá kell jönnöm, hogy ennek a földnek a legfontosabb műfaja tényleg az emlékirat, akkor is, ha esszét vagy szépprózát művel valaki, mert nem tehetünk róla, máig a legnagyobb kihívás számunkra: megérteni Bethlen Gábor különös országának történelmét. Azt is észre kell vennünk, hogy miközben szervezett, szerkesztett, levelezett, telefonált, beleszólt, hozzászólt, bírált és javasolt, Kántor Lajos tulajdonképpen megírta a huszadik századi erdélyi szellem történetét. Sorsokra emlékezve írta meg: Szabédi László, Gaál Gábor, Szilágyi Domokos, Csiki László, Domokos Géza, Lászlóffy Aladár és mások sorsát tette mérlegre. Nehéz, szövevényes életpályák ezek, néha drámába, máskor tragédiába torkollnak, de olykor minden szempontból kiteljesednek. Mint egykor például a Kós Károly sorsa, és sorolhatnám még nagyjainkat, akik mind-mind a teljességre törekedtek, és így vagy úgy mindegyikük egyszemélyes intézménnyé vált egy idő után. Ilyen egyszemélyes intézmény volt Kántor Lajos is, mindig számítani lehetett rá, miközben maga is intézményeket vezetett, nemcsak a *Korunkat*, hanem egy időben a Kolozs megyei RMDSZ-t is, aztán a Magyar Újságírók Romániai Egyesületét. Immár őt is ott fogjuk emlegetni a példaadó elődök között, egy virtuális erdélyi Pantheonban, miközben fontos helye van természetesen a közös magyar Pantheonban is. Gyarapodtunk talán egy újabb példával, kerek egész az élet és a mű, de ez nem kárpótol minket azért, hogy veszítettünk egy barátot, meg nem írt könyveket, meg nem valószínűsített szerkesztői ötleteket, és hány meg hány kimondatlanul maradt véleményt napi politikai nyomorúságainkról határon innen és túl.

Személy szerint nem felejtetem, hogy az RMDSZ egyik alapítójaként hogyan támogatta ezt a szövetséget, hogyan állt ki mindig a józan párbeszéd, a megegyezés és a meg nem alkuvás politikája mellett, hogyan intette mérsékletre a hőzöngőket, vagy hogyan szólt rá a megalkuvókra. És hogyan haragudott ránk nyíltan, leplezetlenül, ha úgy érezte, rossz irányba haladunk.

Kedves Lajos, milyen nagy munkát végeztél el, és mégis mennyi elvégzetlen munka maradt ránk és az utánunk jövőkre. Korszerűtlen dolog ma ilyen pártosszal beszélni a feladatról, a felelősségről. De mit tehetnénk? Korszerűtlen erdélyi emberekként próbáljuk megszívlelni a te pátoszos, talán szintén korszerűtlen, mégis a jövőnek szóló üzenetedet: vigyázzunk a közösre! Megpróbálunk vigyázni most már helyetted is.

Nyugodj békében!

POMOGÁTS BÉLA

A barátság tovább él

■ Megrendített Kántor Lajos halála: régóta aggódtunk érte, hiszen súlyos betegség gyötörte, veszélyes szívműtéten esett át Budapesten. Midőn meglátogattam a budai szívkórházban, arcára mély árkokat vésett a szenvedés. Hosszú ideig mégis úgy tetszett, leküzdötte a súlyos betegséget, legalábbis eredményesen viaskodik vele. Szívműtete után ismét dolgozni kezdett, több alkalommal találkoztunk is. Utolsó alkalommal július 10-én töltöttek nálunk egy szép estét feleségével, Júliával, aki féltő gondoskodással óvta Lajost minden veszélytől. Akkor reménykedtem abban, hogy régi jó barátom előtt még termékeny esztendőök állnak, és barátságunk hosszú éveken át fog tartani. A barátság persze Lajos, számomra váratlan távozása után is megmarad – amíg csak élek.

Súlyos időkben ismerkedtünk meg, Erdélyben akkor kezdett tombolni a Ceaușescu-féle zsarnokság, valamikor a hatvanas évek második felében. Lajos akkor dolgozott a Láng Gusztávval együtt írott erdélyi magyar irodalomtörténetén, Gusztit már ismertem, egyike volt legkorábban megismert erdélyi barátainak. Magam nem sokkal korábban szabadultam a tököli internálótáborból, ahova ötvenhatos tevékenységem miatt kerültem. Ha jól emlékszem, az Országos Széchényi Könyvtárban ismerkedtünk össze, a már régebben eltávozott kiváló nemzetiség-történész barátom és korábbi irodalomtudományi intézetbeli főnököm, Kemény G. Gábor ismertetett meg egymással minket. Hamar szót értettünk, én akkor már túl voltam Kuncz Aladáról írott egyetemi záródolgozatomon, és Lajos is arra biztatott, hogy kibővítvé monográfiát csináljak belőle. Ez meg is történt, ennek a könyvemnek köszönhetem első (1969. januári) erdélyi utamat, már egy akadémiai ösztöndíjjal, az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként. Kuncz Aladáról írott monográfiám később a Kriterion Könyvkiadó gondozásában is a közösség elé került.

Emlékezetes téli utazás volt az első erdélyi látogatás, most nem kell feleleveníteni a részleteket, csak annyit, hogy Kolozsváron Kántor Lajos (és Erzsike) vett pártfogásába, az ő révükön ismerkedtem össze olyan erdélyi írókkal, mint Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Bálint Tibor és Páskándi Géza. Az irodalomtörténeti és irodalomkritikai „találkozásokból” tartós barátságok születtek, és ezeknek szervezője nem egy alkalommal Kántor Lajos volt, aki meggyőződéssel képviselte azt a régi (Kazinczy Ferenc, Arany János, Babits Mihály – és Kós Károly meg Kuncz Aladár által is képviselt) hagyományt, miszerint az irodalmi élet (és így az irodalom sorsa) nemcsak az irodalmi intézmények gondoskodására van bízva, hanem az irodalom munkásainak személyes kollegialitására, barátságára is. A magyar irodalom mindig is közösségi intézmény volt, ez a meggyőző és irányította Kántor Lajos munkásságát is.

Kántor Lajos személyisége ilyen módon az én életemben összekapcsolódott az erdélyi magyar irodalom iránt mindinkább megerősödő érdeklődéssel és elkötelezettséggel. Barátságunknak nemcsak személyes, később családi háttere és dimenziója volt, szerepet kapott ez a barátság irodalmi munkásságunk alakulásában, közelebből a magam nemzeti elkötelezettségében, amelynek tör-

ténetéhez szervesen hozzátartozott érdeklődésem nemcsak a magyarországi, hanem a kisebbségi, mindenekelőtt az erdélyi magyar irodalom iránt. Erdélyi tapasztalataim nem függetleníthetők a Kántor Lajossal kötött szellemi szövetség és baráti kapcsolat lelki történetétől. Számomra Erdély, az erdélyi magyarság, az erdélyi irodalom nem csupán természeti élményeket, történelmi nosztalgiákat és gazdag olvasmányokat, irodalmi kultúrát jelentett, hanem barátságokat is. Hogy csupán néhány nevet említsek, Szemlér Ferencsel, Sütő Andrással, Kányádi Sándorral, Páskándi Gézával, Szilágyi Istvánnal – és talán mindenekelőtt: Kántor Lajossal, akivel több mint fél évszázad tapasztalatai, munkálkodása, közösségi reményei és veszteségei kötöttek össze.

Jól tudom, Kántor Lajos távozása nemcsak az én személyes veszteségem (ám bár a búcsú nehéz óráiban ezt élem át igen fájdalmasan), hanem közösségi, mondhatnám így is: magyar nemzeti veszteség – gyász és fájdalom. Az erdélyi magyar kultúrának mindig voltak olyan tudós személyiségei, akik kivételes sokoldalúsággal és minden irányú figyelemmel mérték fel a hagyományokat és a kortársi szellemi életet: a „polihisztor”-képeség és feladatvállalás, miként ezt olyan tudós elmék öröksége tanúsítja, mint Apáczai Csere Jánosé, Brassai Sámuelé, Kós Károlyé vagy Benkő Samué, sohasem volt idegen az erdélyi magyar írástudók számára. Korunk erdélyi magyar irodalmának (kultúrájának) alig volt Kántor Lajoshoz mérhetően tevékeny és eredményes krónikása. Kitartó munkája során mindig össze tudta egyeztetni az egyetemes és a regionális kultúra nézőpontját: erdélyiként ítélte meg a nemzeti irodalmat, és a nemzeti irodalom rendjében helyezte el az Erdélyben született műveket.

A veszteség, amely Lajos távozásával nemzeti kultúránkat érte, egyelőre nehezen felmérhető. Nem kevés munkára: összefoglaló tanulmányokra, tudományos konferenciákra és persze folyamatos érdeklődésre, emlékidézésre lesz szükség ahhoz, hogy Kántor Lajos gazdag életműve továbbra is nemzeti kultúránk (és nemzeti összetartozásunk, a határokon átívelő nemzeti szolidaritásunk) biztató erőforrása maradjon. Ez már a mi feladatunk, a tovább élőké: halott barátainkat akkor őrizzük meg igazán, ha folytatjuk a munkát, amelyet abba kellett hagyniuk. Kántor Lajos emlékét és örökségét azoknak kell továbbvinniük, akik most ott állnak a sírhantja körül vagy itt, Magyarországon idézik fel emlékét, és nyilvánítják ki hűségüket Lajos öröksége iránt.

KELEMEN HUNOR

„Nem voltunk felkészülve a múlt időre”

■ Itt állunk Kántor Lajos gyászszertartásán, és nem akarjuk elhinni, hogy Lajosról, Kántorról múlt időben fogunk immár beszélni. Pedig tudjuk, hogy mindannyiunkra ez vár, a múlt idő.

De mégis! De mégse! Pont ő? Pont most? Amikor még tervei voltak, amikor még lett volna dolga! Amikor még szükségünk lett volna rá. Szükségünk mindig lett volna rá, akkor is, amikor ez nem látszott. Most nagyon látszik, és tudom, hogy az idő teltével egyre inkább fog látszani.

És tehetetlenek vagyunk. Az orvosok is tehetetlenek voltak. Amikor jön szembe a múlt idő, tehetetlenekké válunk.

Kántor Lajosról múlt időben beszélni lehetetlen feladatnak tűnik, hisz az élete alkotásról, szervezésről, intézmények alapításáról, állandó mozgásról szólt, a türelmes építkezésről, a jövőről, még akkor is, amikor a múltat faggatta, értelmezte, az összefüggéseket kereste.

Nem voltunk felkészülve a múlt időre. Mintha arra fel lehetne készülni. Nem álltunk készen, mert nyolcvanadik születésnapjára készültünk, ünnepelni, köszönteni akartuk őt. És ilyenkor, egy ekkora veszteség árnyékában látszik, hogy mennyire erőtlén az emberi terv és tervezés a Teremtő, a Természet az isteni akaratához képest.

Kántor Lajos kolozsvári volt. Sőt! Ha az elmúlt hat-hét évtized Kolozsvárját röviden le kellene írni, nagyon röviden, akkor nem hiányozhatna abból Kántor Lajos neve és munkássága. Kolozsvári volt ízig-vérig, de nem volt csak a kolozsváriaké.

A magyar irodalomé, a magyar kultúráé volt. Közép-európai kolozsvári magyar polgár volt tudásában, érényeiben és műveiben. Számos lenyűgöző tulajdonságáról barátai, tisztelői, életművének feldolgozói még sokat fognak beszélni.

Konok ember volt, kitartó, türelmes, és mindig a párbeszédet kereste. Hitt a szó, a megismerés erejében, közvetítő volt nemzedékek között, műfajok és művészeti ágak között, nemzetiségek és népek között, irányzatok és ideológiák között, s ezt mindig szerényen, sohasem tolatkodóan tette.

Közéleti szerepet vállalt, de nem kereste a hatalmat, intézményeket alapított és vezetett, de sohasem uralkodott felettük.

Kántor Lajos a legnagyobb természetességgel élte meg azt a transzilvanista értelmiségi szerepet, amelynek legnemesebb hagyományai beépültek minden porcikájába, és minden mozdulatában ott volt a szolgálat, az értékek szolgálata. A nyelv, az irodalom, a képzőművészet, a színház, a kultúra szolgálata.

1959-ben eljegyezte magát a Korunk folyóirattal, és a legzordabb körülmények között is hűséges maradt ehhez az intézményhez. Ez a fajta hűség Kántor másik olyan lenyűgöző tulajdonsága, ami kiemelte őt a kortársai közül.

Megújította a folyóiratot többször is, ragyogó intézménnyé tette nehéz pénzügyi körülmények között, hiteles lappá, ahol Lajos meggyőző erejének köszönhetően szívesen közöltek egymás mellett olyan szerzők is, akik egyébként talán egy kávényi időre sem jöttek volna össze.

Az 1973-ban általa indított Korunk Galéria 250 tárlatával több volt, mint a kortárs képzőművészeket jó szemmel válogató rendező, kiállító és kanonizáló hely.

Ez is egy markáns kántori intézmény volt, amely hiánypótló és hagyományteremtő funkciót is betöltött.

Könyvkiadás, több napi és hetilap körüli bábáskodás, a magyar újságírók romániai egyesületének vezetése, az Anyanyelvi Konferencia társelnöke és számos más közéleti szerepvállalása, beleértve a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megalapításában játszott szerepe, mind-mind azt bizonyítja, hogy Kántor Lajos a szó legszorosabb értelmében, és fáradságot nem ismerve vállalta a közösségi szolgálatot.

Nem hitt a csodában, de annál inkább a jól és idejében elvégzett munkában, a minőségben, az elvekhez és értékekhez való ragaszkodásban.

Alkotóként és intézményvezetőként mindig készen állt akár a legkínzóbb ön-reflexióra is.

Képes volt újra és újra elhelyezni magunkat a világban, megérteni és újraértelmezni a múltat és a jelen történéseit, keresni és kijelölni a magunk helyét az állandóan változó kontextusban, és ezzel a világhoz való viszonyulással alakítani magunkat, és reménye szerint kicsivel jobbra tenni szellemi környezetünket.

Érzékenyen reagált a társadalmi változások legkisebb jelére is, publicisztikai írásaiban pontosan megmutatva azokat a társadalmi-kulturális összefüggéseket, amelyek eligazították a sokszor tanácstalannak tűnő, de figyelő és értő olvasóit.

Akik most itt állunk, mindannyian személyes tisztelettel, szeretettel és nagy-rabecsüléssel kötődünk Kántor Lajoshoz.

Vannak emberek, akiknek jelenléte olyan súllyal bír, hogy elhiszük róluk: olyanok, mintha mindig is itt lettek volna közöttünk ebben a városban, ebben a mi közösségünkben. Annyira hozzátartoznak az életünkhöz, hogy fel sem merül bennünk, hogy egyszer csak nem lesznek. Hogy egyszer csak múlt időben kell beszélnünk róluk.

Talán ezért olyan nehéz elfogadni és elhinni, hogy ők egyszer, váratlanul, hirtelen előreszaladnak azon az úton, amelyen mindannyian követjük.

Lajos ilyen ember volt. A mi kulturális és társadalmi környezetünkben számos intézmény magán viseli Kántor Lajos keze nyomát, a szellemi életben pedig ott vannak az általa írt vagy gondozott könyvek.

Ma még képtelenek vagyunk elgondolni, hogy milyen lesz ez a világ, a mi világunk Lajos nélkül. De itt marad az, amit ő nyolcvan esztendő alatt hozzáadott a világhoz. És az nem kevés.

Ez az az örökség, amit fel kell térképezni, meg kell érteni, vigyázni kell rá, és továbbadni, mert ez nem a miénk, ezt csak kölcsön kaptuk.

Búcsúzzunk Lajostól, és vigasztaljuk egymást Senecával, aki azt mondja, hogy szembe kell tudnunk szállni a bánatunkkal, és adjunk hálát inkább a Teremtésnek, a Teremtőnek, hogy ismerhettük, hogy ilyen vagy olyan formában társai lehettünk, és gazdagított bennünket.

Kölcsön kaptuk őt a Teremtőtől, most vissza kell adnunk neki, mint ahogy bennünket is vissza fog venni, amikor eljön annak az ideje.

Kedves Lajos, pihenésed legyen könnyű, nyugodj békében!

Elhangzott 2017. augusztus 17-én, Kántor Lajos temetésén.

Tartás és ízlés

■ Élete összeforrott a *Korunkkal*, amely fiatalon szerkesztőinek sorába fogadta. Rövidesen a folyóirat frontembere lett, utóbb, még ereje teljében, főszerkesztője, s maradt végig, az utolsó percig, állandó szerzője és vigyázó szelleme.

Az irodalomkritikus kényes hivatást teljesít: méltat és elismer, rangsorol és díjaz, felemel és lefokoz. Ha még ráadásul egy fontos folyóirat irodalmi rovatvezetője is, akkor befolyása magán az irodalmi élet alakulásán is nyomot hagy. Megvolt benne a kellő tartás és ízlés, hogy évtizedeken át jól gyakorolja ezt a felelősségteljes szerepet.

Őt már szinte meg sem legyintette az előző évek sötét dogmatizmusa, ha nyelvi fordulataival még viaskodnia is kellett. Jó érzékkel egyből fölmérte, hogy az idő kereke a sokféle modernizmus irányába forog. Ez lett a jelszava a vele egyívásúak írói nemzedékének, amelynek tagjai bajtársi szövetségesre és tetre kész szervezőre találtak személyében.

Értett ahhoz, hogy összefogjon és összetartson elvek és értékek mentén, az írott szó mellett szüntelenül érvelt, vitázott, szervezkedett a szakmai élet fórumain is. A szabad véleményalkotás jogát soha nem áldozta fel semmiféle számító lecsatlakozás vagy politikai lövészárkok kedvéért.

Az irodalomkritika mellett rendszeresen művelte a színírálat műfaját is, méghozzá épp abban a periódusban, amikor az erdélyi magyar színjátszás megérdemelte a maximális figyelmet és a szakszerű méltatást. A *Korunk Galéria* gondolatával, amelynek folyamatos működtetése az ő érdeme, ismert művészek mellett pályakezdő alkotók sokaságának biztosított bemutatkozási lehetőséget.

Kezdeményezésére jött létre az új évezred elején a Kolozsvár Társaság azzal a céllal, hogy „szólítsuk meg a város jövőjét”. Ennek a legjobb értelemben vett lokálpatriotizmusnak azóta újabb hajtásai is lettek, de ez mit sem von le az évek során sikerrel végzett munkája érdemeiből.

Látszólag szerényebb, szűkebb hatósugarú cselekedete volt a Szabédi László emlékének szentelt évenkénti ülőszak megrendezése. Azért tartom mégis példaértékűnek, mert a jeles költő, a Bolyai Egyetem tragikus sorsú tanárának a kultusza több volt évről évre mint egyszerű tisztelgés. Azt fejezte ki, ami irodalomkritikusként és -történészként Kántor Lajos életének is summája, vagyis hogy minden eleven kultúra szakadatlan emlékezés-értelmezés.

CSAPODY MIKLÓS

A mennyei kapu

Búcsú Kántor Lajostól

■ A sokfelől egybegyűlt írók, művészek, irodalmárok, családja és barátai augusztus derekán vettek végső búcsút Kántor Lajostól, a modern magyar irodalom egyik legjobb ismerőjétől, az új *Korunk* régi szerkesztőjétől és a legújabb folyam egykori főszerkesztőjétől, akinek neve, amint egykor Jakabffyé a *Magyar Kisebbséggel*, Reményiké a *Pásztortűzzel*, egyet jelentett folyóiratával. Kolozsvár híres szülöttje az erdélyi magyar kultúra mindenre figyelő ösztönzője volt, nemzedékek támogatója, szemérmes, halk szavú barát, aki finom tapintattal, oly sokakkal tett jót. Saját Forrás-nemzedéke kritikusaként kezdte bő félszázados pályafutását, könyvein nemzedékek nőhettek volna fel, ha műveit (másokéval s azokéval együtt, akikről szólnak) nem látszana félretolni az „írastudatlan utókor”. Akadémikus lett, a Pulitzer-emlékdíjtól a József Attila-, Széchenyi-, Látó-, Hazám- és Magyar Örökség-díjig az elismerés számos jelével. Ő volt az egyik utolsó kolozsvári magyar polgár; a diktatúrában is meg tudta mutatni, mit jelent a szorgalmas, örömteli munka és a minőség szabad horizontja. A „soha fel nem adható város” fáradhatatlan szellemi mindeneként, transzilván patriótaként dolgozott városáért és egész Erdélyért. Intézmények sorát hozta létre s tartotta életben, az RMDSZ egyik alapítója volt. Sohasem sietett, mindenre ráért, amit értékesnek vélt, közben Erzsikével két fiút neveltek. Fogadta a vendégeket, akik folyton jöttek, szerkesztette-írta a *Korunkat*, színházba járt, kiállítást rendezett, úszott, teniszezett, figyelte a sporteredményeket. Azok között, akik folyton jöttek, egykor ott voltam én is; 1973 augusztusában a (Kántor szervezte) Korunk Galéria szombat déli kiállításáról hazafelé tartva Fülöp Antal Andor, Kolozsvár festője végül azt mondta a Király utcában: Kántorék estére várnak. Lajos dolgoz, művelt és jó magyar, sokat tanulsz majd tőle. Aznap este léptem át először Mikes Kelemen utcai házuk kapuját. Andorkának igaza volt. Aztán barátok lettünk. Hamarosan nemcsak Lajos, hanem Erzsike és a fiúk is tudták, hogy hajnali 4-kor nem a tejes, nem is a szeku nyomja a csengőt; a Balt Orient Expressz után néhány órát szenderegtem Nagy Albert legszebb kakasa alatt. Felfoghatatlan, hogy mikor olvasott, mikor „fedezett fel” újabb és újabb festőket, miközben szervezett, előadott, utazott, mikor írta több mint félszáz saját, szerkesztette mások másik félszáz könyvét. Kitartó és eltökélt szorgalma, látóköre messze fölébe emelte bensőséges kolozsvári univerzumának, hiszen nemcsak az erdélyit és az „anyaországit” – az egész magyar kultúrát otthonosan ismerte, értette, élvezte, gyűjtötte: a nem könnyen lelkesedő filológusnak, az európai lokálpatriótának elragadtatott öröme telt benne. Nagypapja házában szecessziós kapuja mégsem valamilyen, az erdélyi magyar közösség létkérdéseire odafentről letekintő szellemtoronyba vezetett, hanem a műhelybe. Képeinek, könyvtárának erődtményébe, melyben százak-ezrek fordultak meg évtizedek alatt, s ahol mindig jelen volt a politika is. Nem azoknak a megsemmisítő politikájára, akik megfigyelték, lehallgatták, akadályozták, hanem annak a régi-új erdélyiségnek a minőségeszméje, amely Kós Károlyval kezdődött, és amelyik az erdélyi magyar identitás és a hagyomány érték-

alapja. Ritkán emlegette, de a róla szóló dossziékból az is kiderül, hogy miután nem ijedt meg, hanem bátor volt, tehát szerencsés is, a román állambiztonság a kolozsvári magyar értelmiség egyik „legveszélyesebb konspirátoraként” tartotta számon. Pedig csupán úgy élt, mintha örökké élne: akkor sem ijedt meg, amikor a szürke hályogtól kellett megszabadulnia, nemrég pedig, jól sikerült szívműtete után valósággal ragyogott: „Tíz év hosszabbítás!” Most pedig: „Elment.” Így szólt az utolsó SMS, amelyik még róla, de már nem tőle érkezett. Elment, mert amíg elkészült a második „Kántor–Lánggal”, a Gondviselő is elkészült vele, az emberrel. Aki oly sok minden ellenére boldog ember volt, mert az élete teljes lehetett: szerette szűkebb és tágabb családját, az utolsó pillanatig dolgozott, és a szülővárosából ment el. *A mennyi kapu* című könyvében a Mikes utcában képzeltbeli kerekasztalához hívta a magyar irodalom és az erdélyi félmúlt eleven emléké saját halottait. Az öregek, Kós és Móricz, Illyés, Szabédi és a többiek meg is egyeztek, hogy ha Erdély Szellemi Nagyfejedelemségének élére valakit megválaszthatnának, Bethlen Gábor zömök árnyát idéznék meg újra. Ez volt Kántor konfessziója. Amíg mindketten földi kapukat jártunk, írtunk egymásról, szerkesztettük egymás könyveit, most azonban egyoldalú a szó, mert búcsúszó. Amikor Kántor Lajostól búcsúzunk, tudjuk, hogyan élt, miért szerettük, mi mindent hagyott itt, miben kell követnünk, mit kell elvégeznünk. De tudnunk kell azt is: elmenniük mind az utolsók, akik nélkül külső-belső Kolozsvárunk, de az életünk sem lesz már olyan, mint volt. Az „Emlék-Kolozsvár, ott az égben” megint hatalmas, ott tán fölösleges, itt hiányzó erősítést kapott: a kapun átlépő az örökkévalóságot, mi az örökséget.

KARÁCSONYI ZSOLT

Kántor Lajos, ahogy ismertem

■ Kántor Lajost, miként a hatvanas évek elején indult nemzedéket, természetesen tankönyvből ismertem először, kritikusként, irodalomtörténészként, középiskolás éveim végén már a Kántor–Láng is járt a kezemben. Amikor 1995-ben először közöltem a *Korunk* hasábjain, nem is igazán tartottam fontosnak, hogy ő e nagy múltú lap akkori főszerkesztője. Számomra elsősorban az nyomott a latban, hogy Szilágyi Domokosról miként szól különböző Szilágyi-kötetek elő- és utószavaiban (a kilencvenes évek elején az erdélyi középiskolákban javában tombolt a Szilágyi Domokos-kultusz). Egyszóval elsősorban a fiatalon elhunyt Szilágyi Domokos kortársaként tekintettem rá.

Csak hogy kiderült, egy nagyon is élő szerkesztőt és főszerkesztőt tisztelhetek személyében, 1996-ban pedig tanárként is megismerhettem a nagyváradi Ady Endre Sajtókollégiumban, tanárom volt később is, a BBTE teatrológia szakos diákjainak tartott sajtótörténet órát, általában a *Korunk* Nagy-Szamos utcai szerkesztőségében, főszerkesztői szobájában, zsúfolt íróasztala mögött ülve...

Kíváncsi voltam, milyen az íróasztala annyi év után, a *Korunk* jelenlegi szerkesztőségében. Nem okozott meglepetést: pontosan ugyanolyan volt: könyvekkel, kéziratokkal borítva, szűkös munkafelülettel, kevés szabad térrel, valahol az íróasztal közepe táján.

Kántor Lajost, Kántor urat, mert így szólítottam, számomra legalábbis a változatlanúság jellemezte leginkább, és az, hogy dolgozik, megállás nélkül: elsősorban mások biztatása okán. A biztatás pedig így hangzott, kimondatlanul, de egyértelműen: bárki lehet jó. A hogyanról nem igazán szólt, de az, ahogyan a dolgról beszélt, mégis iránymutató tudott lenni.

Például: értett ahhoz, hogy a fiatal szerzőt kihívások elé állítsa: írjon verset megrendelésre húszévesen, vagy prózaibb szöveget arról, mit jelent neki Kolozsvár, Hamlet... Ahhoz is értett, hogy a szűkös anyagi körülmények közepette éppen Kolozsváron átutazó ifjúnak honoráriumot osszon a szűkös keretektől a múlt század utolsó éveiben. Azokban az években, amikor honoráriumkeret nem is igazán létezett... Pontosan érzékelte tehát az ifjabbak elváráshorizontját, nemcsak esztétikai, de – lásd fenn – gazdasági téren is, ami együtt járt azzal, hogy a saját elváráshorizontját is pontosan jelezte. Jó tett helyébe jó szöveget alapon.

Elvárta, hogy az ifjabbak fejlődjenek, de a követendő út nyomvonaláról nem szólt. Arról sem, hogy eljön egy pillanat, amikor, legalábbis ebben a dimenzióban, teljes, egész életművel a háta mögött, de félbehagyja a munkát. A folyamatos jelenlétet. Nem hittem ezt Fodor Sándorról, Lászlóffy Aladárról, nem hittem volna Kántor Lajosról sem. Megtörtént mégis.

In memoriam Kántorék

■ Ma, 2017. július 22-én, egy órával később, hogy Lajos is elindult a minden élők útján – Kolozsvártól távol –, még nincsenek szavaim a búcsú megfogalmazására. Ám hirtelen belém nyilall: milyen jó, hogy 2014-ben, 77. születésnapja előtt és után, két mélyinterjút is készíthettem vele (*A föl nem adható város és folyóirat hűségese*. Székelyföld 2014. október és *Homályoszlátó*. Hítel 2015. július). Mert amikor még faggathattam első és utolsó főszerkesztőmet, és közölhettem meghitt beszélgetéseinket (a kilencvenes évek *Korunk*-sorozatára emlékeztetve), lényegében régi adósságomat törleszthettem. Hiszen az ő baráti felkérésének köszönhetően lehettem *Korunk*-szerkesztő (1990 áprilisa és 1992 szeptembere között). És politikusi, közéleti pályámat sem kezdhettem volna el az ő és hitvese, Erzsike biztatása és támogatása nélkül. És ebben a helyzetben ma sem vagyok az egyedüli!

Megrendültségemben és tartós Hölderlin-eufóriámban tehetek-e most mást, mint emlékükre újramagyarítani azt a négysoros verset (az öt tübingeni férfi világirodalomban páratlan barátságának lírai párlatát), melyet a nagy német költő, rászakadó súlyos bajában s gyógyíthatatlan sorsában, őt segítő, kitartó és gondozó barátainak fogalmazott és ajánlott köszönetképpen? S akiket e földi életben – egy kivételével – ő mégis mind túlélte?!

AN ZIMMERN (ZIMMERÉKNEK)

*Az életronalak úgy futnak szerteszt,
Akár az utak, s mint a hegyek homlokredői.
Mi itt vagyunk, de fenn egy isten betölti
A tért s időt harmóniával, igaz érdelemmel és megnyugvással!*

Ők már tudják, hogy így volt, így van és így lesz! Hogy az idő és tér csak kel-
lék a mindenség egyesítésében, s a múlt, jelen és jövő között nincsenek határok!
S emléküik máris áldott!

LÁTOGATÁS DON SALVADORNÁL

■ Régi leveleket forgatok, hatvan éve kapott leveleket. Találok köztük egyet hajdani jóbarátoimtól, dr. L. Andrástól (később politikai okokból elidegenedtünk egymástól), amiben megköszöni, hogy elküldtem neki Salvador de Madariaga *Elyziumi mezők* (Elysian Fields) c. angolul írt könyvét. Ez egy élénk, túlvilágon játszó dialógus volt, amit Don Salvador még 1937-ben rakott össze, aztán vagy húsz évre rá újra kiadta a londoni Allen&Unwin kiadó. A könyvben hat történelmi személyiség beszélget szellemesen a világ problémáiról: Stuart Mária, Voltaire, Washington, Goethe, Napóleon és Karl Marx. Közülük Goethe látszott a legbölcsebbnek, nekem is ő tűnt a legrokonszenvesebbnek, meglehet, ezért küldtem el a könyvecskét budapesti barátomnak.

Erről aztán eszembe jutott 1957-es látogatásom Madariagánál, ennél a rendkívül művelt és sokoldalú írónál és történésznél, aki Oxfordba érkezésünk idején már huszadik évét töltötte emigrációban. Alighanem írt egy cikket a magyar forradalomról, mindenesetre Arthur Koestler, Ignazio Silone és mások mellett az ő írásait is felfedeztem első oxfordi tanulóévemben. Don Salvador történelmi kutatásaiban szívesen foglalkozott nemzetkarakterológiával, rátapintva egy-egy nemzet „jellemére”, erős oldalaira és gyengéire.

Madariagához Max Hayward, oxfordi tanár-barátunk vitt el bennünket Sándor András („András Sándor”) barátommal. A spanyol diplomata akkor Headingtonban, Oxford egyik külső kerületében, kertvárosában lakott. Érkezésünkkor szélesre tárta az ajtót, mosolyogva fogadott bennünket – fürge járású, köpcös, szemüveges, kopaszodó úrral találkoztunk, aki akkor már hetven körül járhatott, és ezekkel a szavakkal üdvözölt:

– Maga magyar, igaz? És ugye, költő?

Kicsit zavarba jöttem a kérdéstől. Valóban írtam verseket, meg is jelentek a magyar lapokban, első kötetemre már szerződésem is volt a Magvetővel, de gyors távozásom után a kiadó érthető okokból letett arról, hogy kiadja verseimet. De azért nem tudtam megállni, hogy vissza ne kérdezzek:

– Ezt honnan tetszett tudni?

Don Salvador huncut mosollyal közölte, hogy én vagyok a második magyar (férfi), akivel életében találkozott, és hát az első is költő volt. Megkérdeztem, hogy hívták.

– Babits Mihálynak.

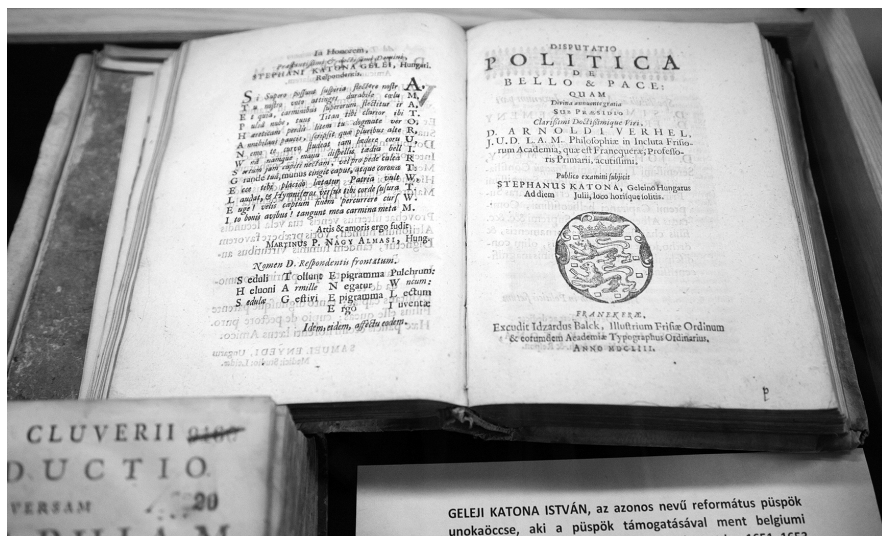
Mulattunk ezen Andrással, pár szóval elmondtuk Maxnak, ki volt Babits. Beljebb kerültünk, a házigazda helyel, teával és süteménnyel kínált. A teát nem ő, hanem egy hölgy hozta be, akiről csakhamar kiderült, hogy Madariaga titkárnője, és magyar. Akkor még nem jegyeztem meg a nevét, de most már tudom: Székely Emiliának hívták, és Don Salvador hosszú együttélés után csak 1970-ben vette feleségül. Vele nemigen beszélgettünk, diszkréten háttérbe húzódott, hagyta a férfiakat politizálni.

Mert amennyire emlékszem, Don Salvador főleg a magyar forradalomról kérdezett engem, inkább engem, az angolul beszélő magyart (András csak Oxfordban kezdett tanulni angolul), ahhoz fűzött találó megjegyzéseket. Jól beszélt angolul, enyhe „kontinentális” kiejtéssel (egyébként spanyol anyanyelve mellett franciául is folyékonyan beszélt és fogalmazott), s ami politikai véleményünket illeti, az is

általában megegyezett. Madariaga autentikus liberális gondolkodó volt, aki megértette, de elutasította a leninizmussal megfejtelt marxizmust és annak torzszülöttjét, a fasizmust-nácizmust is. Nekem akkor még bizonyos illúzióim voltak a demokratikus szocializmust illetően, de eszmei vitára nem került sor. Viszont egyvalamit azért elmulasztottam: elfelejtettem Don Salvadort kikérdezni az emigrációt illető tapasztalatairól. Igaz, ő a polgárháború elől emigrált, én meg a szovjet csapatok által megszállt Magyarországról jöttem el – merőben másfajta élményekkel és tapasztalatokkal.

Egy dologra viszont határozottan emlékszem: Lorca is szóba került. Az én nemzedékemnek Federico García Lorca, a költő és drámaíró neve összefonódott Radnóti Miklósséval, hiszen Radnóti szemében Lorca sorsa magát a huszadik századi költősorsot szimbolizálta – „költő voltál, megöltek ők” – ahol a névmás nemcsak azokra a francoista milicistákra utal, akik Lorcát egy Granada mellett úton többedmagával kivégezték, hanem minden totalitárius rendszer költőgyilkosaira. Lorcát emlegettem tehát, amitől Don Salvador szeme felcsillant, és távozásunk előtt megajándékozott egy kis nyomtatvánnyal, saját hosszú versével Lorcaról. Ezt az *Elégia García Lorca halálára* c. művet Madariaga még 1938-ban írta New Yorkban, s bár nem tudtam spanyolul, azért szótárral pár sorát sikeresen kiböngészttem: „Federico, / hang és ének, legenda és varázs” – foglalta össze Don Salvador azt, ami ebből a fiatalon meggyilkolt, mélyen spanyol, de ugyanakkor igazán modern költőből az utókornak fennmaradt. Így hát látogatásunk Headingtonban Babis nevével kezdődött, és Radnótin át García Lorca emlékével ért véget.

Gömöri György

GELEJI KATONA ISTVÁN, az azonos nevű református püspök unokaöccse, aki a püspök támogatásával ment belgiumi...

FENYŐ ERVIN

AMIT A GRÓF MESÉL A BAROKK KERETBŐL (I.)

■ Változnak az idők. Mit nem adtam volna Széchenyi István leveleinek magyar nyelvű gyűjteményéért a rendszerváltás előtti években! Csakhogy ezek csak keresves utánajárás után voltak fellelhetők a jelentősebb könyvtárakban, főleg háború előtti könyvritkaságokban. Megbízhatóságuk igencsak kétségesnek tűnt. Számos ellentmondást lehetett felfedezni a dátummeghatározásoktól a megjelent szövegekig. Látnom kellett az autográf kéziratokat. A levéltári munka sok mindennél kárpótolt. Megajándékozott a forráskutatás és a felfedezés boldogságával.

Ma nehezebb a helyzet.

A gróf iránt a rendszerváltás idején megnyilvánuló érdeklődés nélküli, nyitott érdeklődést elhamvasztotta az aktuálpolitikai igény, hogy személyéből eszményt faragjon, melyre önigazoló szándékkal bármikor hivatkozhat. A történész feladata ezzel ellentétes: talmi politikai érdekektől függetlenül tenni láthatóvá egy jelentős történelmi személyiség életútját.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Történettudományi Intézete kiadta Széchenyi István leveleinek válogatott *magyar nyelvű* gyűjteményét. Címe hívogató. Megszólít, és titkos közléseket ígér: „*Ezt köztünk! Isten áldja!*” Ezért meglepő, hogy az idézett két rövid mondatot hiába keressük a kötet leveleiben, bár kétségtelenül jellemzik a grófot. Mire gondolhattak a szerkesztők? A kötetet egy kutatói grémium készítette. Tagjai Kovács Henriett, Körmendy Kinga, Mázi Béla és Oplátka András, munkájukat Fónagy Zoltán lektorálta. A vállalkozás kivételes példája történelemmel foglalkozó kutatók együttműködésének. Sem azok neve nincs feltüntetve, akik a korábbi kiadások félreolvasásait korrigálták, sem azoké, akik az eddig ki nem adott leveleket leírták, sőt azoké sincs, akik az idegen nyelvű szövegeket fordították. Az olvasó kénytelen mindezt az imént felsorolt személyek közös munkájának tekinteni. Nyilván ez eldöntött szándék. Imponáló. Azt a benyomást kelti, hogy a közreműködőknek *Széchenyi* a fontos, munkatársként szolgálják. És ha van talán több is, mint sejtésem arról, mi szolgálhatott alapul e példátlan önzetlenséggel megvalósított közös munkának, a könyv készítőinek döntését tiszteletben tartva hadd maradjak hallgató társ e szövetségben. A gróf döblingi íróasztalán volt egy rézkeretbe foglalt kicsinyke festmény Kőrösi Csoma Sándor calcuttai síremlékéről. Széchenyi Béla hozta apjának Londonból, talán a tragikus sorsú festőművésztől, Schöffl Ágostontól kapta. Mindez lábjegyzetben olvasható a kötet 498. oldalán. Az ovális keretben vésett szöveg. Egyik mondata így szól: „Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagai, egy árva fiún, és legyetek hű magyarok tettel nem pusztá szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással! Széchenyi István.” Lehet, hogy az érintettek nemcsak olvasták, meg is értették e szöveg üzenetét?

Két tanulmány vezet fel a levélszövegeket. Oplátka András *Miért készült e könyv?* címmel foglalja össze Széchenyi István leveleinek eddig megjelent gyűjteményeit, tájékoztat, mire vállalkoztak a szerkesztők. A levelek közzétételét egybehangolt elvek, a problémák együttes megvitatása alakíthatták, beleértve a fordítások és a jegyzetek jóváhagyását is. Széchenyi leveleinek az életművön átíve-

lő magyar nyelvű válogatása eddig még nem volt. Legtöbbször németül írt, de esetként angolul, franciául, latinul és persze magyarul. A korábban megjelent levelezési gyűjtemények, ha sokszor pontatlanul is, de igyekeztek a leveleket eredeti nyelven publikálni. Könyvtári elérhetőségük ma igen esetleges. „Elfogadhatatlannak tűnt – írja Oplátka András –, hogy tanárok és diákok, egyetemi hallgatók, utóbbiak között különösen a történészek, és mindazok, akiket érdekel a múlt és a nagy államférfi személye s műve, ne érhessek el Széchenyi leveleit magyar nyelven.” Ez teljesült most. Új fordításban olvashatók Széchenyi németül írt levelei. Ez nagy nyereség. Ahol idegen nyelvű szöveg váltakozik magyarral, szögletes zárójelben ott a magyar fordítás. Minden idegen nyelvű szöveg új fordításban olvasható, azok is, melyek korábban más fordítók munkája révén jelentek. Ez kiérlelt elképzelést tanúsít. Évek munkája lehet a háttérben, sok idő, türelem. A kiadvány másik bevezetőjét Mázi Béla írta. Rendszerezi a kéziratok lelőhelyét, tájékoztat a szöveggondozás és jegyzetelés szempontjairól, a kötet szerkezetéről. A munka az eredeti kéziratok újbóli olvasata alapján készült. Csak így lehetett kiszűrni a múltból örökölt olvasási hibákat. A jegyzetekről Mázi Béla így ír: „... igyekeztünk annyi információt közölni, hogy az olvasó lexikonok, szakkönyvek állandó használata nélkül is élvezettel, mintegy levélregényként is forgassa a kötetet, részese lehessen Széchenyi életútjának magánéletében, közéleti, politikai tevékenységében.” A kiadvány közzétett levelei tehát – ökonomikus, szikár válogatás – erre vállalkoznak.

A levél különösen fontos műfaj a 19. században. A század első évtizedeiben az újságot pótolja. Ezt igazolja Kazinczy Ferenc (1759–1831) kortörténeti szempontból nélkülözhetetlen leveleinek 1900 és 1910 között kiadott 21 kötete, mely később újabb két kötettel gazdagodott. Kazinczy tudta, hogy leveleit másolják. Barátai – közeliak és távoliak – egymás számára másolták és terjesztették őket. Ezek irodalmi levelek. Széchenyi levelei mások. Magas színvonalon megfogalmazott magánlevelek. 260 került a válogatásba. A válogatók tekintetbe vették a leveles- és másolati könyveket is, amikben számos elveszett vagy lappangó levél szövege maradt fenn, mellőzésük a kiadvány és a Széchenyi-kutatás vesztesége lett volna. A levelek lelőhelyéről a kötet minden esetben tudományos pontossággal tájékoztat. 260 levél... Elég? Miért nem több? És miért nem más 260? Bizonytalán összeállítható lett volna más gyűjtemény is, ám a kritikai hozzáállás ez esetben felesleges, kárák csomót kereső okoskodás. Fogadjuk el, amit a válogatás nyújt, amit a levelek üzennek. Sokat üzennek – nagy örömünkre! Széchenyi életének, kételyeinek, féltelmeinek, mély lelki válságainak, vállalkozásainak, politikai és agitatori tevékenységének hiteles dokumentumai. A gróf személyisége magával ragadó. Sokszínű, folyton változó, nemegyszer talányos, kérdésekre ösztönző. Nagy kihívás az olvasó számára, hogy temérdek benyomása alapján megérezze és visszakeresse a személyt, aki e leveleket írta. Láthatóbból és láthatatlanból.

A könyvet jó kézbe venni. Igényes kivitelű, nagy odafigyeléssel készült. A bordó alapú címlapon barokk keretben Széchenyi István portréja, melyet 1836-ban készített Moritz Daffinger. A címlap érzékelteti a Széchenyi iránti megkülönböztetett tiszteletet, de értelmezhető úgy is, hogy akiről a portré készült, leveleiben maga mondja el történetét. Mintha minden, amiről bizalmasan tájékoztat, „egészen köztünk” maradna. A könyvet különlegesen szép A/4-es papírra nyomtatták. A levelek tördelése szellős. Sokszor fél oldalak maradnak üresen, ha lapközépen véget ér egy-egy levél. És új oldalon kezdődik a következő. Ez ünnepélyességet sugall, megnyugtat, segít figyelni. A levelek az 520. oldalon zárulnak. A további 64 oldalon Széchenyi István életrajzi adatai után a rövidítések feloldása, kép- és irodalomjegyzék, a kötetben érintett személyek adatait dokumentáló névjegyzék és névmutató következik. A könyv utolsó egységében a gróf életét dokumentáló 17 színes kép. Legtöbbjük kevésbé ismert.

A levelek íve

■ A kötet leveleit keretbe foglaló első (1809. április 11.) és utolsó (1860. március 4.) megkülönböztetett figyelmet érdemel. Az első: üde zenekari nyitány. Szeretnivaló, derűs, világos: „...egyedül a tudat maradjon meg nekem, hogy mindig becsületesen és derekasan cselekedtem. Tisztelni és követni akarom, amire szüleim tanítottak. Erényes cselekvés, ez legyen jelképem [eszményképem]. Miután sok esztendő múltán Isten segedelmével bejártam a világot, végül Istennél a célban jó szüleimmal ismét találkozom, ha majd mindannyian egymásra találunk, akkor – ha a szellem nehéz földi leplét levetettük – átszellemülten, üdvözülten, gyönyörűséges boldogságban fogjuk Őt örökké megasztalni és dicsőíteni. [...] Mi szépen megmaradunk az egyenes úton, az az országút a legjobb, melyet oly sok keresztény járt már.” Tele hálával, optimizmussal, elszántsággal, sugárzó tisztasággal. „Egy porosz tiszt mondta rólam Bécsben: »Ennyi jóindulat, ennyi pajkosság: egy fiatal oroszlán ez, melyet az ember selyempórázon vezethet!«¹ – írja naplója 1814. november 21-i bejegyzésében. Sorai közt öröm és büszkeség. Így indul útnak.

A 260. levél más. Zenei nyelven: egy magányos, tépelődő, megsebzett ember meg-megszakadó fuvolaszólója. Sötét tónusú moll dallam, drámai megszakításokkal, elhallgatásokkal és ismételt újrakezdésekkel. Magát faggatja-kínozza. Mintha azon töprengene: hol hibázott, s hibázott-e egyáltalán; tett-e valamit az egyetemes igazság és az ország ellen, amelyben él. 1860. március 4-én a döblingi elmegyógyintézet magánlakosztályán Széchenyi többet tud önmagáról és helyzetéről, mint az elkövetkező évszázadok valamennyi kutatója... Zaklatott, elege van. Pokolian igénybe vették a rohanó évtizedek. Idegvégződéseit mintha védettség nélkül irritálná a képzelet megannyi rémképe. Sorai közt kimondatlanul is ott bujkál az öngyilkosság gondolata.

Ezt az ívet rajzolja fel tehát könyvünk. A recenziens lehetőségei korlátozottak. Nem vállalkozhat teljes életrajzi portréra, ha meg is kísérti ez. Mindenesetre a gyűjtemény óriási kérdéseket vetett fel számomra, melyek alapvetően módosították a gróf élettörténetének megítélését.

Előljáró közbevetés – utólag

■ Mielőtt az olvasó belemerülne e dolgozat olvasásába, és utólag számonkérne tőlem valamit, szeretném tájékoztatni, mire vállalkoztam. Amikor ez az írás elkészült, egy barátomnak küldtem el, aki színházi dramaturg. Ezt követően a kötet szerkesztői közül ketten olvasták. Egyikük felhívta figyelmemet egy fordítási hibára, amelyet ugyan nem én követtem el, de idéztem, valamint arra, hogy nem vettem észre a kötet egyik nagy újdonságát: a 233. levél jelentős lábjegyzeti megfjtését. Megköszöntem, és megköszönöm itt is Oplatka András két észrevételét. Nem szeretném ezektől megfosztani az olvasót: beépítettem őket ebbe az írásba. Ugyanakkor e két tény szembesített valamivel, amiről nem tudtam: a megjelent kötetről akartam recenziót írni, de nem jutott eszembe a német szövegek összevetése a magyar fordítással, hiszen nem tudok anyanyelvi szinten németül. És még egy hiányosságomat be kell vallanom: nem vagyok oly mélységesen jártas a gróf teljes – régi és új kiadásokban fellelhető – levelezésében, hogy képes lennék minden esetben felismerni e kötet újdonságait. Egy nagyobb életrajzi fázis leveleit, igaz, jól ismerem, de be kell látom, hogy e teljes életművet felölelő kötetnek a megítéléséhez ez nem elegendő. Ami még ennél is kiáltóbb: mindez nem foglalkoztatott, kedvet sem szegte, szégyen, nem szégyen: eszembe se jutott. Két éven át. Akkor mi igen? Azt gondoltam: megkísérlem e 260 választott levél alapján megrajzolni a gróf életútjának teljes ívét. Nem akartam olyasmit számonkérni a kötet szerkesztőitől, ami nekik nem, csupán nekem fontos Széchenyi levelezéséből. Riasztott ez a hozzáállás. A gróf történetének közelébe csupán úgy juthattam, ha a levelek alapján, kérdéseim mentén kísérlem meg a magam számára megalkotni a gróf vál-

tozó alakját. Azt reméltem, hogy az így felvázolt életív kimondja majd azt is, hogy a kötet szerkesztői miért éppen ezt a 260 levelet válogatták e gyűjteménybe. Nem volt szándékom esszét írni – esszét írtam mégis. Ez jogában áll minden olvasónak, aki egy történelmi személyiség hiteles portréját dokumentumok alapján szeretné megalkotni – legalábbis a maga számára.

Széchenyi Ferenc gróf fia

■ Mít tanúsítanak az ifjú Széchenyi apjához írott levelei?

Széchenyi István nagyon jó fiú. „...igyekezni fogok jó szüleimnek mindig örömet szerezni, s amennyire erőm engedi, mindent megakadályozni, ami nekik bánatot okozhat: és egyedül az ő meglegedésük szabja meg saját boldogságom mértékét.” (1. levél) Ez a gyermeki fogadalom – a levélíró ekkor még nem tudja – nem is oly sokára viharos vágyba ütközik: az ifjú Széchenyi szerelemre lobbán sógornője, Caroline Meade iránt (1814), aki bátyja, Pál felesége. Caroline neve kétszer bukkan fel a gyűjteményben, akkor is futólag csupán, Széchenyi korai leveleiben. Először 1814. január 6-án, Mannheimból (7. levél) írja apjának: „Carolina [sic!]”, Fanny, Pál – mind írnak nekem, Istenem, mily hálás vagyok nekik. Mily kedvesek, mily jóságosak! De hol lelek időt arra, hogy ezt nekik megköszönjem? Én, ki oly bensőséges szeretettel csüngök mindannyiukon. *Szívből csókolatok mindenkit.*” Széchenyi katona. Épp túl az 1813. októberi futárszolgálaton... Caroline-ról legfeljebb álmodozhatott, ha felmerül benne ilyesmi egyáltalán. Másodszor a 16. levélben említi Caroline nevét. Liebenberg (Lunkányi) Jánoshoz írja Milánóból 1817. június 23-án: „Mihelyt Pál testvérem Füredről visszatér, vagy akár most rögtön megírhatja Caroline sógornőmnek, hogy megbízta, küldjön neki egy rövid emlékeztetőt, hogy tartsa be ígéretét, miszerint rövid látogatásra Cenkre jön. De aztán – mondom Önnek – testvéremet és sógornőmet jól fogadja, és velük jól bánjon!” Rendelkezik. Ügyel rá, hogy ne legyen ott, ahol Caroline. Volt már ilyenre példa. 1815 augusztusában,³ a veszélyes közelség ideje után, egy Cenk környékére tervezett közös vadászat kapcsán. Széchenyi házigazdaként mindent előkészített, hogy aztán időben eltűnjék sógornője közeléből.

Mi történt 1813 és 15 között? Bécsi kongresszus 1814 szeptemberétől 1815. július 9-ig – és egy egész életére kiható rövid kapcsolat Caroline Meade-del.

1814-ben júliusában kezd naplót írni. Mi indítja rá? Valamiféle izgalmi állapot. A napóleoni háború utáni idők felszabadító kötetlensége, szabad léhasága. Bécs. Szeptembertől kongresszusi forgatag, „történelmi szereplők” közelsége. Profán történeteket jegyez fel. Mulat rajtuk. Akár egy kamasz. Komolyan senkit nem vesz. Gátlástalan, sikerre törekvő, léha. Maga körül is csak ugyanezt látja: mindenki ugyanabban a mocsárban dagonyázik. Mintha a léhaságok leltárba vételével a sajátjait igyekezne szalonképessé fényezni. Caroline-ról is megemlékeznek e feljegyzések. Hogy milyen talpraesetten frivol választ ad az orosz cár vagy a porosz király kérdésére! Ő sem tudott volna cserfesebben megfelelni... Imponáló! Száguld. Közben három sötét tónusú bejegyzés. 1814. augusztus 9-én, élete „egyik legfurcsább napján”⁴ ezt írja: „Ez volt az első lépés a balsors felé, a bűnös szenvedély kezdete: kútfeje majdani kétségbeesésnek. – Egy csinos asszonnyal Cenkről Bécsbe utaztam.” Mintha a bejegyzés utólagos lenne... Október: „Ha magamat valamelyest át akarnám engedni a megbánásnak elmúlt életem miatt, akkor azzal kellene kezdenem, hogy főbe lövöm magam.”⁵ És a harmadik: „[1814.] November 3-án este 8 óraker olyasmi történt velem, aminek rám nézve mindenképp szomorú következménnyel kell járnia – de az is lehetséges, hogy csupán emiatt fogom egyszer főbe lőni magam.” Mint három felkiáltójel, olyanok ezek a megjegyzések. Közben bűnről, a bűnelkövető szándékosságáról és ürügyeiről töpreng... Mintha jobbik énjé lenne megszólítva, amiről eddig nem szívesen vett volna tudomást. Ha ennek oka a sógornőjéhez fűződő kapcsolat, akkor... vá-

lasztania kell: elfuthat előle – el is fogadhatja. Ez szembenézésre készíteti életvitelét addigi ürességével, változással és új, ismeretlen nagykorúsággal kecsegtet. E vívódásokkal egy időben olyan megjegyzés is felbukkan naplójában, mely gondolkodásának ritka érzékenységét és mélységét igazolja: „...az ember sohasem lehet *kiváló* a szakmájában, ha nem lesz művészetének hogy úgy mondjam másodszori megalkotója. [...] A dolgok okát neki magának kell felfedeznie, az igazságot a szívében hordoznia, s a valódiság forrását a maga mélyen szentséges érzületében kell keresnie. – És ezért nem vagyunk mi emberek olyanok, amilyeneknek lennünk kellene. A *szokás, az erkölcs, az életmód* kiszorítja belőlünk a természetet, az erőt, az erényt.”⁶

„Anyám könnyezve kérlelt, gondoljak mégis néhanapján az örök életre” – örökíti meg a napló Festetich Julianna 1814. november 21-i szavait. Ez az intelme döntő jelentőségű Széchenyi életében. Ő legalábbis annak tekinti. Mit mond? Profánra fordítva arra inti, hogy ne szersse el bátyja feleségét. Ez ellenkezik a katolikus erkölccsel, a házasság szentségével, hiszen a „házasságok az égben köttetnek”... És amit Isten egybeköt, ember nem bonthatja meg... Így van-e? Már-mint hogy Isten kötötte-e egybe Széchenyi Pál és Caroline Meade házasságát? Erre igazán csak ők tudnának válaszolni, mint ahogy válaszoltak is... Külső szemlélő számára a jelek – nem áltathatom magam, hogy e jeleket nem én látom és értelmezem – azt mutatják, hogy Pál nem sokat törődött feleségével, aki a vele kötött házassági kötelékből kivágyódott, és megszerette férje öccsét, aki maga sem volt közömbös iránta. Caroline Széchenyi István iránti vonzalma magasabb rendűnek tűnik, inkább „égi”, mint a törvényes férjével kötött, közjegyző hitelesítette házassági szerződés. Ami a fiatal Széchenyit illeti, ha valóban érintett, nem mindegy, miképp dönt. Ha bűnnek tekinti, ami „égi”, ami természetes; ha vállallhatatlannak, tiltottnak, ami nem az, ami eltüntethetetlen, bár száműzhető...? Hova is? A tudatalattiba. Ez történik. Széchenyi szülei értékrendjéhez igazítja magát. Ezt igazolják naplófeljegyzései, az élethosszig tartó önvád, melyet később sógornője tűnő alakja után tekintve mindenkor érez.

E döntésnek előzményei vannak.

Két testvér vonzódása ugyanahhoz az asszonyhoz nem ismeretlen Széchenyi István szülei számára. Ifjúságukat juttatja eszükbe. Festetich Julianna első férje ugyanis Széchenyi József volt, Széchenyi Ferenc bátyja, aki 1774-ben, 26 éves korában meghalt. Ismeretes a báty öccséhez írott levelének egy mondata, mely sejteti, hogy Ferenc gróf feltűnő rokonszenve Júlia grófnő iránt nem kerülte el figyelmét.⁷ Csak a később történetekből következtethetünk arra, hogy rokonszenveük kölcsönös lehetett, amit a törvényes férj előtt nem vállalhattak. Titokban tarthatták, vagy elfojtották, amit a báty érezhetett. 1774-ben, 26 éves korában bekövetkezett halála mindent megoldani látszott, vonzalmukat nem kellett rejteniük tovább. Igaz, *nem ők döntöttek!* Azaz, dehogynem ők! Merthogy úgy döntöttek: a „sors” intézte, a „gondviselő véletlen”, egy képzeletbeli Isten. A kiválasztottaké?...

Az özvegy és Ferenc gróf – a kétoldali családi kételyek, tiltások ellenére – a pápától kért házasságkötési engedélyt. Három év után, 1777-ben megkapták. Mikor 40 évvel később Széchenyi István és sógornője kölcsönös vonzalmának híre eljut szüleihez, ugyanazzal a helyzettel találják szembe magukat, melyet ifjúkorukból jól ismernek. Azt a döntést írják elő fiuk számára, melyet egykor a sors, hitük szerint a gondviselés vagy Isten, vagy ha tetszik, a véletlen egykor számukra is kötelezővé tett. Ahogy a korabeli arisztokrácia és a katolikus egyház kőkemény dogmái és könyörtelen elvárásai azt megkövetelték. Széchenyi ehhez igazodik. Részen szülei iránti tapintatból, a maga bizonytalanságából. Tisztázatlanságból. Nem akarja megzavarni szülei értékrendjét. Átvieszi következtetéseiket, és beleborzad a „bűnbe”, mellyel vádolják. Sok szóbeszéd, a „családi átokról” sugdosott legendák, miket gyerekként hallhatott testvéreitől, fokozhatják büntudatát. Szülei szemrehá-

nyásaitól tart. Nem elég felnőtt még szembenézni velük. (Ki tudja, meddig tart kamaszkorunk? Széchenyié mikor ér véget?)

Lelke mélyére ássa hát a Caroline iránti szenvedélyt. Először úgy tűnik, nem is esik nehezére. Kerüli őt. Ilyen egyszerű. Szinte csak játék! Nem veszi komolyan őt. Ahogy egyéb kalandjai esetében megszokta. Nagy árat fizet érte: élethosszig tartó önvádat. Így lenne akkor is, ha az ellenkezőjét választaná? A kérdés fiktív, a válasz ellenőrizhetetlen. Mégsem megkerülhető. Egész élete ad erre választ. Döntése jövátételten tévedésként kíséri végig életútját, és új és újabb öngazolásra indítja. Ha le mert volna számolni szülei naiv, zsarnoki „vallásosságával” – élete más irányt vehetett volna.⁸

Széchenyi sorsában ez az origo.

Minden innen veszi kezdetét. Véleményem szerint azért, mert *akarattal bele-szólt a szeretet természetes áramába*. Megszakította a tudatfelettiből áradó természetes szeretetet – és kényszerpályára utasította. Lelkifurdalás hívta elő – önbüntetés, majd később jóvátétel követte. Nem Caroline miatt érzett lelkifurdalást, szülei és bátyja, Pál vélt elvárásai miatt. Ha vállalja Caroline-t, ha szembefordul szü-leivel épp az „örök életre”, a maradóra hivatkozva – minden másképp alakul.

1813-ban, a napóleoni háborúk idején ez a döntés még előtte áll. Leginkább apjához ragaszkodik. 1813. november 6-án így tudósítja őt Frankfurtból (5. levél): „...az efféle háborúk túlságosan ostobán barbárok ahhoz, hogy e földön akár a leg-ádázabb ember tetszését is megnyerjék; az utazás Lipcséből ide förtelmes, mert legalább 15 000 hulla és 10 000 ló fekszik az utakon, úgyhogy nem lehet se lova-golni, se kocsizni anélkül, hogy ne kelljen holt emberi testeken átgázolni. Nincs az egész környéken olyan falu, mely ne égett volna le vagy melyet ne raboltak vol-na ki. Mindez tényleg oly borzasztó, hogy az ember el sem tudja képzelni.” A le-írás igazolja, hogy a háborúban elszenvedett tömeges halál már 1813-ban is elér-téktelenített egy-egy emberi életet. Mintha az első vagy a második világháború va-lamely frontjáról tudósítana. A személytelen öldöklés minden időben ugyanolyan barbár.

Egy magányos, éjszakai futárszolgálatról tájékoztatja apját 1814. február 10-én (8. levél). A pillanatnyi kilátástalanság, a gyors megoldásért sóvárgó vágy ekkor juttatja eszébe először a későbbi életútján nemegyszer felbukkanó vészterhes kijá-ratot: „agyon akartam magam lőni”. A Caroline-szerelem (1814. június–november) elől 1814. november 30-án éjjélkor⁹ menekül először Nápolyba, később Milánóba, Párizsba, Londonba... Angliai tartózkodása idején kezdi érdekelni a lóverseny, ló-tenyésztés, gépek, gázvilágítás, bár még alig tudja elképzelni, hogyan tudná mind-ezt Magyarországon meghonosítani. Évekig bolyong. Olvas. Ez idő alatt alapozza meg kivételes műveltségét. Végül a görög táj, Athén és az ősi kultúra nyugtatja meg. Innen írja apjának 1819. február 3-án (20. levél): „Itt boldog időt töltöttem, és rövid athéni tartózkodásomnak mindig életem boldog éveinek és korainak so-rában lesz helye.” Mire is gyógyír az athéni ég, az azürké tenger? Így ír apjának: „Egyetlen dolog létezik csak csupán ez az egy a világon, ami nyugodtabbá és bol-dogabbá tehetne, de talán már túl késő, hogy ezt megszerezsem. Mert a kezdet egészen elromlott, és újra belefogni immár lehetetlen. A Maguk szeretetére gondo-lok, jó Apám és kedves Anyám, nem játszottam-e ezt egészen el, megmaradhatok-e jóindulatukban, ha nem felejtik el egész életemet? S magam mily örömet nyújt-hatok a jövőben Maguknak elégedetlenül és életuntan? Egy megöszült ifjú jövőbe-li kilátásai ezek, aki *életét elrontotta* és művét már nem lehet kijavítani.” Széche-nyi alig dokumentálható regénye és szenvedése nem volt tehát titok szülei előtt. Hallgatása mögött mélységes dráma.

Ifjúkorára két haláleset tesz pecsétet: Caroline Meade-é és Széchenyi Ferencé. Mindkettő utóhatása meghatározó. Az első: élethosszig tartó büntudat (a megis-merés deficitje), mely még utolsó éveiben is kínozza, választásaira és háritásaira

egyaránt kihat. Kudarca ítélt házassági kísérletei¹⁰ (a személyek kiválasztása és az elutasítást követő öngyötres egyáltalán nem véletlen, vágyott vagy akart), sőt a Crescence-kapcsolat gyökerei is innen eredeztethetők. De a másik haláleset ugyanilyen ösztönző. Széchenyi modern ember: kétkedő, drámaian vergődő, nehezen utat találó, ám ha valamire rátalál, a szellemvilág¹¹ üres edénye, intuitív lángelme, gigantikus gondolatok közvetítője. „Érzem, hogy a szellemvilággal szoros kapcsolatban vagyok. Az ördög ez, vagy a jó szellemem, nem tudom. Ha az első – [– –], ha a második, akkor Magyarország nemzet lesz!” – írja naplójába 1826. február 19-én. A szöveg ismét tüzetes vizsgálódásra érdemes. Ugyan már egy későbbi életszakaszhoz tartozik, de megfogalmazódik benne a megjelölt ember dicsőségének reménye és a kétely, mert nem ismeri, nem tudja megnevezni a forrást, mely a lelkét megrohanó gazdaságot táplálja. Még nem kérdezett rá. Élete alapjában disszonáns. Magányosságra, társtalanságra ítélte önmagát; amit a nemzetnek áldozott élet egyenlít ki, hoz egyensúlyba – és egy mindenekfeletti nagy eszménnyel és feladattal vigasztalja. 1820. november 30-án Caroline Meade meghal, alig két héttel később, ugyanez év december 13-án Széchenyi Ferenc is halott. Az első haláleset Széchenyi számára a megnyílt pokol: maró büntudattal, kíméletlen önváddal, kegyetlen szenvedéssel; a második elérhető közelségbe hozza számára a vigasztalást: az önfeláldozó, jóvátételül szolgáló, mindent egy nagy ügynek alárendelő életeszményt, melytől mulasztásai, félelmei, személyes kudarcai, büntudata kiegyenlítődik és értelmet nyer. Ekkor merül fel benne először a híd megvalósításának gondolata. Érthetjük szimbolikusan is: teremteni – hiányból, szenvedésből; de érthetjük gyakorlatilag is: álljon Pest és Buda között állandó híd! Nem juthatott át a Duna egyik partjáról a másikra... Tél volt. Apját temették... Fogadalmom? Ha az, utólag az. Hogy az legyen, komolyan kellett vennie a híd-eszmét. Utat kellett találnia hozzá.

A felismert feladat

■ Egy 1820. augusztus 9-én írott levélben csendül fel először Széchenyi életének vezérmotívuma. Kötetünk 21. levelének címzettje Luisa Thürheim grófnő. „...a haza felette áll mindennek. Hosszú időre elfelejthetjük apánkat és anyánkat, rokonokat és barátokat, ha már nincsenek köztünk, és velük szemben, akkor is, ha még élnek, teljesen idegenné válhatunk – a haza azonban számunkra mindig szent és kedves marad, néki soha sem leszünk idegenek. [...] Képzeld csak el azon férfi örömet, aki egy nagy néphez tartozik, és mint annak buzgó szolgája és tagja, embertársait a boldogsághoz és a tökéletességhez közelebb vezeti. Bár ilyen pozíciót mindenütt, minden élethelyzetben, akár ha csak szűk körben is, el lehetne foglalni. Ám ami abban az országban élvezettel történne, azt vért izzadva kellene megtenni. Ért engem? Ah, ne beszéljünk erről, ez mit sem használ.” A közölt levelek közül ez a szöveg dokumentálja először, mi készül ebben az akkor 29 éves huszárkapitányban, aki a végső konklúzióba ekkor még beleborzad, el is hessegeti magát. A fordulatot a Wesselényi Miklóssal való találkozás (1821) idézi elő, amit később (1824) tovább ösztönöz a tizenkét évi plátói rajongás Zichy Károlyné Seilern Crescence iránt.

A gyűjtemény mértékkel ad nyomatékot e két kapcsolatnak, és jól teszi. Az első itt közölt Crescence-levél (42.) 1829-es, de a Wesselényihez írtak közül több nagyon fontos került a válogatásba. Mindenekelőtt az a kérdés: miért Wesselényi? Miért ő az, aki előhívja Széchenyiben a feladat elvállalását? A kötetben közölt első Wesselényihez írott levélben (23. levél) feltűnik, milyen őszintén vall kapcsolatuk kezdeteiről, arról, hogy mi ment végbe benne akkor, mit élt át. Aki érzelmi világában ilyen érzékeny megkülönböztetésekre képes, annak nem lehet könnyű élete. A levél előzménye zsidói találkozásuk 1821. augusztus 1-jén, melyről Széchenyi naplójában ez a bejegyzés áll: „Drágon át (Wesselényi István) Zsidóra. Wes-

selényi Miklós közelebbi megismerésével igen sokat nyertem. Vele örökké szoros és felbonthatatlan barátságban fogok élni, érzem ezt.”¹² Ez utóbbi mondat valamiféle misztikus megérzést sejtet, mely a gróf életét többé-kevésbé végigkíséri. Következmenyei nem mindig szerencsések...

A magyarországi gróf és az erdélyi báró elhatározzák: együtt utaznak Angliába. Ám Wesselényi megbetegszik... 1821. szeptember 15-én (23. levél) Széchenyi István így ír Wesselényi Miklósnak: „Ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a közös életünk és utazásaink megmásíthatatlanul állnak valamelyik csillagképben, akkor leveled nem kevésbé szomorított volna el. Így azonban, mivel úgyszólván török konoksággal hiszek bizonyos események egybeesésében, a körülmények harmóniájában, fogadnék, hogy Te már most, mikor e levelet kézhez veszed, meggyógyultál, vagy hamarosan, ha nem is lennél egészen gyógyult és egészséges, utazni mégis képes vagy.” Wesselényi betegsége talán ürügy, hogy időt nyerjen a döntéshez: vállalja-e a közös utazást és a hosszú együttlélet Széchenyivel, aki levele további részében is igen baráti, úgy hajol le Wesselényihez, mint báty a kisöccséhez. A folytatásban mintha tisztázni akarna valamit, vagy talán inkább mintha fel akarna oldani egy Wesselényiben érzékelt lelki csomót. Sok töprengés után szánhatta rá magát az itt következőkre:

„Az ember természetéhez tartozik, hogy a megtévesztés és az igazság, szenvedélytől vezérelve, általában egyformán erős benyomást tesz rá. Másokat gyakran megcsal, miközben saját magát csapja be, mivel lélekben meg van győződve, hogy őszintén cselekedett. Egyszóval, az emberek nem ismerik egymást, és a legkevésbé talán azok, akiket okosabbnak nevezünk. Jómagam életemben nem sokat mérlegeltem, hanem készségesen engedtem szívem vágynak, amiből jó és rossz következett. Nem változtam meg, s nem tagadom, hogy a könnyedségre több hajlamom van, mint az állhatatosságra. Ezt nem akarom, és nem is tudnám eltitkolni. Nyilván kitaláltad, és magadban gondolhattad is, hogy én, aki gyorsan fellelkesíthető vagyok, rögtön heves szenvedélyre gyúltam irányodban »barátaimtól messze, unatkozva, mások hiányában, akikkel beszélhetnék kevésbé mély témákról stb.« Majd éppoly volage [csapodár] leszek, mint facile [könnyelmű], és végül elhidegülök Tőled. Te sohasem hitted, hogy csalódhatsz bennem, ez meggyőződésem. De talán lelkedben kimondatlanul érezted, hogy én becsaphattam önmagamat.

Magam sem tudtam, hogy egy hamis vagy valódi éhség (ha ez a hasonlat nem egy emberevőre illene) hajtott Hozzád. *Hogy nem emberek hiánya* tett-e Téged számomra értékesebbé. Avagy végül nem hungarizmusomnak egy lángra lobbanó szikrája csábított el, hogy parlagon hagyott, vagy inkább szabad szívemet Neked ajándékozzam. Magammal szemben is bizalmatlan vagyok. *Te azonban barátom maradsz – rokonszenvből és meggyőződésből is.*”¹³ Széchenyi tudja, hogy a báró iránti lelkesedése fellobbanás, mely aktivizálja a lelke mélyén készülődő feladatot, ami végre oly sok hányódás után értelmet adhat az életnek. Magának is felteszi a kérdést: miért épp most? És miért pont Wesselényi? Óvatos. Őszinteség a fegyvere. Ám a barátság szent kötelék számára: vállalja, bármi történjék is a jövőben Wesselényivel, aki – már ekkor tudja! – merőben más természetű, mint ő. Levelének záró sorai a legbarátiabb, bármikor beváltható meghívást közvetítik Cenkre, ha a báró betegsége miatt mégse... Ám Wesselényi alig néhány nap múlva, 1821. szeptember 28-án felbukkan a Széchenyi-kastélyban. Egészségesen. Mégis.

Különböző irányból jönnek – és útjaik néhány év múlva más-más irányba ágaznak el. Kapcsolatuk mégis életre szól: tájékozási pontként szolgál majd egyiknek is, másiknak is. 1831-ig szoros kötelék tartja össze őket. Ez meghatározó időszak életükben.

Miért Wesselényi?

■ Mi vonzotta ezt a két, egymástól oly különböző embert egymáshoz? Wesselényinek egy 1835-ös naplójegyzetét idézem. Tizennégy évvel vagyunk első találkozásuk¹⁴ után. A feljegyzés jelzi: milyen irányba tért el a vele egy időben induló Széchenyitől. Látásmódja önleplező.

1835. március 3-án így idézi fel barátságuk első időszakát: „...[Széchenyi] már 32 eszt[endő]s korában kiemelkedett a csak verseny s csak rókavadászat szűk köréből, azt – tudom én – hogy az akkor hatalommal ébredő n[em]z[e]ti szellemnek s azon nemesebb szikrának kell tulajdonítani, mely keblében mindég csillámlott; de azt is hiszem, hogy abban nékem igen nagy részem volt. Midőn a sors minket egybe hozott (1820) volt-e még akkor neki hazánkról s nemzetiségünkről csak képzete is? Nem az volt-e vallomása, hogy »nekünk nincs hazánk« – – hogy »nem érdemli az, hogy érte valamit tegyünk« – – »hogy nem is lehet azért semmit is tenni«? Nem mondta s hitte-e, miszerint ő mint gazdag ember jót és hasznost teszen azáltal, hogy Bécsben költi el pénzét, mert – úgymond – azáltal a pénz keringésébe jön s az iparunkat segítetik? – Nem kellett-e gondosan kerülnöm hazáról s annak jussairól, törvényeinkről, sérelmeinkről stb. előtte sokat szóllani, ne-hogy pedantnak, zsíros magyarnak tartson, s hogy tőle szellemi elidegenedés be ne vágja utomat reá hatni? – – Minő önmegtagadással s vigyázattal kellett vele bánnom, hogy nem általam vezetve, hanem maga által képzelje magát az én elveimre s nézeteimre jutva lenni! Minő gyöngéden kellett keblében azon heverő hurokat felvonni s összvehangzásba hozni, melyek az én keblemben már gyermeki éveim óta hatalommal zengettek!”¹⁵ Wesselényi sértett. Érezte, hogy az ekkor már – 1835! – állami hivatalt betöltő Széchenyiben, aki 1833. július 2-től az *Al-Duna szabályozásának királyi biztosa*, egykor ő ébresztette fel a haza iránti tettvágyat. Ez minden bizonytalansággal. Mint ahogy igaz az is, hogy a gróf érzékelt racionalitása miatt vissza kellett fognia érzelmes hazafiságát. Amit Széchenyi nyilván észrevett... Wesselényi ráébredhetett, hogy olyan szempontok árnyalják Széchenyi nézeteit, melyekről addig nem sokat tudott. Felismerhette, hogy izzó hazaszeretete kevés, a kialakult társadalmi egyenlőtlenségeket csak új, elfogulatlan szemmel felismert törvényszerűségeket alapján lehet korrigálni. Erre Széchenyi adott számára ösztönzést. Mint ahogy a grófnak is fel kellett ismernie, hogy ezeket a törvényszerűségeket tudja, látja. „...szerencse, hogy a Duna hídja és regulációja oly teret nyitott meg előtte, melyen használhatott a nemzeti ügynek, s a kormánynak is kedvességében maradhatott; ha ez nem jön közben, minő alakban jelenik ő meg ez vagy amaz előtt?” – írja Wesselényi ugyanebben a napi jegyzetében, mintegy lekcisinyelve Széchenyi tevékenységét, aki ekkor már királyi biztосként nem oly szabad ellenzéki, mint ő. Mit nem vesz észre? A Széchenyi racionalitásában rejlő gondolati erő prioritását, ami nem pusztán a haza iránti lelkesedésből fakad, hanem szellemi gyökerű, magán viseli a gondolkodás mélységét és elsődlegességének felismerését. Széchenyinek is meg kellett valamit tanulnia: túllátni a báró emocionalitásán. De hogy még világosabbá váljék a kettejük közötti különbség, álljon itt még egy idézet ugyanebből a naplóbejegyzésből: „Ma jött bizonyos hír, hogy a szegény öreg Császár megholt – a Casinóban valánk sokan együtt, midőn megtudtuk; – s én voltam egyedül, kinek könnyük áztatták a hír hallására szeméit, és mégis engem üldöznek, mint Felső ellenségét.” Ugyanis őt fenyegeti felsőáruházi per... Ha ehhez hozzávesszük még a báró 1838. március 17-i naplójegyzetének itt következő részletét, melyet a pesti árvíz idején, élete csúcspontján jegyzett fel, miközben bájba jutott embereket ment, többdemagával javakat gyűjt számukra, akkor végképp talány: mi vonzza e két embert egymáshoz? „Széchenyinek is szólunk; ő félvállról vette, mint mindent, mi nem tőle ered. [...] mit nem ő nemz, azt sem örökre, sem ápolása vagy nevelése alá, de még keresztgyermekének sem fogadja.” Nem igazán barátságos megjegyzés ez egy barától. Többet árul el

Wesselényiről, mint arról, akit vádol. Mintegy igazolja, hogy most, épp most, az árvíz idején megmutatja, hogy legény a talpán, szemben a gróffal, aki... Valóban téblábol, tétovázik. Részben épp Wesselényi aktivitása zárja le tettei elől az utat... Igaz, majd Döblingben, a kötetbe felvett 236. levélben, melyet 1850. szeptember 8-án Tasner Antalnak ír, amikor súlyos önvád gyötri, és mindent a másik oldaláról lát, maga is hasonlóval vádolja önmagát: „...ha valami nem az én fejemből pattant ki, akkor azt azonnal kioltottam. Nem így van-e?”¹⁶ Mind Széchenyi, mind Wesselényi meg akarja őrizni önállóságát. Azon az úton, melyen az egyik megy, nem indul el a másik.

Mi különbözteti meg őket? Széchenyi racionális (lásd Wesselényi imént idézett megjegyzését, miért érdemes Bécsben vásárolni), látszólag hűvös, saját felismerései foglalkoztatják, ezek vezetnek, lelkesítik, de van belőlük bőven, más ötleteit nehezen fogadja el, de ha megérti őket, sajátjaként építi elképzeléseibe; ezer kétegy marja, de ezekkel szembenéz; szélesen lát, utólag mindent sokoldalúan vizsgál, ami óvatosságát jelzi, hisz már nemegyszer ütötte meg a bokáját... Wesselényi sebezhető, sértődékeny; érzelmes, indulatos, hisztériára hajló, szenvedélyek uralkodnak, ezek biztosítják számára a szabadságot, a korlátoktól, kötöttségektől való megszabadulást, aminek következtében készséggel fogja majd áldozni életét másokért. Széchenyi a nyugati kultúra neveltje, Wesselényi a magyaré. Büszke rá. Fényeit, árnyait ismeri, és szenvedélyes elkötelezettséggel védi. Mi vonzza, mi kapcsolja össze őket mégis?! Az, hogy Wesselényi Magyarországot érintő kérdéseire, melyek összecsengenek Széchenyi észrevételeivel, a nála öt évvel idősebb gróf tudja a választ. Nyugat-európai kalandozásainak tapasztalataiból, kétségbeesett évei hányódásaiból, mindaddig feleslegesnek tűnő megfigyeléseiből. A báró kérdései döbentek rá: elementáris erővel tör fel benne az intuíciók forrása. Miközben megszeret és megért egy tőle eltérő, de naivitásaival is szerethető személyiséget. Ezért olyan fontos neki a Wesselényi Miklóssal kötött szövetség. Az elmaradott, feudális Magyarországon szabad a pálya: teremthet! Számára ez biztosít szabadságot, megszabadulást minden addigi életvergődéséből.

Közelségben

■ 1822. március 1-jén indulnak több mint féléves nyugat-európai útjukra, melynek során bejárják a német államok egy részét, több hetet Franciaországban, ezen belül Párizsban töltenek, és több hónapig tartózkodnak Angliában. Széchenyi angolul tanítja barátját, Byront olvasnak együtt... 1822. április 5-én felkeresik a La Trappe-i kolostort, mely Széchenyit mélyen érinti, Wesselényi tanúja megrendültségének. Rejtett titkokat, gyengeségeket és érzékenységeket látnak meg kölcsönösen egymásban, melyeket kortársaik közül bizonyos senki más. Fialalok még. 1822. szeptember 10-én érkeznek vissza Bécsbe. Az együtt töltött idő kölcsönösen ösztönző. Megújítják méneseiket, mindketten elkötelezett hívei a magyarországi lóversenyzés meghonosításának. Wesselényi végre viszontlátja anyját. 1822. december 19–20-án (24. levél) Széchenyi így ír barátjának: „...Veled együtt átérzem a kimondhatatlan boldogságot, hogy anyádat, ki Téged oly nagyon szeret, hosszabb elszakadás után végre otthon egészségben újra láthatod. A kötelékek, amelyek minket hazánkhoz kapcsolnak, és a szüleink iránti érzelmek, amelyek szívünket hevítik, azon kevés és ritka források, amelyekből mindig jó és nemes ered. Minden szenvedélyben, legyen az mégoly mély, önérdek rejlik. A szülőket s a földet, amely minket felnőni látott, hálából, vagy talán még inkább égi ösztönzést követve szeretjük.” 1824. január 20-án apja után édesanyját is elveszti (25. levél). Egyre inkább országos ügyek foglalkoztatják. 1825. november 3-án egyévi jóvedelmét ajánlja Magyar Tudós Társaság alapítására. 1824 őszétől a háttérben a Crescence iránti szerelem... Wesselényi bizalmasa és gondolkodásban társa. Széchenyi először neki ír magyar nyelven levelet. Az első ilyen kötetünkben a 28.,

1826. május 6-án: „Tudod, mily kevés az időm, és hogy mely erőltetéssel írok az anyám nyelvén”¹⁷ – írja német, francia, angol levelek után. A kötet 34. levelében, mely a *Felső Magyar Országi Minerva* szerkesztőségének szól ugyancsak magyarul: „Méltóztassék egyéberánt kegyesen a *bul*-aimat és *bül*-eimet, úgy, mint egyéb különösségeimet szűzen hagyni, mert én így jobbnak s szebbnek látom. Ha más a *ból*-t és *böl*-t inkább kedveli, én azért egy cseppet se becsülöm kevesebbé, és mindazokat tiszta szívemből és lelkemnek legmélyebb forrásából szeretem, kik igazi hazafiságból és tiszta lélekből dolgoznak a Haza előmenetelén.”

1826-ban Széchenyi kilép a katonai szolgálatból. Szemléletét jellemzi egy le-
vélrészlet, amelyet 1828. szeptember 14-én ír Pesten Frédéric Auguste de Rochau-
nak (33. levél). Témája: a lótenyésztés. Igaz, szinte mindegy is, miről ír... „Ahhoz,
hogy jobb lovakat tenyészünk, mindenek előtt önmagunknak azt kell monda-
nunk: »A lovak, amelyeket eddig tenyésztettem, rosszak és nem kielégítőek.« De
mivel általában kevés ember bír annyi szellemmel, hogy önmagának ilyen hasz-
nos igazságot bevalljon, ezért okvetlenül szükségünk van egy harmadikra, aki ezt
vállalja, s íme, ez a feladatunk – nota bene egy harmadik, érdek nélküli személy
közbeiktatásával.” Fokozódó aktivitásához már 1828. szeptember 27-én (36. levél)
is kéri Wesselényi segítségét: jöjjön Pestre! „A Tudós Társaságot életbe kell hozni.
A Versen futásokat örökre lábra állítani. A Casinóra 6 esztendőre új subsc[r]iptiót
nyitni. Ezekben tettem, amit tettem már eddig is, de mindaz gyarlóságomnál
fogva nem elég. Ha magam maradok, Isten úgy segéljen, minden elbomlik.” Ter-
mészetes a kérés, az ellenkezője jobban szemet szúrna, hiszen azonos ügyek fog-
lalkoztatják őket. Lótenyésztés, lovak – mindketten könyvet írnak róla. Amikor
Széchenyi *Hitel* című munkája megjelenik (1830. január 31.), Wesselényi
Balítéletekről címmel jelenteti meg a magáét. „Hogy a „*Hitel*” miatt sárral dobálni,
keresztre verni s elégetni fognak – vagy azt mondani, hogy más írta – én németül
s német lélekkel írtam, s más fordította magyarra – vagy, hogy vármegyei
Administrator akarok lenni s Leopold vitéze stb. stb. mind ezekre, Barátom! el volt-
tam készülve; de arra nem, megvallom fájdalmasan, hogy az én munkám, mely
természete szerint s tárgyai különfelesége miatt csak felszínes, egy mindenesetre
rendesb s bizonyosan oly velős és mély értekezést s vizsgálatot elnyomjon, mint a
Te könyved lenni fog, hidd el nekem” – írja Wesselényinek 1830. május 10-án (44.
levél). Ez év második felében Széchenyi nagy utat tesz Waldstein János gróf és Be-
szédes János társaságában az Al-Dunán (1830. június 24-től október 19-ig), hogy
felmérje a Duna hajózhatóvá tételének lehetőségeit a Fekete-tengerig. Erről számol
be József nádornak a válogatás 47. levelében. Ez jelzi, hogy tevékenységét a kor-
mánykörök támogatják, ami persze megosztja a személyével kapcsolatos véleménye-
nyeket. Az 1831-es év a kolerajárvány éve. Jobbágyainak ír (51. levél). A korabeli
álságos nyugtatgatásokkal ellentétben, nem áztatja őket, semmit nem szépít,
nyíltan feltárja a veszélyt, gyakorlati tanácsokat ad.

Távolabb mégis

■ A kötet 54. és 55. levele (1831) dokumentálja: Széchenyi és Wesselényi útjai el-
ágaznak. Pontosabban: nyilvánvalóvá válik, hogy a közös út nem vállalható. Pedig
Széchenyi nagyon óvatos. Wesselényi várható kifogásait is pontosan ítéli meg. Le-
vele igazolja: jól ismeri őt. 54. levél, 1831. november 8-án: „Te veszekedni és ujjat
akarsz húzni a kormánnyal! Én is – csak hogy nem most, gyengeségünk közepette,
hanem ha majd erősbe leszünk. Te egy szomorú darab hőse kívánsz úgyszólván
lenni – én pedig sikert kívánok. Hogy te, kire az egész hon tekint, ki tulajdonid s
lelki erőd után vezetők lehetsz és vagy – in partibus [a részekben] is akarod elő-
mozdítani a Közjót, felette helyes, hanem mindig in partibus – és oly ritkán in
centro [a központban] – az nem jól van. [...] Kérlek felemelkedett barátságunknál
fogva – mely se titkot, se túlcspó gyengéd érzést nem ismer, ne csald meg magad

az által legfájdalmasban, hogy az időt elmúlassad, mely téged hathatósan ide hí. Ezen sorok, melyeket sietve írok s melyeknek felvilágosításokra egy egész munkát kellene írnom – amit nem tehetek – tán kedvetlenek fognak lenni előtted; de az engemet nem tartóztathat Néked egyenesen kimondani, hogy ítéletem szerint nem cselekszel jól, ha most – éppen most – faludban elzárod magad. [...]

Tudom, hogy körülállásodat fogod előhozni – és nagytiszteletre méltó anyádat. Nem ereszttem ezt ki szememből – és tőled nem is kívánok lehetetlent.

De hogy vagy 6 hétre ide jöjj, azt, ha rútul összerázódik is tested, tán megérdemli a hazád mostani körülállása – és anyád, tudom, ily helyes és nemes, de kiált szükséges áldozatot nagylelkűleg fog bírni.

Félek apológiára [távolmaradásod igazolásától], megvallom, de úgy, mint én látom a dolgot mostani fekvését hazánkra nézve, akármit mondasz is és nem jössz, lelkeket érzékenyen sérted – mert erre nem valék elkészülve.”

Wesselényi válasza¹⁸ Széchenyi félelmeit igazolja. A báró más helyzetben van, mint ő. Saját törvényei szerint keresi szabadságát. Lényegében Széchenyi ellenére. Épp Széchenyi alakuló, kormányközeli helyzete, tevékenysége az Al-Dunán erősíti ellenkezését. Komolyan fel sem merül benne, hogy eleget tegyen a gróf hívásának. Veszélyeztetettségét – egy neki küldött névtelen levél miatt, letartóztatásától, sőt meggyilkolásától tart (miként arról az 55. levél kötetbeli lábjegyzete tájékoztat) – túlértékeli, mintha megtörténtükre várna... „Végrendelkezik”, azzal tünteti ki barátját, hogy érezze feladatának híre-neve „szepplótelenségének” fenntartását a közvélekedésben.

Széchenyit megrendíti a levél érdemi üzenete, de elfogadja azt. Eddig is ebben az irányban élt. Ez jó magány: fokozza aktivitását. Így zárul barátságuk első, legintenzívebb szakasza. Kapcsolatuk tovább él, de oly mély már soha nem lesz, mint amilyen eddig volt. Követni fogják egymást, éspedig mérlegelve mindazt, hogy amit tesznek, milyen reakciót válthat ki a másiktól.

„...bátran tekint a maga-megismerés keserű tükrébe”

■ A két barát 1831-es eltávolodását követően Széchenyi élettempója felgyorsul. Nemcsak a *Hitel*, *Világ*, *Stadium*, hanem az itt közzé tett levelek is igazolják egy kivételes gondolkodó formálódását, aki ezért tudja egész korát is átformálni. „Reformkor” – mondjuk, ami hitelesen csak úgy történhetett, hogy valaki először magát „reformálta” meg. Csaknem minden levele az önnevelésről szól. A *forrást*, ami őt formálja – azt szeretné másoknak átadni. Erre mozdul rá a korszak. Ez indítja a reformkort. Szavai csak közelítik, a lényegét kinek-kinek magának kell felismernie. A „reform” ennek a felismerésnek érdekében történik. Embertől emberig. A hőlcseleti tartalmú levelek legszebbike a 99. levél. 1835. november 9-én Pozsonyban kelt, és Alsófehér vármegye rendjeihez szól, akik a gróftól írói munkásságáért aranytollal tüntették ki. Széchenyi köszönő sorai máig aktuális intelmeket fogalmaznak meg. Innen idézek:

„[...] mely nemzet a valónak szövétnekét el nem tapossa, az gázságnak gyáván hátat nem fordít, gyengeséginek felfedezőit, megtámadóit nem üldözi; de bátran tekint a maga-megismerés keserű tükrébe, nagylelkűleg elismeri önhibáit, s nemes szellemtől lelkesítve hatható javulásnak indul, annak sírja ásva még nincs, s új-jászületését gáncsolhatja, nehezítheti ugyan vakbuzgalom, hitszegés s kajánság kétségbeesésig, de emberi erő azt hátráltatni többé nem bírja. S ha nem erősítne azon egy gondolat, minden lelki tehetségimen szünet nélkül átható ezen hiedelem, mely szerint tisztán látom magyar közös honunk egykori nagyobb díszét, nemzethez illőbb állását, földi létemnek egy perce sem volna édes, de csak tűrhető sem. Ám, de nem kecsesítő reményben csak, hanem vallási szentségben lebeg előttem honunk szebb jövődjé. S e hitemben semmi el nem gyengíthet, s bátran várom bé nemzetünk utóbbi sorsát, mert annak elvégre csak szerencsésnek kell

lennie. »Ha saját hibáink által minmagunk nem döfjük a megsemmisítő vasat keblünkbe.«

E tengely körül forog, szeretett hazafiak, »létünk s enyészetünk«.

A magyarnak semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább »károsb« ellensége, mint önmaga. S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrájkink minden lapjait díszteleníti, sehol egyebütt, mint nemzetünk tenger-hiúságában s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első s vezető vágyott lenni, igaz szó sérté, hízelgés könnyen bilincselé; mibül mindazon határtalan rossz áradott szegény hazánkra szünetlen, mit a megbántott hiúság, bosszút szomjazó agyarkodás s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak.

Vegyük például a múltat, s tanuljuk meg elvégre az »önmegtagadást«, a polgári erények e legnagyobbikát; s Hazánk boldogabb sorsa biztos. Mert önmegetagadás tűrödelmet szül, nagyobb tulajdonoknak irigyül utat nem zár, s örömit a közjában, közszerencsében, s nem személyt-érintő dicséretben s jutalomban leli. S mi legfőbb, »páncélul« szolgál a nemzetiség mindazon megtámadásai ellen, melyeket a világ nemzet nélküli selejtesei, minden időben s szünet nélkül koholtak az emberiség lelkesb része ellen. [...]”

Tegyük hozzá még a gyűjtemény 146. levelének egy részletét, melyet a gróf 1841. február 8-án írt Fáy Istvánnak:

„Nemzetiség csak lelki felsőbbtség által öregbíthető, és azért látunk az emberiség évrájkiban növekvő s olvadozó nemzeteket, amint t. i. lelki felsőbbtség által gyű’pont képezve magokhoz varázsolnak, vagy lelki felsőbbtség híja miatt másoktól elnyeletnek. Így történt már, hogy anyagilag hódító nemzet a hódított által olvasztatott el, t. i. ha ezen utolsóban több lelki felsőbbtség vala. Vagy más szavakkal: a durva erő mindig is mindenütt végképp meggyőzetett és meg fog győzetni a lelki erő által.”

Míntha növekedne Széchenyiben az értelem és világosság. Tudja. 1857. novemberében így ír Béla fiához írott intelmeiben: „...végtelenül nehéz felfogásom volt; gyermekkoromban szinte semmilyen. 6, 7 esztendőskoromban a legnagyobb fáradtsággal sem tudtak megtanítani még olvasni sem, úgyhogy akkor közel voltam ahhoz, hogy »grófi troli«-nak tartsanak. Nagyon nehezen tanultam, nem értettem meg semmit; tulajdonképpen igen rossz diák voltam; főképpen ezért adtak már 16 éves koromban katonának, mert akkoriban – legalábbis Magyarországon – úgy gondolták: egy tökfílkóból, ha csak egy kevés testi ereje van, könnyen lesz Achilles N° 2.

Kérdem: kárpótlót-e bármi személyemben a természet szűkmarkúságáért? Én, aki alaposan ismerem magamat, teljes határozottsággal felelhetem: igenis, volt kárpótlás, mégpedig ritka mértékben! S vajon miféle tulajdonság révén? A gondolkodás mérhetetlen mélységével – *mert elegendő időt szántam és szánhattam is rá!* A tények mellett szólunk, és eleven tanúbizonyságai annak, hogy e tekintetben jól és önáltatás nélkül ítélt meg magam! Jóformán minden, amit kezdeményeztem, áll és él még! S vajon miért? A véletlen vagy a jó szerencse folytán? Nem, nem azért; hanem azért, mert mélyen átgondoltam minden körülményt, minden lehetséges akadályt mérlegeltem és számításba vettem, s így vagy elhárítottam, vagy legyőztem őket, s nem feledkeztem meg semmiről, amire a »siker« érdekében szükség volt.”¹⁹

Felismerések áradatában – avagy Szküllá és Kharübdisz között

■ A gyűjtemény legnagyobb kiterjedésű egysége Széchenyi vállalkozásait dokumentálja lényegében 1848-ig – magyar nyelven. Nagy előrelépés ez a Széchenyi-életmű ismertté tételében. Kutatók, középiskolás diákok, egyetemisták olvashatják mostantól magyar fordításban Széchenyi németül, angolul, franciául írott levele-

it, amikhez eddig legfeljebb csak eredeti nyelven lehetett, ha lehetett egyáltalán hozzáférni egy-egy ritka, jórészt régi kiadványban. Az itt olvasható egyoldalú levélfolyam kutatásra ösztönöz, kérdéseket vet fel kapcsolatai ismeretlen, másik oldalára vonatkozóan. Bemutatja a levelíró változásait, válaszait a történelem kihívásaira. Mintha új naplót olvasnánk, mintha étellel telne meg a gróf mindennapjainak eddig alig vagy csak részben ismert része. Lenyűgöző írásos anyag ez. Hogy tudott ennyit dolgozni, ennyi levelet írni, ennyi kapcsolatot fenntartani? Hogy jutott rá ideje? Könyveket, cikkeket írt, erejét nem kímélve dolgozott elképzelései megvalósításán. Szinte egyenként győzi meg ügyeinek kortársait. Megcsodálhatjuk kivételes diplomáciai érzékét, páratlan tapintatát, figyelme hajlékonyságát, a számára mindig fontos „savoir faire”-t, mely igazolja, miképpen gondol valamit el, és hogyan valósítja azt meg. Ezt csak akkor tudja megtenni valaki, ha az élete függ tőle, ha felismerései nem hagyják nyugodni, ha semmi nincs, ami fontosabb volna számára, ha új és új intuícói szünet nélkül ösztönzik cselekvésre.

Milyen területeken?

Lássuk a leltárt, mely – szinte biztosan – nem lehet teljes, hiszen annyi részfeladat árnyalja!

1. a Duna hajózhatóvá tétele a Fekete-tengerig,
2. hajóépítés: téli kikötő Óbudán, a Duna holtágában; hajóépítő-műhely uyanott,
3. Casino,
4. Akadémia,
5. lóverseny, lótenyésztés,
6. magyar színház,
7. híd,
8. selyem,
9. Tisza-szabályozás,
10. balatoni gőzhajózás,
11. vasút,
12. henger- és gőzmalom.

Az öt feszítő, nagy formátumú elképzelések nyomán kerül kapcsolatba politikusokkal. (Ez a jó sorrend, és nem fordítva!) Kétszer vállal állami tisztséget: 1833. július 2-ától a Al-Duna-szabályozás királyi biztosa, 1845. augusztus 16-án a Helytartótanács Országos Közlekedési Bizottságának elnöke. Munkáját fizetség nélkül végzi.

„...a Hitelt, Cambio – mercantile Just – váltó-kereskedési törvényt – gondolom s hiszem azon talpkőnek, melyen földművelési s kereskedési gvarapodásunk, egy szóval utóbbi *felemelkedésünk s boldogulásunk* alapulhat. Ezen Hitelnél pedig még mélyebben fekszik: *a Hitel tágosb értelemben*. Tudniillik: »hinni és hitetni egymásnak«. A Hit azon lánc, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a Mindenhatóval; a szó szentsége köti az uralkodót elválhatlanul hív jobbagyihoz, s ezek tántoríthatlan hívsége alkotja a trónus rendíthetetlen erejét. Az igaz szó kútfeje a házassági boldogság, valódi becsület s cselekvények egyenességének, s így minden szerencsének” – írja a *Hitelben* (1830). A nádorhoz 1834. február 27-én Londonból írott 69. levélben így fogalmaz: „Igazmondás a legjobb politika.”

Elegendő-e ez? Nem naivitását igazolja-e?

Vegyük leveleit, melyek az *Al-Duna hajózhatóvá tételének* történetét dokumentálják, a témérdek nehézséget, melyet átél és megold. Amikor munkatársa, Vásárhelyi Pál államtól várt jóvedelme nem érkezik meg, saját pénzéből maga segíti ki (111. levél) – mert magával rendelkezik. Régi kapcsolatait is igénybe veszi: a munkálatokhoz szükséges gépeket ifj. James Watt skót mérnök, a gőzgép tökéletesítőjének fia szállítja neki. Átgondolja a teendőket, de megvalósításukhoz országhatáron átívelő közös akarat szükséges. Hány politikust és államférfit, hány szakem-

bert győz meg, állít az ügy mellé! Miloš Obrenovic szerb fejedelmet, Lajos bajor királyt, Reviczky Ádám magyar kancellárt, döntéshozókat a török, a havasalföldi és orosz oldalon. Legfontosabb háttérkapcsolata József főherceg nádor. Hosszú levelekben tájékoztatja az Al-Duna hajózhatóvá tételének várható költségeiről, a megvalósítás nehézségeiről, esélyeiről és következményeiről – és újra meg újra kéri segítségét. Hogy milyen alapossággal, erre legszebb példa a nádorhoz írott 68. és 69. levél.

A híd Széchenyi talán legfontosabb vállalkozása. Levelekkel tart kapcsolatot William Tierney Clarkkal, aki ily módon a hidat érintő minden lényeges fordulatról értesül. Hogy milyen kényes a helyzete mégis, azt a Moritz Goldschmidnek írt 197. levél dokumentálja 1847. május 22-én. Kéri a címzett segítségét, aki a Rothschild bankár főkönyvelője, segítsen kivédeni vagy elaltani William Tierneynek a másik Clark, Adam iránti féltékenységét. Szkülla és Kharübdisz között... A híd ügyében is József nádor Széchenyi legfontosabb háttérkapcsolata, őt még a Metternichkel kialakult kényes helyzetébe is beavatja... Nélküle talán meg sem valósulhatott volna a híd. Két ellentétes érdekcsoport állt szemben egymással. Az egyik W. T. Clarkot szerette volna tervezőnek, a másik George Rennie-t. A háttérben Sina és Wodianer bankárok vetélkedése állt. Széchenyi Clarkot és Sinát támogatta – eredményesen. A nádorhoz írott levelek tanúsítják, mennyi küzdelem árán. A pesti választott testület, élén a szószóló Johann Kolbbal nem akart lemondani a híd tulajdonjogáról. Még akkor sem, amikor 1836-ban az országgyűlés már megszavazta a hídtörvényt, melynek értelmében nemesek, nem nemesek egyaránt köteleseké váltak hídpénzt fizetni, ha átkelnek Budáról Pestre, Pestről Budára. A döntés meghatározó a korszak politikai viszonyai közt, nagymértékben segíti elő a feudális privilégiumok eltörlését, ösztönzi a polgárosodást. A magyar színház dolgában Széchenyi javaslata egy szavazattal, 18 : 17 arányban alulmarad, de még 1839 decemberében is – kötetünk 134., 135. levele igazolja – próbálkozik vele, amikor a Pesti Magyar Színház már áll az úgynevezett Grassalkovich-telken, és 1837. augusztus 22-én kapuit is megnyitotta. Az *Akadémia*, a *Casino* dolgában ugyanolyan tevékeny. A *Tisza-szabályozás*, a *balatoni gőzhajózás* már a negyvenes évek problémája. Érdekes módon ezek növelik Széchenyi akkor már apadó népszerűségét. A *hengermalom* dolgában megrendítő testvére, Pál vádja, aki részrehajló spekulációval vádolja öccsét, mondván: csak veszteséges ügyekhez kéri az ő támogatását (lásd a 193. levelet a balatoni gőzhajózásról), a nyereségesnek hitt hengermalomhoz nem, azt magának tartja, hadd gazdagodjék. Széchenyi – aki Pál bátyját a Caroline-affér óta szereti „legjobb barátjának” nevezni – szomorú szívvel, de azonnal kiigazítja (195. levél) bátyja rosszhiszeműségét: felajánlja neki valamennyi, nyereségesnek hitt hengermalmi részvényét...

Szkülla és Kharübdisz között.

Ám mindenekelött: Metternich...

Metternich – avagy Széchenyi politikusi iskolája

■ Az államkancellár – mindegy, mi okból – nem bízik Széchenyiben, aki ezt érzi, tudja. 1831 és 1845 között öt levél (53., 77., 130., 170., 179.) ad támpontot e kapcsolat megítéléséhez, amit az államkancellár titkárához, Gervay Sebestyénhez írott újabb kettő (153., 172.) egészít ki. Ami e két utóbbit illeti, Széchenyi tudja: tartalmuk eljut Metternichhez. Működik-e itt a „hitel – tágosb értelemben”? Megúszható-e a herceg bizalmatlansággal kevert lenézése következmények nélkül? Vagy: mit tehet egy őszinteségre törekvő ember a hatalom birtokosának gögjével szemben?

A gyűjtemény 53. levele az első (1831. szeptember 20.) a Metternichhez írottak közül. Széchenyi megköszöni a kancellár jóindulatát, amivel *Hitel* című munkáját fogadta.²⁰ Tájékoztatja: *Világ* címmel válaszolt az őt bíráló *Taglalatra*.

Most elküldi azt is. Megragadja továbbá az alkalmat, hogy felvillantsa a Duna hajózhatóvá tételének esélyeit a Fekete-tengerig, számítható pozitív hatását... 1834. augusztus 20-án, már mint királyi biztos, lemondását is (77. levél) felajánlja, hogy magánemberként szabadon cselekedhessék a Vaskapunál... Egyszer megteheti. De többször?... A 130. levél (1838. december 14.) jelzi: a gróf ismét Metternich-be ütközik. Most a Budát és Pestet összekötő hídról van szó. A helyzet borotvaélen billeg. Metternich kifogásolja, hogy az ügynek központi akaratból, a kormánnyal való együttműködésből kellett volna kiindulnia. Széchenyi ígéretet tesz: ezentúl így lesz. Most viszont kéri: tekintsen el e formai hibától, és adja hozzájárulását az eddig elértekhez. Ha ez nem történik meg, „a magyar nemeség soha többé nem kegyeskedik *önként és törvényesen* – ami azért mégiscsak ér valamit – megtenni az első lépést ahhoz, hogy önmagát az általános teherviselésnek alávesse...” „A törvényt annak rendje és módja szerint hozták meg, Őfelsége szentesítette, az országos küldöttség a törvény szerint teljhatalmat kapott. Ha most Főméltóságod eléri, hogy Őfelsége a törvény azonnali hatályba helyezését szóról szóra az említett szerződés szerint megparancsolja, akkor az ügy a végére ért. [...] Számomra mindebből semmiféle előny sem származik, ellenkezőleg, mint az ügy kezdeményezője és az országos kiküldöttség tagja a gyűlölködésnek én leszek leginkább kitéve. Ám meg vagyok győződve, hogy a kérdéses ügy sikere Magyarország számára minden tekintetben oly fontos előnyököt hoz majd, hogy személyem és szándékaim minden becsmérlését szívesen elviselem. [...]”

Öt nappal később, 1838. december 14-én (131. levél) tájékoztatja József nádort Metternich szóban kinyilvánított válaszáról, mely szerint a híd népszerűtlen, nem sok haszna lesz. „...két igen nyomós érv azért, hogy egy világos törvényt – az 1836-ban elfogadott hídtörvényre gondol – ne tartsunk be.” Ürügylül az szolgál még, hogy a híd felépítéséről az országos küldöttség az országgyűlés előzetes jóváhagyása nélkül kötött koncessziós szerződést Sina báróval 1838. szeptember 27-én. Széchenyi a nádortól kér védelmet – Metternichhel szemben. Kínos. Tudja. „Azzal a gyermeki bizalommal borulok Királyi Fenséged lába elé, hogy Felséged a talán túl merész megjegyzéseimet kegyes elnézéssel fogadja, és legmélyebb tisztelettel maradok Császári és Királyi Fenséged igen alázatos szolgája. Gróf Széchenyi István” A drámának nincs vége. A Gervay Sebestyénhez írott 153. levél 1842. december 5-én ismét az iránta megnyilvánuló bizalmatlanság érzékeléséről tudósít. Nem Metternichnek ír, a titkáranak. Taktikus. Tudatja, hogy – noha úgy ígérte! – nem megy Bécsbe. „...nem bíznak bennem és nem hisznek nekem. Ha ez így van, jobb, ha nem megyek; mert ahol bizalmatlanság uralkodik, ott a legjobb szándék is kudarcot vall.” Ez Metternichnek szól. Mint ahogy annak felemlítése is, hogy a kormány 1836-ban az „alkotmányos haladás útjára lépett” azzal, hogy a magyart fogadta el az országos törvények hivatalos nyelvének. Minek következtében – írja Széchenyi – ellenzékiből – szelíd figyelmeztetés! – ő maga a kormány oldalára állt... „Én így lefegyverezve állok, mint a kormány legkétségesebb híve, mint aki soha, egy pillanatra sem szűnt meg a császári ház hű és lojális szolgája lenni.” Majd ezt írja: „...szándékom mindig tiszta volt, és tudatosan, készakarva soha egyetlen szóval sem törekedtem arra, hogy megtévesszem azt a férfit, akit nemcsak a jelenkor tart a legnagyobbbnak, hanem akinek a jövő is a legmegérdemeltebb szeretettel és csodálattal fog adózni.” Csekélység! (E mondathoz a következő lábjegyzet tartozik: „A vaskos (és nem őszinte) bókok Metternichnek szólnak, mivel Széchenyi tudja, hogy Gervay a levelet át fogja adni az államkancellárnak.” Úgy van, pontosan erre számít.) A levél vége felé pedig ezt olvashatjuk: „Ha tehát ezúttal is a kormányhoz fordulok, akkor ez azért történik, mert most, mikor végre ideje lenne valami derekast létrehozni, egyedül a kormányban találok meg azt a középpontot, ami biztos és tartós módon forrása lehet Magyarország jólétének s

ezáltal a császári állam fokozott jólétének és nem kevésbé magam és családtagja-
im javának.” Püff neki!...

Széchenyi 1844. október 3-án elájult az országgyűlésben. Az eset Metternichet és titkárát is levélírára készítette. A gróf mindkettejüknek válaszol. Időközben újabb levelet kap a kancellár titkárától, amelyben arról értesül, hogy a király is érdeklődik hogyléte felől... Ez óvatosságra inti. „...maradjon többé-kevésbé titokban a kegy efféle kinyilvánítása, mert különben az *oly könnyen megvásárolható* engem fognak *megvásároltnak* tartani. Kérem, amit most megjegyeztem, fogja fel jó értelemben.” A 179. (1845. május 4-én) a gyűjteményben az utolsó a Metternichhez írott levelek közül. Előzményét 1845. május 3-án a gróf naplója is megörökíti: „...délután Posch elhozza nekem Metternich levelét – mely stafétával jött. [...] Most, hogy magasabb szférába kerülök – Ó, Istenem, be nagyon kell majd ügyelnem, hogy 'éber' legyek. – Dölyf, büszkeség etc. etc.”²¹ Merthogy miről is van szó? Az államkancellár levélben tudatja: a király a közlekedés fejlesztésére bizottságot kíván létrehozni, melynek elnökévé őt kívánja kinevezni. (Ahogy ez 1845. augusztus 16-án meg is történik.) Széchenyi nem térhet ki a válasz elől. Levele igazolja a kelepccét, amibe került. Csupán egy bekezdését idézem. Ítéljen az olvasó. „Nincsenek szavaim arra, hogy kifejezzem érzelmeimet, amelyekkel értesítését fogadtam. Nagy örömet okoz, hogy Ófelsége, a mi legkegyelmesebb Urunk Magyarországot anyagi tekintetben is figyelmére méltónak találja, és hogy a legmagasabb kormány a tennivalók sorrendjét és a kivitelezés módját maga akarja meghatározni, hiszen munkálkodás és együttműködés csak így kezdődhet, s ezért úgy érzem magamat, mintha újjászülettem volna, megérve ezt a kort, amire oly nagyon s oly hosszú ideje vágyakoztam.”

A kiadvány 374. oldalán két fontos lábjegyzettel képez ellensúlyt a fentieknek. De rosszul mondom. Nincs mit ellensúlyozni. Minden magáért beszél.

Az 1838-as pesti árvíz

■ A víz 1838 március közepén önti el a várost.

„A már amúgy is igen rossz állapotban lévő Széchenyit testileg és lelkileg rendkívül megviselte az 1838. márciusi pesti árvíz katasztrófa. A mentési munkálatokban alig vett részt, ami súlyos csorbát ejtett mind tekintélyén, mind önbecsülésén. Cenki birtokára vonult vissza, és hetekig betegen feküdt” – olvashatjuk az összefoglaló lábjegyzetet a kötet 269. oldalán. Széchenyi téblábol, Wesselényi, akitől addigra már jócskán eltávolodott – cselekszik. Mit nem tesz, vagy nem képes tenni? Valóban nehéz elképzelni a nemes gróftól derékig vízben, amint létrára kapaszkodva bemászik az áradás körülölelte házak ismeretlen pesti polgáraihoz, hogy erejét megfeszítve, önfeláldozó módon menekítse őket házuk emeleti vagy földszinti ablakain keresztül. Nehéz elképzelni, hogy betegeket, öregeket ölel át, hogy ne csússzanak a vízbe, ne zuhanjanak le az ablakokhoz támasztott létráról. Vagy hogy gyerekeket nyaláboljon föl, vegyen hóna alá sietve, nyugtassa, vigasztalja őket, ha sírnak, és megkülönböztetett óvatossággal helyezze őket a hullámoktól bizonytalanul billegő csónakokba. Izzadt, átnedvesedett testek, nyomorult, szegényes otthonok közelében, ahol nem „országos ügyeket” kell meggyőződéssel képviselni, csak testközelen szolgálni egy másik embert – nehéz őt elképzelni.

Ez idő tájt írott leveleit a gyűjteményben négy reprezentálja. Azt elsőt március 21-én írja (122.) Georg Sina bárónak. Ezen a reggelen küldte el feleségét nyolc gyerekkel Cenkre. De ő maga marad. Szégyenletesnek tartaná, ha most elhagyná Pestet. József főherceg mindenben rajta tartja a szemét, energikusan intézkedik. A gróf is szeretné hasznossá tenni magát. Ezért ír Sinának, a „miként” miatt. Hiszen... mégiscsak... „Nem szabad hagynunk, hogy Pest lesüllyedjen. A városnak nyújtott néhány milliós kölcsön mindent helyrehozhatna. A város jó jelzőlog lenne. Mert minden tevékeny, szorgalmas lakos házáat felépítené, akiknek ezt

lassanként kellene visszafizetniük. Az elv jó lenne, csak éppen alkalmazásának is jól kellene történnie. Egy becsületes emberekből álló bizottságnak kellene az egészet lebonyolítania; boldog lennék, ha e bizottság akár legutolsó tagja lehetnék is.” A szöveg valami helyett van, és az utolsó mondat kétségbeesett beismerése a lélek mélyén uralkodó önvádnak. Szeretne valamit jóvátenni. Sorai mögött önös szerep. A saját fontossága.

Április 10-én – már Cenkről – Tasnernek jelzi (123. levél): ágyban fekvő beteg, görcsei vannak. Nem tudja, mikor mehet Bécsbe, Pestre. „Ha valami különös nem segít rajtam, bizony nem hiszem, csontjaimat egykönnyen el tudnám innéud tovább bírni. Lelkem derült. Mindenesetre el vagyok készülve, s ha nem szolgálhatom hazámat ezentúl egy cseppet is, vagy csak felette kis mértékben...” Halálát vizion hazálja. Az a menedék? Mindenesetre nem feledkezik el utasítani titkárát, hogy érdeklődjön egy városligeti kertről, eladó-e és mennyiért. Levelét Lunkányi fejezi be. A gróf rosszul van... Május 18-én még mindig Cenken. A Nemzeti Casinónak ír (124. levél). Betegségére hivatkozva lemond Casinó-igazgatói megbízatásáról... Bünteti magát? Vagy ürügyet talál a megfutamodásra? Június 6-án ismét Cenkről ír Tasnernek (125. levél). Hiába van jobban, mégis nehezen viseli az életet. Anyja egy használati tárgyára írott francia mondatát idézi, mely magyarul így hangzik: „Nagyon gyakran nehezebb élni, mint meghalni!...” Aztán mégis a leendő híddal kapcsolatos tarifáról érdeklődik.

Csak a 126. levél dokumentálja, hogy ismét tevékeny. A híd ügye mozdtítja ki az önvádból, a kétségbeesett tehetetlenségéből. Vagy csak időt nyert? Mintha 1838 csak főpróba lett volna a 1848-as nagyobb katasztrófa előtt. Helyzetünk könnyű: ismerjük Széchenyi lezárt életútját. Ő nem ismerhette. Alakította.

Kormányközelség, ellenzékiiség

■ A kötet 160. levelében – 1843. november 13-án²² – Széchenyi árnyalt és eredeti érveléssel fejti ki álláspontját kormánypártiságról, ellenzékiiségről. A levél címettje gr. Szapáry Antalné Keglevich Augusztá grófnő, aki egy alkalommal tréfásan „elpártoltnak” nevezi őt (lásd Széchenyi naplóját 1843. november 12-én). Innen idézek:

„...*soha nem voltam a kormány ellenzéke*, mert kormány nélkül egyetlen állam sem állhat fenn és még kevésbé indulhat virágzásnak, és mit mondjunk akkor tulajdon Cara Patriánkról [drága hazánkról], ahol még minden oly sötét és kusza? Ellenzéke voltam azonban a kormány *intézkedéseinek* 1825-ben stb., mikor ezek az intézkedések őszinte meggyőződésemmel élesen szemben álltak – ekkor nem tehettem mást, mint hogy az ellenzékhez tartoztam. [...] A kormány közeledett legbensőbb kívánságaimhoz! – ez tény. Az Isten szerelmére, mi ellen opponáljak tehát? Szakítsunk? Gondolkodjon efelől hidegvérrel egy keveset. Szerencsét hozna ez Magyarországnak? Nem arról van-e inkább szó, hogy egymást kölcsönösen megértsük és hasznára legyünk egymásnak? [...]

Ha azonban engem hazánkhoz való töretlen hűségemért, a sok keserű óráért, amelyeket már meg kellett élnem, és áldozatkészségemért jutalmul Ön is »elpártoltnak« nevez, akkor kedves grófnő, valóban nem tudja, hogy mit tesz; engem azonban teljesen feljogosít arra, hogy öngazolásként mindazokat, akik megvetően visszautasították tanácsaimat, kéréseimre és intéseimre nem hallgattak, és saját szakállukra ellenzékét alkottak, ami bizonyára meghozza majd keserű gyümölcsseit, [engedje meg,] hogy én mindezeket egyenesen azoknak az osztályába soroljam, akik vagy sohasem voltak képesek helyzetünket magasabb nézőpontból szemlélni, vagy akik lelkükben több hiúságot rejtenek, mint hazaszeretetet, és inkább saját ragyogásukra szomjaznak, mint a közjóra.

Lábaihoz borulok. Higgye el nekem, ha Ön nem illetett volna az »elpártolt« szitokszóval, akkor hallgattam és bizonyára mit sem szoltam volna. Hiszen megszok-

tam, hogy félreismerjenek és becsméreljenek. Ha azonban éppenséggel provokálnak, akkor magamat igazolom, és tényleg nem azért, hogy jobb fényben jelenjek meg, ez ugyanis számomra mindegy, hanem mint említettem azért, hogy zavaros fogalmakat segítsek rendbe tenni.”

1845-ben, amikor Széchenyi másodszor is kormányhivatalt vállalt, fülébe jut: döntése erős ellenérzést kelt Károlyi György gróf környezetében. A Károlynak 1846. április 5-én írt 185. levélből kitűnik, hogy ifjúkori barátja felesége, Zichy Karolina grófnő – Batthyány Lajos szeretője, aki Széchenyit sem hagyja hidegen – felmondaná a Széchenyi-családdal közösen bérelt páholyt a Pesti Német Színházban. Az ok: Széchenyit országos ügyei a kormány mellé állították. Nem ellenzéki, nem híve a nemzeti ellenállás új megnyilvánulásának, a Védegyeletnek, ami kivívja Karolina grófnő nemtetszését. Széchenyi úgy látja, hogy ha a két család között ez okból megtörténhet a szakítás, akkor „minden politikai tolerancia odavan, és ennek következményei beláthatatlanok s számunkra mindenesetre igen szomorúak lennének”.²³

Végül minden elsimul, marad a régiben. Ez követően is felváltva használják a közös páholyt...

De nem minden simul el ilyen békésen.

■ JEGYZETEK

1. Széchenyi István: *Napló*. Gondolat Kiadó, Bp., 1982². 39. Jékely Zoltán fordítása.
2. A fordítónak indokoltabb lett volna meghagynia a nevet „Caroline”-nak, különösen, hogy Széchenyi Franciska neve „Fanny” maradhatott. Vagy lehetett volna írni: „Karolina”. De az idézett köztes megoldás nem szerencsés.
3. Széchenyi két levele Liebenberg (Lunkányi) Jánoshoz: [1815.] augusztus 11-én és [1815.] augusztus [14-én] [Körmeny Kinga dátummeghatározása] – MTA Kézirattár Széchenyi Gyűjtemény K 196/85-86. Megjelent: *Gróf Széchenyi István levelei*. I. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Athenaeum Irodalmi s Nyomdai R. Társulat, Bp., 1889; 8. és 9. levél a 7–9. oldalon. A levelekre hivatkozik *A legnagyobb magyar* című esszéje *Carolie és Andor* c. fejezetében Jékely Zoltán is. (*Sorsvállalás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986.)
4. Széchenyi István: *Napló*. 34. Jékely Zoltán fordítása.
5. Széchenyi István: *Napló* 35. Jékely Zoltán fordítása.
6. Széchenyi István: *Napló*. 38. Jékely Zoltán fordítása. A kiemelések a naplóíró kiemelései.
7. A teljes levél mai helyesírással [Fraknói Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 75–76. oldal]: „Kedves Öcsém! Azon szerencsédem, azt, kit magadnak már kinyertél, ki ne örülne, ha mások örülnek, annál inkább Én, mind testvéred. Kívánom azért, hogy oly progresszust tethess, mely mind néked, mind familiánknak elveszett javai valaha visszatérjenek, és vissza is téríthessed, az többiben csak elgondolható, mely nagy szomorúságban voltunk azon nap, hogy bennünket kedves Öcsém elhagyott; de az, mint látom, már az linéán kívül jártál, midőn azt ígéred, hogy mindenekről tudósítasz, s mégis feleségem nagyobb böcsben volt előtted, mind testvérbátyád. Én is azért most az egyszer hallgatok, s maradok atyafiságos szeretettedben bérekesztve. Kedves Öcsém!
Horpács, 1774 19. Octobris
M. Ipamnak csókolom kezeit.
8. Érdemes kitérni Széchenyi Ferenc késői vallásmániájára, melyet fia naplójában megrendülten és értetlenül dokumentál. A család attól tartott, hogy az idős gróf megtébolyodik. Ez a külső szemlélő számára tébolynak tűnő állapot igazolni látszik, hogy kétségbeesetten és halaszthatatlan sürgősséggel próbált választ találni a lelkében élő leglényegesebb kérdésre, melynek évtizedekig nem ment utána. A kétségbeesett keresés elkésetttségének, nem valódi vallásosságának bizonyítéka. Ugyanezt igazolják feljegyzései és *A korszellemről* szóló dolgozata. Olyan mélyen konzervatív, szabadság- és egyéniségellenes, hogy minden ízeben ellentmond annak, ami igazi hitből vallható. A vallásosságnak ez a csökött, meghasonlott, dogmatikus és beteg értelmezése nem tehetett jót a fiatal Széchenyi Istvánnak. Súlyos kérdésekkel terhelte.
9. 1814. december 11-i naplóbejegyzése számol be erről. Fokozott zaklatottságáról, a pillanatnyi megszabadulás és mindent elvesztés rémületéről, ragaszkodásáról Pál bátyjához, akivel közösen terveztek Nápolyba utazni, de az utolsó pillanatban Pál – „ki a legközelebbi atyámfia, – a legjobb barátom, mert hisz veled együtt nevelkedtem! – és mindenem e világom” – megbetegedett, magára hagyva öccsét az önvád kegyetlen démonaival (Lásd Széchenyi István: *Napló*. 40.; a teljes naplójegyzet ott, miként az itt idézett részlet Jékely Zoltán fordításában olvasható.)
10. Selina Meade és Henriette Liechtenstein.
11. Széchenyi István: *Napló*. 454. Jékely Zoltán fordítása.
12. Széchenyi István: *Napló*. 231. Jékely Zoltán fordítása.
13. A levélrészlet két kiemelése a levél írójéé.
14. 1821. május 4-ére valószínűsíthető.

15. Az itt idézett Wesselényi-szövegeket magam írtam le a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Fiókjában őrzött kéziratból, tekintettel arra, hogy nyomtatásban mindeddig Wesselényi naplójának csak töredéke jelent meg. Épp egy ilyenről írtam kritikát az *Irodalomtörténet* című folyóirat felkérésére. 1986-ban a Helikon Kiadó adta ki *Feleselő naplók* címmel. Széchenyi István és Wesselényi Miklós 1821–22-ben írott naplóját, 1822-ben vezetett utinaplóját szerkesztette egymás mellé Maller Sándor. Ő írta a bevezető tanulmányát és a jegyzeteket is. Recenzióm az *Irodalomtörténet* 1990. 1-es számában jelent meg. Ott publikáltam először a fent idézett naplószöveget a 43–44. oldalon.

16. „Ezt köztünk! Isten áldja!” 470.

17. „Ezt köztünk! Isten áldja!” 67.

18. Wesselényi Miklós Széchenyi Istvánnak [az elküldött levél piszkozata; publikálatlan saját olvasat; RNL Kolozs megyei Fiókja]:

[Nagy]Károly, Nov. 15-én – 831

Kedves Barátom, nem lévén időm hosszasan írni, csak egy-két szót mostani környüállásimról. Károlyi azokat szóval bővebben elbeszéli. – Hogy több utokon kijelelt szándékjokat végrehajjták-é? – nem tudom; – azt gondolom, nem, – de arra vagyok elkészülve, hogy igen. – Ha igen, úgy hihetősön, vagy soha, vagy csak nagyon későn fogok megint napvilágot látni. Ha a puszta szót – bámi rejtett várásokban történjen – igen hangosnak fogják ítélni, így kis porocská megetheti a szolgálatot. – Babért nem nyújtó, de a használás szent célja felé választott pályámról akármi úton fogok is lelépni, vedd ezennel utolsó hagyományomat; mint erkölcsi embernek, hazafinak s Barátomnak Lelkedre, Szívvedre kötöm, majd ama nagy Bíró előtt számot kérek, mennyire feleltél meg Téged tisztelő bizodalomnak: nem marad egyebem Becsületemnél, ez az, amit szentség gyanánt hív kebledbe teszek le, – tartsd meg emlékezetemet, – szeplőtelen tartsd fénn híremet-nevemem. –

Hogy most, vagy ha a dolog még bizonyosabbá válik is, miért nem akarom, amíg lehet magam megmenteni, s a veszély előll távozni, az íránt bővebben meg fogja Károlyi okaimat mondani, röviden csak annyit: ha most ide hagyom az Országot, s szegény öreg anyámtól örökre megválnék, bizonyos halált hozó pillantat lenne ez reá nézve – s én adnám-é neki a halálos döfést, azért, hogy magam megmentsem? Nem szabad addig távoznom, amíg az elfogás megtörténése tökéletesen bizonyos nem lesz; – csak akkor tehetem ezt, midőn a minden reményt kizáró s rémítő jelenését az elfogásnak csak az eltávozás égy kis reménységárát mégis hátra hagyó tettevel hárríthatom el.

Bajoson fogjuk mostanság egymást látni, Pestre nem mehetek, mert M[agyar]országon -715 s -723-ról oly gyáva Törvények vannak, melyek a Felségsértés esetébe[n] gyanúra is minden meghívás s perelés nélkül engedik az elfogást; Erdélybe[n] ez nincs, sőt a törvényes meghívás és per nélkül valaki elfogását rendelő parancsolatnak teljesítésére is Nota büntetése van szabva. –

Isten Veled s Hazánkkal.

Wesselényi

19. *Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához*. Szent István Társulat, Bp., 2005°. 50. Váradí József fordítása.

20. A levélhez tartozó lábjegyzetek (122. oldal) szerint Széchenyi a *Hitel* és a *Világ* magyar kiadását küldte el Metternichnek. Nem valószínű, hogy az államkancellár tudott magyarul. De azon a szinten biztos, hogy nem, hogy ezeket a magyarul csöppet sem könnyen olvasható műveket meg tudja érteni. Feltételezem, hogy Metternich a könyvek *német fordítását* olvashatta, Széchenyi ezeket küldhette el neki. A *Hitel* német fordításáról lásd a 45. levél 3. lábjegyzetét a 107. oldalon.

21. Széchenyi István: *Napló*. 1064–1065. Györfly Miklós fordítása.

22. Kötetünkben a címzett személyére és a levél keletkezésének időpontjára vonatkozó korrekció meggyőző.

23. „Ezt köztünk! Isten áldja!” 384.

SÜLI ATTILA

NAGY SÁNDOR MÁTYÁS-HUSZÁR VISSZAEMLEKEZÉSE A SZABADSÁGHARC ALATTI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Bevezetés

■ Nagy Sándor egykori Mátyás-huszárról 1896-ban készítette el memoárját a szabadságharc alatti élményeiről, tevékenységéről és röviden az életútjáról. Az ösztönző, Koós Ferenc nyugalmazott brassói magyar királyi tanfelügyelő, hajdani bukaresti református lelkész volt. Koós maga is lejegyezte honvédelményeit¹ az életútját bemutató két kötetben. Emellett biztatta volt bajtársait, hogy ugyanezt tegyék ők is, és küldjék el a kolozsvári Országos Ereklémúzeum számára a kéziratukat. Így került a gyűjtemény anyagába többek között Csizsér Gábor egerpataki nyugalmazott református esperes naplója² és az itt közölt kézirat is. A fentiekben kívül még 18, az alakulathoz köthető visszaemlékezést ismerünk, melyeknek egy részét már sajtó alá rendezték, más részük pedig még mindig kéziratban van. A már megjelentetett kéziratok többségénél azonban indokolt lenne egy újabb, kritikai kiadás.³

A szerző nem naplószerű memoárt hagyott ránk, hanem azokat az epizódokat elevenítette fel, amelyeknek maga is tevékeny részese volt. Iskolai elvégzése után a gróf Haller család olthévízi birtokát irányítja, majd 1848 őszén a román felkelők ellen Erdővidékre menekül, ahol felcsap Kossuth-huszárnak. Érdekes módon azonban a kis törvényhatóság önvédelmi harcáról szinte semmit sem szól, pedig az Erdély önvédelmi harcának egyik legszebb fejezete volt. Csak 1849 februárjától kezd bővebben írni, kiemelve a Vöröstoronyi-szorosban való szolgálatát, illetve az augusztus 6-i nagycsúri ütközetben való részvételét és az azt követő visszavonulást, majd kapitulációt. Elsősorban a személyes élmények dominálnak nála, különösen kitűnik ez a győztes cári hadsereg tisztjeinek tiszteletére, egy román népfelkelő tribun ismerőse által tartott díszében, amely Nagy Sándor számára kényszermeghívás volt. A szerző mindvégig igyekszik megőrizni a tárgyilagosságát, kerül az érzelmős kilengéseket. A kútfő forrásértékét növeli, hogy a szabadságharc történetének kevésbé ismert, az erdélyi hadjáratot eldöntő egyik ütközetéről, a nagyszebeni-nagycsúriról részletesen ír.

Nagy Sándor életútjáról nagyon keveset tudunk. A visszaemlékezésből az alábbiak derülnek ki róla: 1822. április 25-én született Székelykeresztúron, iskolai az alábbiak voltak: székelykeresztúri református elemi, ugyanott az unitárius gimnázium alsóbb osztályai, 1833–1841 székelyudvarhelyi református gimnázium. 1841–1848 között gazdatiszt a gróf Haller család olthévízi birtokán. 1848–49-ben a 15. (Mátyás-) huszárezred katonája, majd 1849–1864. között ismét a Haller család tisztviselője annak a zoltáni, fejedégyházi birtokain. 1864-ben hazatér, ezt követően városi telekkönyvi iktató, majd jegyző, pénztáros. 1872-től a helyi önszervező bank pénztárosa, emellett csekély birtokán gazdálkodik. Tíz gyermeke született, halálának időpontja ismeretlen.

A visszaemlékezést az 1970-es években Spira György történész lefotóztatta, így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában létezik róla egy mikrofilmmásolat. (17669. d.). A közlést ennek alapján végeztük, mivel az eredeti kézirat nem állt rendelkezésünkre. A forrást a jelenlegi helyesírás szabályai szerint, néhány sajtós forma megtartásával rendeztem sajtó alá.

Nagy Sándor
Székelykeresztúr

huszár a 15. Mátyás-huszárezredben

Születésem ideje 1822. április 25.; a tanulást kezdettem a székelykeresztúri ev. ref. Népiskolában³, innen 1832-ben a helybeli unitárius gimnasiunba és 1833-ban a székelyudvarhelyi ev. ref. főtanodába⁵ adattam, az itteni 8. osztály végeztével 1841-ben lettem diák és egymásután⁶ éven át a bölcsészet, jog és hittani cursusok végeztével, 1847. szeptember hó 12-én kiléptem a fehéregyházi gróf Haller János féle uradalomba gazdásznak.⁶ Innen 1848. ápril[is] hó 2-án kitétek a hévízi⁷ udvarba számadó gazdatisztnak, amely foglalkozások a legkedvesebb emlékeim közé számlálандók, már csak azért is, mivel szelídségeim és emberek[et] becsülni tudás eljárásaimért mindenkinek szeretetét és becsülését teljesen bírtam.

A sorsommal megelégedés tetőpontján talált azon réműletes, leverő hír, október hava 29-én éjjel, hogy 2000 oláh és szász landstrum⁸ – egy szakasz dragonyos lovas⁹ – és egy század grāniczer¹⁰ katonaság Hévízt megszállotta s azok közt az oláhok oly szándékkal vannak: hogy minden udvari egyént – de nevezetesen azoknak tulajdonosait és helytartóit leölik – megsemmisítik, sem nőeknek, gyermekeknek irgalom nem adatik stb.

Hírlapilag és utazók által is az előzményekből tudva megyékben szétszórt magyarságnak gyászos eseményeit, hitelt adtam a baljóslatú híresztelésnek. De hogy tétlenül el ne vérezzünk, udvari cselédeinknek fegyvert és lándzsát adván kezeikbe, mondván: ha az udvarba ellenséges csapat térne be, amikor én a puskámmal reájok lövök, ti is azt cselekedjétek, a lándzsások pedig rohammal reájok döfödjétek stb.

Szerencsére azon éjjel nem törtek be, de másnap a volt úrbéresek hozták a szomorúbbnál mind szomorúbb híreket, hogy az udvart elhagyjam – menjek ki hozzájuk – ők elrejtenek, mivel halál vár reánk az oláhok dühtől áradozó véleményeik szerint. Be nem várva a következő éjjel, a reff[ormátus] pappal felmentünk Alsórákosra. De hát oda sem akarnak beereszteni, állítván, hogy ők a falut érettünk el nem égettetik.

Jó lovam lévén alattam, mentem Erdővidékére s ottan sorakoztam az ottani nemzetőrökhöz s velök is voltam, amíg báró Heidte¹¹ csapatvezér Erdővidékére betört¹² és fegyverletételt parancsolt. Én innen megfordulva mentem be Háromszék-re, az ottani Kossuth-huszárokhöz s velök voltam mindvégig, amíg híre ment Bem¹³ bejövetelének.¹⁴

Ekkor Clement nevű őrnagy¹⁵, úgy Matskási Ferenc¹⁶ kapitány Háromszéket odahagyva kijöttek csapatostól Udvarhelyre, de Matskási kapitány ezt megelőzőleg egy szakasz huszárral Keresztúrra jött le s általam egy jelentést küldött M[aros]vásárhelyre Forró ezredesnek¹⁷, indultam egy vad hideg mord időben, a jelentéssel estvéli 7 óraker egyedül mindvégig, sebes vágásban. Erdőszentgyörgyön a lovam annyira ki volt fáradva, hogy továbbmenni nem lehetett, innen előfogattal mentem Vásárhelyig s éjjel után 3 óraker a vitt jelentést már kézbesítettem.

Onnan visszatérve mentem Udvarhelyre és másnap a Klement csapatával per Parajd jöttünk M[aros]vásárhelyre s ott is voltam január s február havában, amíg

Sánta őrnagy¹⁸ két századot felszerelt és ekkor, március havában Kováts János¹⁹ százados vezérlete alatt indultunk Kistoronyra, Szeben mellett.

Vásárhelyen létünk alatt minden este hadiiskolát tartott Sánta őrnagy, amit nem csak az altisztek, de a legénység is nagyobb részt, mint szerény magam is pontosan jártunk.

Az első Kossuth-huszár századot Kistoronyról azonnal indították Magyarországra, mi meg maradtunk néhány napig ott s onnan alkalmaztak különböző posztok és előőrsöknek. Kistoronyról vittek előbb a verestoronyi poszthoz²⁰ a muszkák ellen, a mi szakaszunkat és egy század satnári önkéntest,²¹ Itt történt egy reggelen,²² hogy egy muszka tiszt és trombitás a legszélső poszton mint küldött megjelenik és kéri magát a magyar parancsnoksághoz vezetetni. A mi főhadnagyunk itt volt Gegesi Kis József²³, ki a muszkát meg nem érthetvén, egy gyalogos hadnagy francia nyelven az orosz kívánságát tolmácsolja: hogy ő azért van küldve ide, hogy a muszka és magyar foglyoknak egymással való kicseréléséről tegyen előterjesztést, mindkettőnek szemét bekötve, bekísértük Iház Dániel²⁴ várparancsnokhoz, ott végezvén küldetése kívánságát, amikor ismét a szélső posztra visszakísértetett, azt mondván búcsú fejében: eddig voltunk barátok, mostan már ismét vagyunk ellenségek stb. Ezen poszton egy egész hónapig, összejárva gyakran azon havas vadonjait és bámulva s elmerengve az Olt folyónak a kőszirtok közötti sebes berohanását, amelyben gyakran megfűrödtem, dacára a hidegnek. A mi posztunk szolgálatot tett a felső-fehér megyei tisztségnek, kiszállása idein a rablók, öldöklő és gyűjtogató gonosztevőknek kézre kerítése és nevezett bizottság működése fedezetéül, ennek végeztével Alsó-Árpásban, Újegyházán és Szászmuzsnán²⁵ való előőrseken. Már az árpási őrködés idein az oroszok Fogarasra ütven, az ottani magyar csapatot szétszörták, július 18-án.

Innen egész szakaszt Orbán Károly²⁶ főhadnagy alatt kitétték Újegyházára, néhány napi otflétünk alatt az orosz csapatok mind húzódtak alább Szeben felé, ezen őrség már csaknem körül volt hálózva az orosz csapatok által, behívási parancs pedig nem érkezett, a főhadnagy néhányunkat tanácskozásra szólított fel, hogy mitévők legyünk, mivel az oroszok minden percben rák üthetnek és megsemmisíthetnek, a létszámunk volt mindössze 34 egyén, a lett a megállapodás, hogy vonuljunk be Szebenbe. Reggel korán kirukkolva már láttuk, hogy az újegyháziak rakott szekerekkel indulnak, az oroszoknak élelmet viendők.

Azért amint Újegyházát elhagytuk, az élelmi szekereiket megrohantuk és egy ottani folyó patakba hánytuk, hogy az ellenségnek kezibe ne jusson, a szállítókat pedig visszakergettük. Szeben felé való utunkba egy Dállya nevű nagy szász faluba érve, látjuk, hogy nagy fazekakkal és csebrekkel²⁷ hordják az ételt az oroszok számára, kik a falu hosszára nyúló kertjei háta mögött árnyékos helyen hűsölnék. Ezeket az ételeseket a hadnagy azonnal letartóztatja, tízünket ott hagy, hogy őrizzük, és amikor gondoljuk, hogy a csapat a faluból már kiérkezett, azonnal menjünk utánok. Meg is lett. Amikor a faluból már jó messzire mentünk, vették csak észre az oroszok csapatunkat, kezdettek utánunk száguldani, de nem értek be. Amint haladtunk tovább, Schellenbergnél²⁸ ismét egy orosz csapat tanyázott, de annyira távol voltak, hogy üldözés esetében sem érhetek volna be.

Amint Szebenhez közeledtünk, csak elbámultunk, hogy Szeben lakossága jobb-részt s azok közt is nevezetesen a tanács tagjai innepélyes díszben várják a muszkák bevonulását, akkor tudtuk csak meg, hogy a magyar tábor már az azelőtt való nap Szebenből kivonulva, Medgyes felé vette útját.²⁹

Ellenséges fegyveres erő utunkat nem állván, a szászok egész meglepetéssel, családással nekünk utat nyitván, vonultunk be Szebenbe. Kapitányunk, Kováts János szállása a Római Császár című³⁰ vendéglőben lévén, úgy a század zászlója is ott megtaláltatván, néhány pohár bornak a lóháton való elfogyasztása után, kibontott zászlóval vonultunk ki Szebenből.

Nagycsűrre érvén azon este, hadnagyunk a falunagynak³¹ rendeletet adott a mi elszállásolásunkra. A fal[uj]nagy mondá: szívesen, de tudomására hozom a hadnagy úrnak, hogy ide 2000 orosz katonának az éji szállás és élelmezés meg van rendelve, akik minden percben érkezendők. Ennek hiteléről a hadnagy meggyőződésén, ismét néhány pohár bornak hamarságos elfogyasztása után, magunk úgy, mint lovaink, éhes gyomorral indulánk Medgyes felé. Ez időben a magyar tábor Szelindek és Asszonyfalva közt lévén a szabad mezőn megszállva, amint feléjük közeledtünk éji sötétségben, előőrsei fegyver ropogással fogadtak, nem gondolván, hogy mi is hozzok tartozunk.

A Szebenből kivonult csapatnak vezére Makrai László³² ezredes lévén, főhadnagyunk jelentette a mi viszontagságos bevonulásunkat, s így csatlakoztunk táborához.

Még Szebenben létemkor vettem volt gróf Haller Ferenc úrnak egy levelét, ugyanezen levélben egy mást csomagolva Makrai ezredesnek szólót, amelyben kérelmez, hogy nevezett ezredes engem bocsásson haza mint hévízi volt gazdatisztjét. Kérdi az ezredes: „Ön az a Nagy Sándor?“, feleltem, hogy engem annak neveznek. Kéri önt a gróf, volt principalist haza bocsátani, de én felteszem önről, hogy ha el is bocsátanám, de ön nem menne el, mivel minden órán az oroszokkal és császáriakkal több harc küszöbén állunk, amikor minden katonára elkerülhetetlen szükség van, megírom a grófnak, hogy én elbocsátanám, de ön nem megy. Ezzel én megfordultam és kotródtam.

Derék magánlovam volt, azzal szolgáltam kezdettől február hava utoljáig. Ekkor gróf Bethlen Miklós³³ őrnagy mindeniknek, akik magánlovakon szolgáltak, az állam tulajdonának nyilvánította és mindenik lovat annak becsértékében kifizette, én kaptam 110 ftot érte, ezenkívül hazulról is volt néhány forintom, úgy osztottam be a költségeket: hogy jusson is, de maradjon is.

Innen még azon nap vonult a tábor Medgyesre, ahol egy pár napra meg is állapodott. A mi századunk első szakaszát és egy század gyalogságot kirendeltek előőrskül Szászmuzsnára. Miklósi Ferenc tizedessel négyünket kitétek a legszélső posztra, hatot nevezett Szászmuzsnához közelebb, hogyha ellenséges csapat jönne, azonnal jelentést tegyünk. Vártuk a felváltás óráját, virradattól fogva késő estig és onnantól másnap reggelig, de mind ok nélkül. A lovainkat etettük a gyepen kantárszáron, de azért a posztról nem mozdultunk, annyival inkább, mivel minket sem háborgatott senki. A harmadik nap reggel önfejlőleg bevonultunk Muzsnába, ahonnan az egész gyalog század és szakaszuknak ottan maradt része már az azelőtti napon bevonultak Medgyesre s minket a szászok csak nevettek és piszegettek, mint valamely eltévedett vándorokat.

A tábor onnan indult per Dicsőszentmárton és Tordán át Kolozsvárra, egynapi ottan lét után Kemény Farkas³⁴ vette át a tábor parancsnokságát, hosszas utazás és ide s tova való kitérések után vezetett Vásárhelyre, az eddigi volt századosunk, Kováts János még Tordán megszökött tőlünk és helyébe egy magyarhoni Májer³⁵ nevű századost rendeltek, mint aki erélyre, tehetségre százsoroson túlszárnyalta Kovátsot, a dőlyfőst, kevély és keringőt.

Augusztus 1-én értünk Vásárhelyre s ott hallók, hogy az azelőtti napon Bem Segesvárnál csatát veszített. Egyéji ott hálás után másnap reggel indítottak ismét per Medgyes Szeben felé, a tábor augusztus 4-én érkezett Szelindekre s ott is hált. Másnap reggel Bem vezérlete alatt indultunk Szebenbe, amely utunkba több muszka előőrszet kergettünk, sőt az előőrsek zömét ágyúval kergették szét. A szelindeki s benneb menve a n[agy]csúri oldalos hegyekről látni lehetett a muszka és osztrák hadsereg felállítását a szebeni térségen. A mi századunk a magyar tábornak jobbszárnyán vonult mindig benneb és közelebb az orosz és osztrák tábor felé, innen lehete látni azon merész közeledését Bemnek az ágyúival, hogy mily közel hatolt az ellentábor zömihez és mint sepri azoknak felállított csapatait, mint kik az ágyúzást

tovább nem állhatván, 2-3 rendben akartak megfutamodni, de mindannyiszor rendben tartották. Azonban a magyar seregnek tömeges megérkezésével kénytelenítettek futásnak eredni. Hásford³⁶ volt azt ellentábor vezére.

Az orosz csapatnak ezen válságos helyzetében annak kozákjai mégis nagy merészséget fejtettek ki, kísérletet tettek annak megfordítására és nagy rohammal törtettek elő, az ütközet jobbszárnyát bekeríteni.

A Kossuth-huszárság első századát már meg is rohanták vala, de a második század a legnagyobb rohammal ment a védelmére, mire csúfosan vissza is verettek. Ez időben Májér századosnak merészsége és tapintatos vezérkedése annyira fellelkesítette huszárait, hogy rövid ¼ óra alatt a kozákság szét lett szórva és sokan megsemmisülve.

Erre kezdetét vette az üldözés, ami késő éjjel utánig tartott Sellenberg és Vöröstorony felé, a magyar tábor az üldözésből kifáradva, annak egy jelentékeny része a sellenbergi-szebeni határokon hált, a mi csapatunk is csak reggel felé ért vissza Szebenbe, s már alig egy és fél óra múlva trombitáltak a kirukkolásra.

Innen indítottak Sellenberg felé az orosz-osztrák tábornak további üldözésére, amire Sellenbergre érkeztünk futár által hívtunk vissza a szebeni rétre, ahova megérkezésünkkor már folyt csata magyar tábor összeszedhető része és azon 30 ezer³⁷ orosz közt, amely Bemet Segesvárnál megverte a Lüders orosz vezér vezényletével.³⁸

A mi megérkezésünk idején a muszka lovasság által magyar ágyúk voltak meg-rohanva, mi ezeket szerencsésen szét is vertük, de egy pár perc alatt annyi muszka lovas rohan meg N[agy]csűr felől és annak szőlőiből, hogy tovább ellenállani lehetetlen volt, ez időben működésünk közelében egy század gyalogság négyszögű frontot képezve, ez a muszka lovasságra kétszer tüzelt reá, amire sokan is elhullottak és a támadással felhagytak, ellenesetben a mi csapatunk véglegesen meg lett volna semmisülve. Ezen ütközetet elfogadni istenkísértésnek lehet mondani, alig 4-5 ezer embernek, azok is kiéhezve, fáradva és szenvedve, 30 ezerrel³⁹ szembeállani, nem csuda a csataelvestés. Ezen visszahúzódsunkkor szekerek annyira voltak torlódva, Szebennek a N[agy]csűr felől való utak vonalán s azok közt Bem kocsija is be-ékelődve, hogy a menekülésnek útja lett állva. A kocsiban fennállva, civil köntösben öltözködve, egy rézfokost tartva kezében kiáltva Bem kocsijának felügyelője, név szerint Kurcz Antal⁴⁰: Uraim! Az öreg generális a csatában maradt, menjenek keresésre, ne engedjék az ellenség kezébe jutni stb., de a visszatérés lehetetlen volt. Azonban szerencsére Bem Kistorony felé menekült jelentékeny csapat élén, 2-3 ágyú fedezetével, kiket a muszkák üldöztek még Kistoronyon alól is. A mi csapatunk és sok mások a városon át húzódtunk lefelé, amikor a szászok ablakikból lövöldöztek ki a menekülő magyarokra, igen nevezetesen a Józsefstadt című utca lakói.

Ezen szebeni csata után a magyar tábor húzódott le Szászsebes felé s ottan voltunk 7 napig Stein⁴¹ generális vezérlete alatt, mivel Bem ment onnan azonnal a magyarhoni csatákba részt vehetni. A szebeni orosz tábor nem késett minket felkeresni és már augusztus 12-én megtámadott. Stein vezér a csatát elfogadta egypár óráig ellen is állott, de amint az oroszok erejüket mindjobban-jobban ki tudták fejteni, elég jó rendben visszahúzódtunk Szászváros felé, ezen csatában a mi századunk, úgy a Kossut-jágerek⁴² a tábor balszárnyán vonult, fedezve a tábor zömét, amint az ellentábor Szászsebesből kijött és a sebes folyón átgázolt, mind minket, mind pedig a jágereket azoknak lovas csapatai oly rohammal támadott meg, miszerint hittük, hogy mind megsemmisülünk, azon percben a jágerektől jött egy futár, kérve századosunkat, nehogy megfutamodjunk, mert ők minket védelmeznek, mi is őket kölcsönösen védelmezzük, bár addig, míg az ottani közelben levő erdős helyre beérhetnek.

Erre Májér kapitányunk az összes lovas csapatját három sorba szakaszba állítja, azt úgy osztván fel, hogy az első front szembefordulva a felénk száguldó orosz

lovassággal egyszerre reájok lőjön, ennek végeztével a második szakasz épp ezt tegye s így a harmadik szakasz is, ezen ténykedés mindaddig ismétlődött, míg a jágerek is mind magukat, mind pedig minket oltalmazván, kivonulhattak az erdőbe.

De ennek végeztével az orosz ágyúk mind közelebb vonultak utánunk s oly sűrűn kezdettek ágyúzni, hogy lehetetlen volt többé őket feltartóztatni. Így értünk be Szászvárosig és onnan Dévág. Alig érkeztünk Dévára, annak magas vára felrobbant,⁴³ szétomlott sokunknak jelenlétében. Iszonyú látványosság volt ez, az első robbanást még kettő követte, azt hittük, hogy az egész hegy leszakad és a várost maga alá temeti.

Innen a mi századunknak megmaradt részét, nevezetesen annak első szakaszát vitték le Dobrára előőrslül, alig érkeztünk oda, már a magyarországi szétbomlott csapatoknak jelentékeny része, töméntelen ágyú, pakkszekerek, úgy nagymennyiségű lőszerkészletekkel vonultak le Dobrára, hírül hozván, hogy Világosnál a fegyvert Görgei letétette augusztus 13-án, ez időben már ki-ki menekült, amerre sorsa vitte, ezt követte a dévai fegyverletétel augusztus 18-án.

A fegyver letéte idején lehetett látni azon rendkívüli elkeseredést, levertséget és kétségbeesésig menő csüggettséget, amit ecsetelni nem lehet. Én egy mezei nagy tónak közelében voltam, mindenki igyekezett fegyverét szétbontani, széttörni és azon tóba dobni. A fegyvert letevőknek egy részét vitték Gyulafehérvárra, a más részét Szebenbe. A mi századunk és a székely huszárok Szebenbe a strázsament⁴⁴ piacán voltunk hosszas időn át, lovaink, mind magunk élmezőny nélkül. Ekkor mind a magunk, mind pedig a Károlyi huszároktól⁴⁵ elszedett és nekünk vezetékül adott lovakat beszédtek, minket pedig vittek az apácák klastromába foglyul. Májér nevű kapitányunkat ugyan Szebenbe, más helyre a többi tisztekkel.

A Klastromba 8 napig voltunk bezárva katonai fedezettel, ezen idő alatt is semmi névvel nevezendő élelmet vagy lenugot⁴⁶ államtól nem kaptunk, hanem a könyörületes apácák minden délben adtak tisztességes, de olcsó leves ételt, ezenkívül mi egymást segítettük önzsebünkből lehetőségeinkhez mérten. Ekkor kezdetét vette a sorozás, csakis kevesen szabadultunk meg. Engem szerencsére azon időben, fogságom alatt nagymérvű vérkelek leptek el, ennek és egy könyörületes Poruhiozka nevű orvosnak köszönhetem a szabadságot. De míg hazaértünk is, sok nyomort és üldöztetést kelle szenvednünk a szász és oláh polgártársainktól.

Amint hazaérkeztem, gróf Haller Ferenc úr azonnal levelében felhívott, hogy menjek Hévízre, hogy a gazdaságot vegyem át és azzal együtt a longodárai⁴⁷ udvart is kormányozzam. Én el is mentem, de oda már az állam tett volt tisztet, mivel az udvar is az állam részére lefoglaltatott volt. Ottan létem alatt egy Molnár Ilyés⁴⁸ nevű, oláh születésű, a forradalom kezdetétől fogva pedig mindvégig oláh tribun és májori⁴⁹ címmel landstrum kommandáns⁵⁰, hévízi pap⁵¹ Dénes Sámuel meghívja ebédre Kománára⁵², de tudva azt, hogy én is ott vagyok, mint aki velem már a forradalom előtt is jó ismeretségben volt, azt írja nehogy engem elhagyjon magától, mivel, ha önkéntesen nem mennék, kényszerrel vitet oda stb. Mondám, no kedvem nincs, de hogy a kényszerrel elkerüljem, inkább megyek önkéntesen. Velünk jött az állami új tisztartó is mint régebről jó emberünk és így mentünk hárman. Megérkeztünk csak elharmadunk, hogy azon udvar és környéke tele van kozák és gyalogos orosz katonasággal. A pap és az állami tisztartó annyira megrémülnek, hogy azonnal vissza akarnak térni. De én, aki százannyi is láttam egy rakásban, nem tartottam az ő véleményekkel, hanem behajtottam. Az ismeretség kölcsönös megújítása után kérdé, hol voltam a forradalom alatt. Mondám, én is katonáskodtam és csak most kerülék haza egy pár nappal ezelőtt. No jó, de erről hallgassunk a muszkák előtt.

Az oroszok közt sokan voltak, akik az oláh nyelvet teljesen bírták, ez a Molnár Ilyés pedig az orosz nyelvet folyékonyan beszélt, engemet ajánlott a tiszteknek, mint régi jó barátját és gazdatiszt társát stb. Az ebédhez üléskor igyekezett nekem a törzstisztek közt az első helyen széket adni és felkért, hogy mulhatatlanul jó kedvem legyen s a tiszteket pohárköszöntések közt megtiszteljem, annyival inkább, mivel az ebédre hívásban az volt a cél, hogy őket az egyforma hangulatból kiemelve, kedves felvidulást és szórakozást

eszközöljünk, mondám, igen helyesen tette és én csekély erőmhöz képest kívánságának eleget tenni megkísértem, csak te pótolod a hiányos előadást bővebb magyarázat és tolmácsolás által.

Az asztalnál ült mintegy 30 orosz tiszt, mindannyi erőteljes 25-40 év közti egyén, az ebédhez való ülés előtt és alatt iszonyú láрма, kurjongatás, üvöltés, dob, trombita, réztányér csattogtatás, síp, kürt, énekéssel és tánccal vegyesen oly pokoli lármát csaptak, hogy magunkat egy alvilágban lenni gondoltuk. De amint megkezdődött az ebéd és én a lelket erősítő, a szívet vidámító és a bátorságot nevelő öreg borból 2-3 jó pohárral bevettem, a Molnár jelezgetésére időszerűnek láttam a poharat emelni, mondám: „Amikor az uralkodók jó barátság és bizalmas összekötetésben vannak egymással, ezen barátságnak jótékonyasága kisugárzik a népek jólétére is, nemzeti és valláserkölcsei különbség nélkül. Jelentékeny példa erre a jeleni időben a minden oroszok cárijának, első Miklós öfelségének⁵³ atyai intézkedése, miszerint az erdélyi és magyarhoni nemzetiségek csupán egymás kívánalmi félreértéséből összeperelvén, az véres háborúra ada okot, ezen véres háború beszüntetése és a régi jó rend s egyetértés helyreállítása tekintetéből küldé be vitéz hadseregét hozzánk a minden oroszok cáija, öfelsége, de semmi hódításért nem, kívánjuk, hogy ezen nemes tettiért isten éltesse, éljen annak vitéz hadserege, úgy annak vitézkedő tisztjei stb. stb.

Az ilyen és ehhez hasonló rögtönzött felköszöntések oly igen felderítették a tiszteteket, miután az Molnár által megmagyarázva lett, hogy már a köszöntés kezdetén székre kellett állanom, hogy mindenik láthasson és jobban hallhasson. A cárnév említésével pedig meghajlás és keresztvetések által jelezték hódolatukat.

De annak végeztével helyeikből kibontakozva jöttek hozzám kezét fogni és úgy összevissza csókoltak, alig vártam, hogy vége legyen.

Az ily köszöntéseket rövidebbre szabva, most már az egyik, majd a másik tisztért kelle megújítani, nevezett Molnár mindig jelezvén, hogy most név szerint ezért, majd meg a másikért köszöntsek. A napnak ilyen hőse még megközelítőleg is soha sem voltam, de tudom, hogy nem is leszek. Hívtak, nógattak, hogy menjek el velök hazájokba, ők rólam gondoskodni fognak, megköszöntem, de örvendtem, hogy ha a sok csukros⁵⁴ pusztól menekülhettem.

Onnan hazajövetelem után az özvegy gróf Haller Jánosné zoltáni⁵⁵ udvarában voltam 15 évig számadó gazdatiszt, később ugyanott 8 évig zárgondnok⁵⁶, úgy a fehéregyházi udvarná⁵⁷ is. 1864-ben hazaköltöztem, lettem a városnak 10 éven át földrendes nyilvántartója, jegyzője s 15 éven át pénztárosa. 1872. év óta a jelenig az önszegélyző népbanknak⁵⁸ is vagyok pénztárosa s ezen foglalkozások mellett vezetem csekély gazdaságomat. Csak ily s többféle terhes foglalkozás után lehe 10 gyermeket taníttatni s azokat lehetőleg felnevelve önállóságra juttatni.

A fentírtakon kívül életem történetére vonatkozólag száma nélküli sok események lennének felemlítendőek, de az eddigi hosszadalmasságért is elnézését, türelmét kérve helyén levőnek látom azt bevégezni.

Székelykeresztúr, november 12. [1]896.

Nagy Sándor id.

Letisztázta: Nagy Gyula
brassói ált[alános] isk[olai] tanító

Az eredetivel, melyet Nagy Sándor úrhoz küldöttem, összehasonlítottam és szóról-szóra helyesnek találtam.

Brassó, 1896. november 20.

Koós Ferenc⁵⁹

■ **JEGYZETEK**

1. Koós Ferenc: *Életem és emlékeim. 1828–1890.* I–II. Brassó, 1890.
2. Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Kolozsvár. Böződi György hagyatéka. V. Mások kéziratai. 8/4. Egy Mátyás-huszárról hányattatásai az 1848–49. évi hadjáratok alatt. Lejegyezte 1898-ban Koós Ferenc volt Mátyás-huszárról kérésére barátja, Csizsér Gábor nyugalmazott esperes. Erdeti kézirat az Ereklve Múzeum gyűjteményéből. (Sajtó alá rendezése és kritikai kiadása a szerző által folyamatban.)
3. Az alakulathoz köthető visszaemlékezések többségét ismerteti Hermann Róbert: *Műfajok és tendenciák az 1848–1849-es erdélyi napló- és emlékirat-irodalomban.* In: *Ágyúba öntött harangok.* Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. Hermann Róbert és Benkő Levente. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 221–269. A hivatkozott rész 251–253.
4. Elemi iskola.
5. Gimnázium felső tagozata.
6. Uradalmi tisztartó.
7. Olthévíz (Felsőfehér megye).
8. Népfelkelők.
9. 5. (Savoyai Eugen) dragonyosezredből.
10. Határőr 16. (1. román) határőrezredből.
11. August Heydte báró, császári-királyi kapitány, az 5. (Savoyai Eugen) dragonyosezred tisztje.
12. Heydte 1848. november 25-én tört be Erdővidékre.
13. József Bem vezérőrnagy (1794–1850), az erdélyi magyar csapatok parancsnoka.
14. 1849. január eleje.
15. Klement György (1810–1886) őrnagy, a 12. honvédszászlóalj parancsnoka.
16. Macskásy Antal (1820–1883), jogász, Mátyás-huszárról főhadnagy, Háromszék önvédelmi harcának résztvevője, élelmező biztos és csapatszervező kiküldött.
17. Forró Elek (1813–1893) ezredes, Marosvásárhely katonai parancsnoka.
18. Sánta Lajos őrnagy (1815–1900) őrnagy, az ezred székelyföldi osztályainak szervezője.
19. Kovács János, (1815–1898) az ezred alszázadosa.
20. Határőrállomás. A huszárok feladata a felderítés volt.
21. A szerző itt az erdélyi hadseregben lévő két szatmári önkéntesszázad egyikére gondol.
22. 1849. április 20-án. (Kemény János: *Kiss József levelei. 1847–1849.* Hadtörténelmi Közlemények 104. évf. (1991) 4. sz. 140–162. A hivatkozott rész 159.
23. Gegesi Kis József (1820–1900) az ezred főhadnagya.
24. Ihász Dániel (1813–1881) alezredes a Vöröstoronyi-szorost őrző különítmény parancsnoka.
25. Muzsna (Medgyesszék).
26. Orbán Károly (1823–1898) az ezred főhadnagya.
27. Egyfűlű, vödör alakú edény.
28. Sellenberk (Szabenszék).
29. 1849. július 20. körül.
30. A Nagyszeben belvárosában található Római Császár fogadót 1773-ban alapították.
31. Bíró.
32. Makray László alezredes (1815–1876) a 15. (Mátyás-)huszárezred parancsnoka.
33. Bethlen Miklós (1819–1900) az ezred őrnagya.
34. Kemény Farkas báró (1797–1852) ezredes, a kolozsvári hadosztály parancsnoka.
35. Mayer Adolf (1821–?) a 15. (Mátyás-) huszárezred rangidők kapitánya.
36. Gustav Hasford cári altábornagy, a Nagyszeben védő cári és osztrák csapatok parancsnoka.
37. Alekszandr Nyikolajevics Lüders gróf (1790–1874) orosz gyalogsági tábornok, a cári V. hadtest parancsnoka.
38. Az adat erős túlzás. Hasford és Lüders egyesített erői körülbelül 20 000 főt számláltak.
39. Az utóbbi adat erős túlzás
40. Anton Kurz (1799–1849) őrnagy, Bem titkára. Ismereteink szerint a segesvári ütközetben esett el.
41. Maximilian Stein báró (1814–1858) ezredes, a gyulafehérvári ostromsereg parancsnoka.
42. A 2. honvéd vadászezred egy osztálya.
43. 1849. augusztus 14-én.
44. Olvasata bizonytalan.
45. A 16. (Károlyi-) huszárezred.
46. Pénzbeli ellátás.
47. Longodár (Felsőfehér megye).
48. Ilie Moraru tribun (Fogarás).
49. Őrnagy.
50. Népfelkelő parancsnok.
51. Református lelkész.
52. Alsó- és Felsőkomána. (Fogarás-vidék).
53. I. Miklós orosz cár (1825–1855).
54. Olyan szegfű vagy ibolya, amelynek sűrűn nőtt, teljes, bokros szirmai vannak. A szerzők itt feltehetőleg a puszik jellegére utalt.
55. Zoltán (Felsőfehér megye).
56. Olyan személy, aki a zár alá helyezett vagyont felügyeli, kezeli.
57. Fejéregyháza. (Felsőfehér megye).
58. Olyan pénzügyintézmény, mely a betéteseket szolidáris alapon támogatja.
59. Koós Ferenc (1828–1905) Mátyás-huszárról, református lelkész, tanár, író.

DEMÉNY PÉTER

A KESERŰ MESÉLÉS

Vida Gábor: Egy dadogás története

■ „De-vel nem kezdünk mondatot, nyilatkozhatta ki az apám, én pedig azonnal rávágtam, hogy: de.” (5.) „A fél életművem már a polcon. És ha valaki megkérdezné, hogy ennyi az egész, akkor azt is mondhatnám, igen. De.” (373.) A könyv első és utolsó mondata rímel, és az utolsóból az is kiderül, hogy mondatot befejezni de-vel még szörnyebb, mint kezdeni. Az elsőből pedig az, hogy milyen szabványfüggőek is a szüleink, amivel semmi baj nem lenne, ha nem a *mi* szüleink lennének, azok, akiktől szeretetet várunk, de nagyon hiába, mert még megértést sem kapunk. Az *Egy dadogás története* mesélőjének apja passzív, anyja hiperaktív, és mindketten a hallgatás, a rossz hallgatás növendékei.

A „mesélő” fogalom fölösleges távolításnak tűnhetik, hiszen Vida Gábornak ez a könyve kerül legközelebb a szerzőhöz, és nemcsak hogy végig egyes szám első személyben szól, hanem abból a hitelességből is, amely egy önéletrajz sajátja. Mégis, a szerző szándékától nyilván nem függetlenül, az alcím a zárójelbe tett „(regény)”, és egyes nevek sem olyanok, mint akár a magyar alföldön, akár a Székelyföldön: Violetta, Tom, Will stb. Szóval fikcionalizált vagy enyhén távolított önéletrajz ez, talán annak jelzésére, hogy többről van itt szó, mint önéletrajzról: mint az azóta megjelent recenziókból és interjúkból kiderül, „Erdély-regényről”, a szónak abban az értelmében, hogy elemzés, következtetésként megértés is van itt, legalábbis a megértés igyekezete, nemcsak keserű mesélés.

Holott a mesélés tényleg keserű, ahogy én olvasom. A kisfiút öt éves ko-

ráiig falura adják az ágyai nagyszüleikhez, azok nevelik, az alkoholista nagypapa és a vele zúgolódó nagymama, akkor kerül vissza a szüleikhez, s az anyja elkezd olyanná nevelni, amilyenné az apai nagyszülők nem tudták. Kilencedikben bentlakásba kerül Aradra, ahol rettenetes dolgokat él meg („ritka volt az olyan este, mikor nem sírva aludtam el” – 260.), melyekről azonban nem mesélhet a szüleinek, mert egyikőjüket sem érdekli. A könyvben nem ölelnek, nincs „de jó, hogy hazajöttél, fiam”, az apa szkeptikus, az anyja hideg, és ennél szörnyűbb dolog nincs a világon. Baróton, az anyai nagyszülőknél baptista képmutató erőszak, Kisjenőben és Aradon a zsarnok hűvösség.

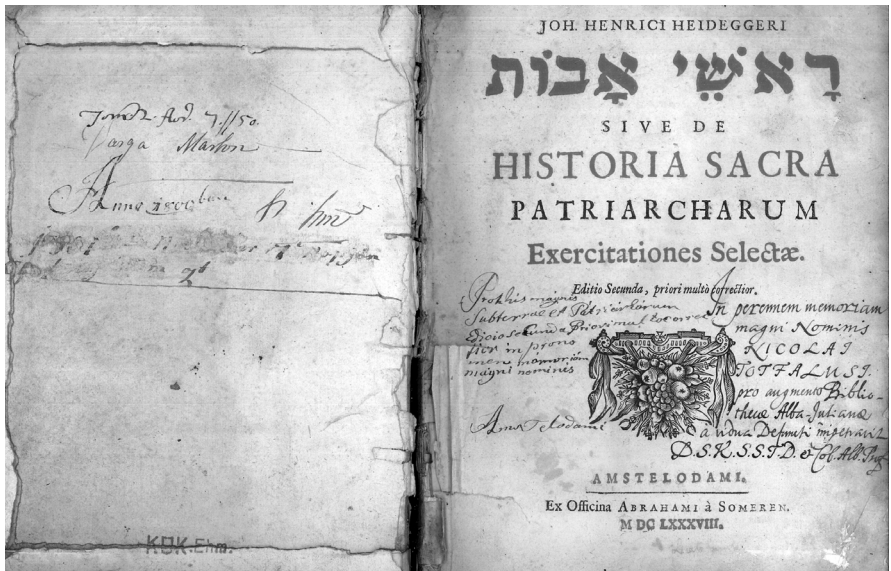
Így olvasom én, de Vida Gábor minden történet mellé tud elemző mondatokat társítani. „Will nagybátyám rendszeresen elvitt mindenkit éjszakai portyára, medvelesre, szarvasozni, értette az indiánozást, bár nem olvasta a könyveinket. Neki nem kellett magyarázni, miért fontos, miért kell az embernek egy kitalált világ, amelyet halálosan komolyan művel: mert a valóságot is csak annyira képes elfogadni, amennyire az álmaik. Willnek sem voltak pedagógiai elvei, de szerette az erdőt, cserébe komolyan vette őt az erdő, és komolyan vettük mi.” (165.) „Három pillére volt Baróton az univerzumnak: nagypám, Isten és a valóság.” (173.) Ilyen mondatokkal tele van ez a könyv: ők magyarázzák a megmagyarázhatatlant. A nagypapa addig és úgy veri a bivalyt, amíg az le nem dől kínjában – ő az univerzum legfőbb pillére, ő közvetíti Isten szavát és a valóságot.

Két baj van ezzel: az egyik, hogy felnőttként leszünk olyan okosak, hogy el tudjuk magyarázni a szenvedéseinket és a szeretetéttségünket (lásd ezért és egyáltalán Szekeres Dórának az íróval készült kiváló interjúját a Literán: *Megírtam, elmeséltem, elvicceltem, elsírtam, amit lehetett*); a másik, hogy a mai napig ez a durva elhallgatás folyik mindenben és mindenképpen. Így aztán sokan nem is akarnak eljutni a saját állításukig, akik meg eljutnak, egyedül érzik magukat.

A fejezetek is az elemzés, az áttekin-tés, az értelmező tekintet igényével íródtak: *Életkép, Az irodalom, Család* stb., miközben a történetek megrágnak az olvasót, és nagyon ritkán vidítják fel, leginkább az okosság révén, mely nagy ajándéka egy öleléstelen életnek. Jönnek a szabványszabályok a család részéről, mint ez a „de-vel nem kezdünk monda-

tot” is, az elbeszélő pedig lázad már a pusztá létével is, hiszen aki elbeszél, annak látnia kell, ami történik, és aki látja, hogy mi történik, az áruló, hiszen nem azt meséli, amit el szabadna, amit örökölt. Ördögi kör ez, azt hiszem, a dadogás nem kevésbé belőle fakad, no meg abból, hogy persze betegnek lenni is árulás, egy erdélyi magyar családban normálisak az emberek.

Szép könyv Vida Gábor új regénye. Károlyi Csaba szerint „szerzőjének eddigi legjobb műve” (vö. Károlyi Csaba: *Egy dadogás. Élet és Irodalom*, 2017. július 14.); szerintem az *Ahol az ő lelke* is számot tarthat erre a dobogóra. De nem a dobogók a fontosak, hanem az, ahogyan egy ember nekifog majd’ ötvenévesen, és megpróbálja megérteni az életét, és az értelmével és az érzékletességével megmutatja, hogy megérthetetlen.

ILYEN ÉLVEZETES IS LEHET A TÖRTÉNELEM

■ Az Erdély múltjával foglalkozó történészek számára kíván fórumot, publikálási lehetőséget biztosítani a nemrég megújult, növekvő népszerűségnek örvendő *Erdélyi Krónika* portál. Ennél azonban jóval összetettebb célja van: a portált működtető fiatal történészek referenciaértékű tanulmányokat, cikkeket szeretnének összegyűjteni, továbbá áthidalnák a szakmabeliek és laikusok közti szakadékot.

„A múltat tiszteld a jelenben s tartsd a jövőnek” – vallják Vörösmartyval az *Erdélyi Krónika* szerkesztői. E gondolat szellemében vezetik régióknak első történelmi portálját: a fiatal történészek fontosnak tartják, hogy a mai kor technikáját igénybe véve minden érdeklődőhöz eljuttathassák és könnyen visszakereshetővé tegyék a birtokukba jutott adatokat és kutatási eredményeket. Az internet adta lehetőséget kihasználva elérték, hogy számos, Erdély történelmét kutató történész tanulmányai a nem szakmabeliekhez is eljussanak, az olvasmányosan megírt tartalmak így az eddiginél jóval szélesebb körben népszerűsíthetik magát a tudományukat csakúgy, mint szűkebb hazánkat.

A folyamatosan fejlődő portál egyre népszerűbb a régióban, de az oldal rendszeres látogatókkal büszkélkedhet Magyarországról, Nyugat-Európából és Észak-Amerikából is. A friss anyagok, tanulmányok és másodközlések mellett interjúk, recenziók és a történész-társadalom hírei is megtalálhatók az *Erdélyi Krónika*-n. A portál mostani koncepciója azonban számos átgondolás, a perspektíva többszöri bővítése után alakult ki.

Fazakas László doktorandus, az *Erdélyi Krónika* alapítója és főszerkesztője 2015 őszén vetette fel először egy internetes fórum létrehozásának gondolatát; az *Erdélyi Krónika* elődjéül

szolgáló *Kolozsvár 1867–1918* nevű blogot 2016 februárjában alapította azért, hogy hozzáférhetővé tegye mindazt a tudásanyagot, amelyhez erről az időszakról hozzájutott. Ekkor vonta be a gyűjtőmunkába Ferenczi Szilárd történészt, és a legkülönfélébb témákban (például a várost a dualizmus korában sújtó árvizekről, a rendőrség intézményének reformjáról, a város közügyeiről és az első focicsapatuk megalakulásáról) közöltek írásokat.

A blogot publikált anyagok tematikáját nem sokkal később bővítette: a *Kolozsvári Krónika* névre átkeresztelt oldal elsődleges célja az lett, hogy összegyűjtsön olyan írásokat, képeket, illusztrációkat és linkeket, amelyek Kolozsvár történelmi múltjához köthetők. Egy internetes felületet kívántak létrehozni, amely hasznos segédletként szolgálhat a város történelmét kutató történészeknek és egyetemi hallgatóknak, ugyanakkor fontossá vált, hogy az oldal tartalma a laikus olvasók számára is hasznos és érdekes legyen. A történészkörökön kívüli érdeklődők felé közzétételük sikeresnek bizonyult: az oldal látogatottsága megsokszorozódott.

2017. január 2-án újabb lépés történt: Fazakas László ekkor döntött úgy, hogy ezentúl Kolozsvár helyett a teljes erdélyi régióra fognak koncentrálni. Ezzel a korábbinál jóval nagyobb célt tűzött ki: az *Erdélyi Krónika* portált az Erdély történelmével foglalkozó kutatók fórumának álmodta meg.

A mostani lelkes fiatal szerkesztőcsapat, amelynek már nagyváradi, marosvásárhelyi, csíkszeredai, kolozsvári és székelyudvarhelyi tagja is van, aktív az internetes felületeken, a közösségi oldalakon, s a fiatal értelmiségieket megérintő kommunikációnak hála az *Erdélyi Krónika* mostanra lassan négyezer Facebook-követőt tudhat magáé-

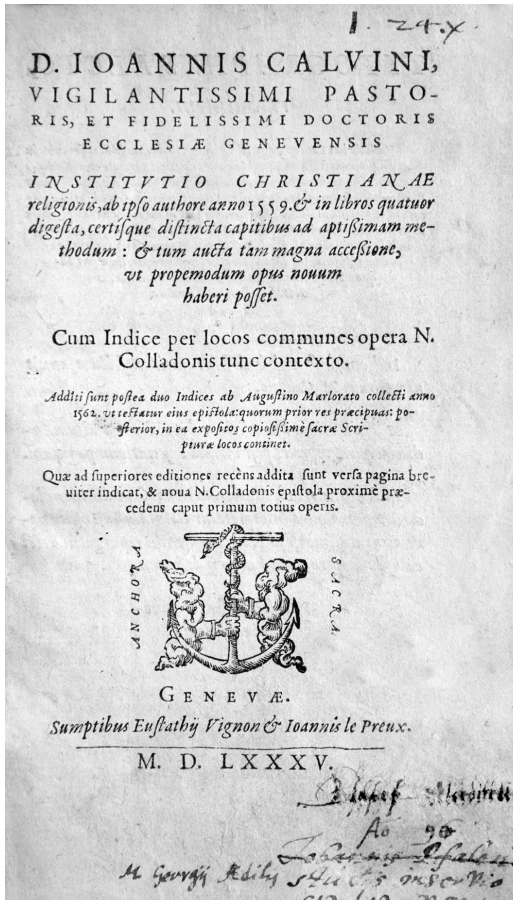
nak. A rendszeresen frissülő oldalon a látogató bármikor talál olyan tartalmat, amelyet szívesen böngész, legyen szó ókori, középkori, új- vagy jelenkori témákról, a művészetektől a sporttörténetig.

A szerkesztők lelkesedését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a publikáláson túl feladatuknak tekintik a tudományos közélet terén adódó félreértések és a manipulációs célú félretájékoztatás ellensúlyozását. Hiánypótló munkájuk nem is lehetne aktuálisabb, hiszen a közösségi médiában mindennapos az álhírek, félinformációk terjesztése, s ezáltal a gyűlöletkeltés, politikai célú mozgósítás. Ezzel szembehe-

lyezkedni, felvilágosítást nyújtani csakis szakmailag megalapozott írások révén lehet.

A portál munkáját az utóbbi hónapokban a magyarországi és erdélyi magyar média is növekvő figyelemmel kíséri, annál is inkább, mert a napisajtóban viszonylag ritkán látnak napvilágot ilyen témájú szakmai közlések. Az új generációs megoldás, az interaktív felület létrehozása csak az első lépés volt, az *Erdélyi Krónika* még számos lehetőséget tartogat a jövő történészei számára. (www.erdelyikronika.net)

Bálint Kinga-Katalin

ABSTRACTS

Timea Benkő

■ ***Andor Járosi and the Liturgical Reform: Implications, Lessons, Brotherly Communities***

Keywords: *Andor Járosi, Hungarian Lutherans, Liturgical Reform, Michaelsbruderschaft community*

The current liturgy of the Hungarian Lutherans came to being through the movement of liturgical renewal led by Evangelical minister and professor of the theology Andor Járosi. The liturgy reform developed between 1923 and 1951, and bears the distinctive marks of the liturgical movement in Berneuchen. Due to the unfortunate and untimely death of Járosi, the reform process was carried on by Béla Kiss Sen., up to 1949, until the introduction of the communion liturgy. With the sudden passing of Béla Kiss, the reform came to a halt. The *Hungarian Lutheran Services Book of Transylvania* appeared in print only in 1982, including only a fraction of the material that had been processed earlier.

Dezső Buzogány

■ ***Philip Melancthon, the First Father of Transylvanian Reformed Church***

Keywords: *Philip Melancthon, history of the Reformation, Transylvanian Reformed Church*

Looking back at the history of the Reformation in Transylvania, we can identify the major influence of Philip Melancthon on the theology of the Transylvanian reformers. His theological view has changed around the forties of the century, separating him from Luther. His special teaching on the Lord's Supper became the "media sententia", which was a bridge between Lutheran and Reformed theologians. Transylvanian students have often visited Wittenberg, where Melancthon has been teaching for decades. When, finally, the influence of the Swiss theology, through Bullinger and Calvin, has been felt in Tran-

sylvania, Melancthon's former students have embraced it, although they have never visited the Swiss universities. The final outcome of this was that the Reformed church came into being in Transylvania.

Ervin Fenyő

■ ***What the Count Tells Us...***

Keywords: *Count István Széchenyi, letters, "This Between Us! God Bless You!", turning points of Széchenyi's life*

The author of this essay attempts to give a biographical sketch of Count István Széchenyi's life on the basis of the 260 letters collected in the volume "This Between Us! God Bless You!" The most important turning points of Széchenyi's life and the changes in his character are reinterpreted along the lines of the author's original research concerning the problematic aspects of the Count's career: his relationship with his parents, especially with his father; his complicated friendship in his youth with the Transylvanian Baron, Miklós Wesselényi; his multifarious activities in matters of state and country; his controversial nexus to Austrian politician Prince Klemens von Metternich; his stand-taking with regard to the governmental politics of the Hungary of his times; his dramatic disputes with leading Hungarian politician Lajos Kossuth; the collapse of the revolution and the war with the Habsburg Empire in 1848-49; the new phase of his resistance in the lunatic asylum of Döbling; his fight against the totalitarian "Bach-regime" in the 1850s, and, finally, the tragic denouement.

Zsolt Geréb

■ ***Five Hundred Years Passed since the Western Christian Church was Reformed***

Keywords: *pre-Reformation, Humanism, Martin Luther, laicisation, universal ministry, Wittenberg, Zürich, Brassó (Brasov, Kronstadt), Kolozsvár (Cluj, Klausenburg)*

The Reformation meant a crucial event in the history of Europe: not only a re-

newal in the spiritual life of the Christian church, but also deep cultural and social changes, which had a great impact on the whole life of the Continent. This is why the review Korunk dedicates this issue to this anniversary. The introduction deals with pre-Reformation, the influence of humanist endeavours, the goals of the movement, its main events and representatives, its spread in Europe and influence on Transylvanian cultural life. By laying stress on personal faith, Luther served the strengthening of personal responsibility, and through the idea of the universal ministry he helped the inclusion of lay members in the Church. From a social point of view, this process started the formation of national states in Europe. From a cultural point of view, the influence of the Reformation on the formation of national languages and literatures was most decisive.

Zsolt Geréb

■ In Memory of Petrus Bod of Csernáton, Church and Literary Historian

Keywords: *Petrus Bod, Csernáton, Church history*

Petrus Bod was one of the most important Hungarian representatives of cultural history in the 18th century. He was born in Csernáton in 1712, in a Sekler family. After having studied in Nagyenyed, he became librarian and started his historical researches. In 1740, he began his studies in theology, philosophy and natural history in Leiden. Having returned home, he was employed by Countess Kata Bethlen as a preacher in the Court in Olthévíz. It is there that he started his church historical, bible historical and exegetical work. After six years he was invited as a minister to the Reformed church of Magyarigen. During his service, he completed his most important work, *Hungarian Athenas*, the first Hungarian literary history.

Vilmos József Kolombán

■ The Considerate School Organizer, Gergely Backamadarasi Kis

Keywords: *Gergely Backamadarasi Kis, liturgical reform, practical theologian*

Little is known about Gergely Backamadarasi. Nevertheless, through the analysis of his oeuvre, one may sense the portrait of a person whose every action and thought shows the signs of practicality. If we were to seek the systematic theologian in Backamadarasi, we would be on the wrong track. Yet by looking at his schoolorganising activity or at his role within the liturgical reform, we may find in him an excellent practical theologian, who saw usefulness and applicability as the primary goals of his theological pursuits.

Sándor Kovács

■ Following the Unitarian Reformation

Key words: *Unitarianism, Diet of Torda, 1568, Miguel Serveto, Ferenc Dávid, Socinianism*

Unitarianism as an organized church grew out of the Protestant Reformation of the 16th century as its radical wing. It started in Poland and Transylvania in the 1560s, and was recognized as a religion in Transylvania in 1568. No distinct trace of anti-Trinitarian opinion precedes the appearance of Giorgio Biandrata at the Transylvanian court in 1563. He introduced the works of Miguel Serveto to Ferenc Dávid, influencing him in embracing anti-trinitarian views. David was elected in 1564 “bishop of the Hungarian churches in Transylvania”, and appointed court preacher to the prince of Transylvania, John Sigismund. He presented his arguments against the Trinity in public disputations with another leader of the magisterial reformation, Peter Melius, in 1566. John Sigismund, adopting his court-preacher's views, issued in 1568 an edict of religious liberty at the Diet of Torda.

Sándor Előd Ósz

■ ***The Works of Calvin in the Library of the Unitarian Priest Erasmus Johannis from Kolozsvár***

Keywords: *Erasmus Johannis, Kolozsvár, Unitarianism, Calvin*

The volumes of the Reformer from Geneva were not only read by the priests and teachers of the Reformed Church, but also by the members of the other two Protestant denominations, without being charged with Crypto-Calvinism. This essay presents three such volumes from the library of Erasmus Johannis (cca. 1550-1601), the priest of the German Unitarian congregation from Kolozsvár, who had a very interesting lifecourse trajectory (Salzwedel–Leopzig–Emden, Frankfurt am Main–Genf–Antwerpen–Leiden–Krakow–Kolozsvár). His handwritten notes show that he has read through twice the major work of Calvin, the *Institutes*, while also revealing interesting facts about his own biography.

Éva Péter

■ ***The Singing of Psalms in Transylvania***

Keywords: *psalm singing practice, graduals, psalm paraphrases in verse, Genevese Psalter*

This study intends to present the psalm singing practice of Transylvanian Reformed congregations from the Reformation to this day. According to the graduals, in the 16th and 17th centuries psalms were interpreted in the psalmodic manner, based entirely on the text of the Bible. In parallel with this practice, following Luther's and Calvin's example, the Hungarian

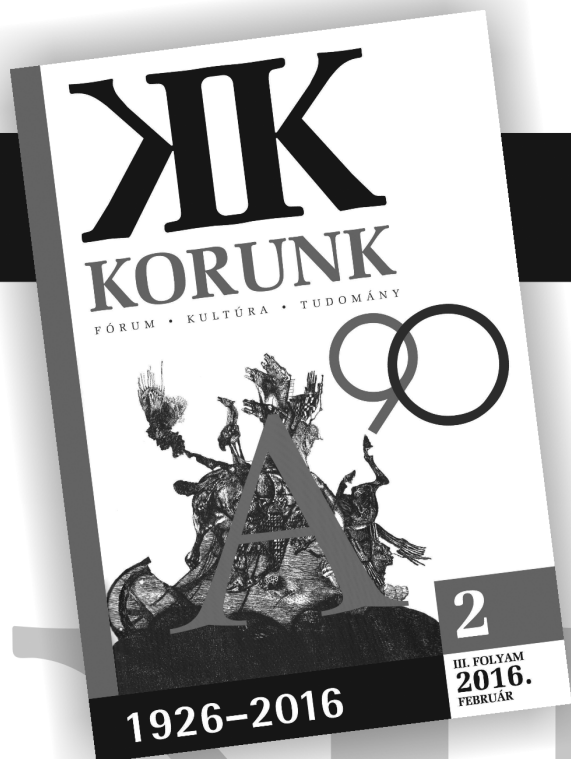
reformers wrote psalm paraphrases in verse – based on historic and other types of popular songs – in order to revive congregational singing. In the 17th and 18th centuries, after Szenczi Molnár Albert translated the Huguenot Ge-nevese Psalter to Hungarian, these became the backbone of congregational singing. However, the Genevese Psalter could not enroot itself in the congregational practice. In the 19th and 20th centuries the number of psalms present in the hymnbook has decreased drastically. While the newest hymnbook published in 1996 contains once more all of the 150 psalms, congregations are familiar with less than a third of these songs.

Attila Süli

■ ***The Memoirs of the Matthias Hussar Sándor Nagy***

Keywords: *Sándor Nagy, Matthias Hussar, memoirs, 1848-49 War of Independence*

The former Matthias Hussar, Sándor Nagy wrote his memoirs on his experiences and actions during the 1848-49 War of Independence and his life story in 1896. Instead of diary-like memoirs, the author revived episodes in which he was an active participant. The work is a valuable source of less known battles of the War of Independence. A microfilm copy of this recollections can be found in the National Archives of Hungary (No. 17669), as they had been photocopied in the 1970s by the historian György Spira. This copy also served as a basis of this publication, as we do not have the original manuscript.

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a Kárpát-medence egyik legrégebb alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

**KORUNK – KORUNK AKADEMIA
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA**

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módzatairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon, illetve az Új Budapest Filmstúdió
telefonszámán: (+36 1) 316-0943, konkrét felvilágosítást nyújtunk.

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!*

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette: **Geréb Zsolt**
(vendégszerkesztő), Kovács Kiss Gyöngy

- Balázs Imre József** (1976) – egyetemi docens, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
- Bálint Kinga-Katalin** (1992) – újságíró, Székelyudvarhely
- Benkő Tímea** (1973) – egyetemi tanársegéd, doktorandus, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
- Biszak Szabolcs** (1983) – munkatárs, Műstúdfalusi Kis Miklós Református Sajtóközpont nyomdája, Kolozsvár
- Buzogány Dezső** (1957) – egyháztörténész, egyetemi tanár, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
- Csapody Miklós** (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest
- Cseke Péter** (1945) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár, igazgató, Kolozsvári Kommunikáció- és Média kutató Intézet
- Demény Péter** (1972) – író, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely
- Fenyő Ervin** (1948) – irodalomtörténész, Széchenyi-kutató, DLA, Budapest
- Geréb Zsolt** (1941) – professor emeritus, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
- Gömöri György** (1934) – költő, műfordító, London
- Horváth Andor** (1944) – irodalomtörténész, esszéíró, Berekszőrdő
- Karácsonyi Zsolt** (1977) – költő, műfordító, főszerkesztő, Helikon, Kolozsvár
- Kelemen Hunor** (1967) – szövetségi elnök, RMDSZ, Marosvásárhely
- Kolumbán Vilmos József** (1974) – egyháztörténész, egyetemi tanár, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
- Könya-Hamar Sándor** (1948) – költő, közíró, Kolozsvár
- Kovács Kiss Gyöngy** (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
- Kovács Sándor** (1968) – egyetemi docens, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
- Lackfi János** (1971) – költő, műfordító, Zsámbék
- Markó Béla** (1951) – költő, író, politikus, a Kós Károly Akadémia elnöke, Marosvásárhely
- Óz Sándor Előd** (1982) – református lelképítész, levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár
- Péter Éva** (1965) – egyetemi docens, BBTE – Református Tanárképző Kar, Kolozsvár
- Pomogáts Béla** (1943) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest
- Rigán Lóránd** (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
- Süli Attila** (1973) – tudományos kutató, PhD, őrnagy, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest

TÁMOGATÓK

NKA
Nemzeti Kulturális Alap

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

„Az erdélyi magyar lakosság körében a helvét irányú reformáció honosodott meg. Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy politikailag az önállóvá vált Erdélyi Fejedelemség a török fennhatóság alá tartozó tiszántúli országrésszel ápolott szoros kapcsolatot, amely az egyházi megújulási mozgalomnak a Zwingli és Kálvin általi tanítását követte. Tiszántúli központjában, Debrecenben Kálmáncsehi Sánta Márton és Méliusz Juhász Péter voltak a helvét irányzat fő képviselői. Az 1567-ben tartott zsinaton elfogadták a *Második Helvét Hitvallást* mint a református egyház alapokmányát. A zsinaton részt vett a reformációt támogató nagyváradi és szatmárnémeti lelkészek küldöttsége. Ezt a döntést azonban megelőzte a Kolozsváron zajló hitvita (1556–57) az erdélyi száz lutheránusok és a helvét irányt követő magyar reformátusok között, melynek fő témája a Jézus Krisztus jelenléte volt az Úrvacsora szentségeiben. A reformátusok szövegíróje Kálmáncsehi Sánta Márton volt, aki a szimbolikus jelenlét elvét védelmezte. Kolozsvár lutheránus lelkészei csak Kálmáncsehi halála után (1557) csatlakoztak a helvét irányzathoz. A teológiai disputát Szegedi Gergely és Méliusz Juhász Péter debreceni lelkészek folytatták. Az úrvacsoráról szóló tanításukat először a marosvásárhelyi (1559), majd a nagyenyedi (1564) zsinaton fogadták el. 1565-ben Kolozsváron bevezették a *Heidelbergi Káté* használatát. Ezáltal véglegessé vált a két erdélyi protestáns egyház különválása.”

(Geréb Zsolt)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

REFORMA – 500
REFORMATION – 500